

८२

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission

॥ श्रीः ॥

तुरीयमीमांसा । ६७

अनेकदुर्वादिमतपरासनपुरस्सरम् ।

श्रुति-स्मृतिहास-पुराणानि पुरस्कृत्य
तानि परिष्कृत्य च

तुरीयाश्रममीमांसनपरा ।

सत्सम्प्रदायाचार्यसर्वतश्चस्वतश्चपण्डितस्वामि-
श्रीराममिश्रशास्त्रिणा प्रणीता ।

गुणयद्गुणप्रघणचेतसा श्रीमता ज्योतिर्विद्वाजारामशर्मे-
पण्डितेन जिज्ञासु-सुजनसौकर्याय मुद्रणं प्रापितम् ।

19

TURÍYAMÍMÁMSÁ

BY

S. S. A. S. T. S. P. S. M. M. RAMA MISRA SASTRI.

50, 11, 12
RAM.

काश्याम् ।

इ. जे. लालसकम्पिन्याप्येन मेडिकल्-हाल् नाम्नि यन्त्रालये
मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

१९५७ धेकमास्ये । १९०१ ईस्वी ॥

PREFACE

It is undisputed and admitted by the historians that, in all countries and at all times, the religion, the vernacular language and the vernacular of the Sacred Scriptures of a country, have gradually improved along with its growth.

But the case is quite different with the 'N W P and Oudh'. Its vernacular language has been so demoralized that it is used only in the private apartments, and no sooner one gets out of them than he begins to use **ش** and **ق** like one acquainted with Persian or Arabic.

Some time ago I was invited to attend the Vaisya Conference at Aligarh to express my views in respect to several religious points connected with the Hindu Sacred Scriptures. Soon after my arrival a gentleman of rank came to see me, and during the course of his conversation he said, "Is mulq men pidri zuban ki taraqqi honi lazim hai?" If such is the use of expressions by men of respectable position, how can the expectations for the improvement of the vernacular language be realized?

This method of using expressions is quite tantamount to the ways of living of certain men, who, having put on foreign clothes and adopted foreign modes of living, give lectures in public conferences on the use of native dress only with a view to acquire renown and gain fame.

Previous to the British administration in this country, the darkness of ignorance was spread to such an extent that the intercourse of one nation with

another did not at all exist. Languages differed at the distances of every 24 miles and our Musalman rulers in olden times went so far as to alter even the names of cities and holy places and call them by the names of Musalman fashion. In the royal records Prayag was entered as Allahabad, Kashu—Muhammadabad, and Patna—Najimabad, and so on.

But thanks be to the Almighty that the British Government has now turned India from a barren country into a smiling garden and united the several petty kingdoms into one sovereignty, which looks as it were like one grand city. A native of Madras keeps correspondence with one of Nepal and a Bengali with a Peshawari.

Similarly though living apart from one another in different quarters they meet together to give lectures and hear them as if they were the inhabitants of one town.

Look! only a short time ago the patriotic Governor of the United Provinces, having noticed that even the native Musalmans of these Provinces converse with their female relations and keep their account books in the Hindi language, has introduced Hindi for the convenience and good of the people in general.

It is a deplorable thing that even a learned Pandit can with difficulty express his thoughts accurately in a letter written in the vernacular. The reason is not far to seek. People of this country have not yet set their foot on the right path leading to its prosperity. The cultivation of learning has however, been begun in it.

The world evinced several improvements in about the latter part of the reign of our late Empress. These

improvements embracing politics science &c, tended much to increase the welfare of the country. The munificent gift of His Highness the Maharaja of Jaipur to the Famine Fund with no other motive than that of relieving the poor, is one of the many instances of acts quite unheard of before and sufficient to afford a better stimulus for helping the needy to the other chiefs of India. The high education of H. H. the Maharaja of Durbhanga is another instance of the growth and development of education among the Rajas and Maharajas of India. Similarly the minor Maharaja of Burdwan may be looked upon as an example of a native prince well worthy of the high position he is shortly to command among the Indian chiefs by dint of his exceptional merits acquired by high education. The success with which H. H. the Maharani Sahiba of Vizianagram has been managing her state is a rare instance on record of that wisdom which characterised a woman under the benign rule of our late lamented Empress. It is hoped that the Maharani will succeed as well in looking after the education of the minor prince as in matters connected with the management of her Raj.

Our N W P and Oudh also abounds in instances of the above of which I can with certainty mention one here. His Highness the Raja of Bhunga has given his heir apparent that training and education—religious political and scientific—which may serve as a model to many.

In ancient times the custom of handing over the books by the *guru* to his pupil did not at all exist. Some 400 years ago *Vasudeva Sarabhauma* a Bengali Brah

man, read *Chintamani* with his *guru* in *Mithila*. Having completed his studies when he was returning home his *guru* took away the manuscript copy of the work written by him.

By the grace of God it is pleasing to hear that the present Maharaja of *Mithila* has taken in his own hand the difficult task of diffusing knowledge here and it is hoped that it will reach its perfection to the people's satisfaction.

The backwardness of education in these Provinces when compared with that of Bengal, Bombay and Madras may as well be ascribed to the dissimilar use of the Hindu and Musalman languages and it will no longer exist when there is similarity observed.

The usefulness of giving education in boyhood can not be denied for it is serviceable to man during his whole life.

The tendency of man's nature entirely depends on the primary education given to him in his boyhood. There is difference between the patriotic feelings of the English and the Indians for the former receive their education in their own vernacular and the latter do not. The people of this part of the country look to their vernacular with insignificant eyes and for this reason they ever remain insignificant. But it is now imagined that the royal road to Hindi so kindly paved by our benevolent Governor will mark the way leading to the advancement of the people.

People receiving their education in their own vernacular will necessarily feel an inclination towards their

religion and its observances and be affected with the feelings of philanthropy and patriotism

It is worthwhile noticing that when Sankarācharya a Swami saw the deterioration of the Vaidic religion and the people's perversion to Buddhism he adopted a plan to turn the tide of the people's tendency to its original state

Having made slight alternations here and there in the philosophies of the Buddhists he let them remain as they were, but did not simultaneously fail to justify the philosophic principles propounded therein with proofs based on those already laid down in the Vedas. The Buddhists themselves attentively listening to them admired their utility and began to hold even the Vedas as authority

This state of things gradually led to the performance of ablution and the giving of alms the offering of sacrifices and obsequial oblations to the Manes and the worshipping of the gods and the *brahmins*. People having abandoned Buddhism began to resume the ancient form of the Vaidic religion the result being the annihilation of Buddhism and the replacement of the latter on its usual basis throughout India

But alas! if people are not actually acquainted with the fact that the Vedas announce the world and its Creator to be true and to exist since time immemorial, how can we pronounce them to be false?

It is still more pitiable that if somebody attempts to teach something which is even based on the *Sastras*, he is regarded to be a foe and envied by most people

Some time ago when I placed before the public a printed copy of a part of my original work entitled 'Snehapurtti'* I was viewed with jealous eyes. But truth always prevails. The sale of the book has been beyond expectation, and it will now be reprinted in Bombay for public benefit.

It is a rule with the worldly men in succession that in regard to some point they at first come to an undesirable conclusion, but with the lapse of time they by and by consider it to be satisfactory. Verily the publication of the 'Turiya Mīmāṃsā' is based on the foregoing precedent.

When Śaṅkarācārya saw that he had succeeded in saving the ancient religion of India from the devastation of the Buddhists by composing philosophies similar to theirs, he at the same time devised means for their promulgation. He concluded that, as the Buddhist mendicants existing in numbers endeavoured to spread Buddhism without any cost, why he should not also invent the system of teaching through mendicants in all the quarters.

On this ground, having inculcated the principles of salvation obtained by abstraction, he sent his disciples everywhere for teaching the Vaidic doctrines. Since then has arisen the peculiar religious system of the Sannyāsīs which is like Buddhism, in every way opposed to the Vaidic doctrines.

When this practice was enforced, several Bauddha Rajas and Maharajas began to adopt his system of religion, and by degrees became Vaidics.

---

* composed by me in 12 volumes in

It must be borne in mind that all this was done to convert the Buddhists and not verily to show what he really imbibed. He was in reality the worshipper of Vishnu and devoted follower of the Supreme Being. Neither did he, like the existing followers of his system of religion, think himself to be Brahma, nor did he own the customary religious observance of his followers the Dandis to be the only object aimed at.

The saddest thing that happened was the premature death of *Sankarāchārya* at the age of 32 years only. Had he lived a little longer, he himself would have laid open the secret that these interpolations were made to deceive the Buddhists and not to declare his religious beliefs.

The people of this country are not only ignorant of histories but see them with inimical eyes, and hence do not possess any accurate knowledge of the foregoing incidents.

It is a matter worth consideration whether *Sankarāchārya*, according to whose tenet, besides Brahma, the whole world is unreal, will ever say that a *Sannyāsi* Brahman alone can attain salvation and none else, that spiritual knowledge can be acquired by the Brahmins only and by none, that a Brahman alone is entitled to become a *Sannyāsi* and not the *Kshatriyas* and others, that salvation is got by giving up the duties of each order and by no other means, and so on. His mysterious ways are those of politics and not of religion.

But mostly the *brahmins* of the present age accomplish their ends either by uttering ordinances learnt by

rote or listening to the decision of prejudiced arbitrators. They are in the dark as to the purport of Śaṅkarāchārya's tenet, which was intended only to convert the Buddhists to the Vaidic religion. To bring to light that his doctrines and religious observances are not quite different, is the main object of my composing the 'Turiya Mīmāṃsā' and it is believed that the people knowing the real meaning of its contents will follow the ancient form of the true religion.

All the Vaidies believe that Śrī Kṛṣṇa has in his *Gītā* taught Arjuna the sum and substance of all the Upanishads, which runs thus—The soul enshrined in the human body must take shelter with the Supreme Being, for no salvation can be attained without doing this. All living beings are sinners. They can obtain final emancipation by the favour of the Supreme Being which can be gained when the living being actually thinks itself to be divested of all the evils and has recourse to pious devotion. If such is the rule laid down in the *Gītā* then they cannot be said to be Vaidies who not in accordance with this precept, think the world to be false and the Supreme Being to be imaginary.

If Śaṅkarāchārya is indeed held to be a Vaidic, then it must be concluded that his religious teachings, though inconsistent with those of the Vedas, were no doubt meant to show some obscure signification and not his real tenet. He had a very great experience. He in fact taught in this manner in order to extirpate Buddhism without bloodshed. His writings did not wound the feelings of the Buddhists who knowing that their religious views coincided with those of the Vedas, began to

read them, gradually devoted themselves to the worship of the Supreme Being and took shelter with him

In this treatise I have shown that according to the Vedas and the Hindu Sacred Scriptures, like the Brahmins, the Kshattriys and men of other castes are also authorised to perform all the duties connected with the worldly affairs down to the attainment of final emancipation

SWAMI RAM MISRA SASTRI

BENARAS

1st March 1901

॥ श्रीः ॥

श्रियै नमः

श्रीधराय नमः

श्रीमतेरामानुजाय नमः

भूमिका ।

समय के फेर से संसार में सर्वप्रकार से धर्म कर्म का फेर होता जाता है, परन्तु सहसा यह बात नहीं जान पड़ती कि किस दशा से अब हम लोग किस दशा को प्राप्त होगए, एक वह दिन था कि ब्राह्मण क्षत्रियादि चार वर्ण के और ब्रह्मचर्यगृहस्थादि चार आश्रम के धर्म केवल कहेही नहीं जाते थे किन्तु यथा समय यथोचित रीति उनका अनुष्ठान भी होता था, परन्तु अब वह समय नहीं है, और अनुष्ठान की तो बातही क्या कही जाय, जिनके ग्रन्थों से लोग अपने धर्मकर्म का विचार करते हैं वेही ग्रन्थकार बाजे स्थान पर विपरीत लिख बैठते हैं, जैसे कि चातुर्वर्ण्य व्यवस्था पर द्वेष से होय, अथवा अपने अज्ञान से होय, किंवा किसी प्रत्यन्त देश के तात्पर्य से होय, कलि में लोगों ने क्षत्रिय वैश्य वर्ण का अभाव कहा है, इसी तरह संन्यासाश्रम सर्वहा युग में केवल ब्राह्मण वर्ण को है क्षत्रियादि को नहीं, यह भी बड़े बल से लिखा है, और इस विषय की इस देश में अनेक बार पूर्व भी चर्चा हो चुकी है, परन्तु कुछ दृढ़यथार्थ मीमांसा नहीं हुई, जिससे लोगों के चित्त का संशय निवृत्त होय । प्रामाणिक* लोगों से सुना है कि

* यह बात मैंने श्रीश्रीतारामोय परमहंस श्रीहरिहरप्रसादजी महानुभाव के मुख से सुनी है ।

इस विषय पर वैकुण्ठवासी काशी के महाराज श्रीमान् उदितनारायणसिंहजी साहब बहादुर ने उस समय के काशी के अद्वितीय विद्वान् श्रीवैमान्चन्द्रनारायण तर्कपञ्चानन भट्टाचार्य, सूर्यनारायण शास्त्रीजी, और भैरवमिश्रजी, प्रभृति विद्वज्जनों से निर्णय कराया था परन्तु उस समय में इन महात्मा विद्वज्जनों ने क्या निश्चय किया और कौन ग्रन्थ बनाया इस का कुछ भी पता नहीं लगता, इस हेतु यह बात आज भी अन्धकार के भीतरही है ।

यद्यपि इस समय में यह कोई विशेष आवश्यक विषय निर्णेतव्य लोगों को प्रतीयमान न होगा क्योंकि संसार इस समय हैजा, प्लेग, महंगी, युद्ध, विग्रह, कांग्रेस, कान्फ-रेंस, बाल्यविवाह, विधवाविवाह, विलायतयात्रा, और माना प्रकार के वेदविरोधी विचित्र समाज इत्यादि जगद्व्यापी प्रश्नों की मीमांसा में लगा है, परन्तु धार्मिक लोग जब यह देखते हैं कि इन सब उपद्रवों का मूल भूत संसार है इसकी निवृत्ति किये बिना हजार सफाई और चतुराई निष्फल है, तो ऐसे लोगों को इस विषय की जिज्ञासा होना कोई आश्चर्य की बात नहीं है, क्योंकि वर्णाश्रम धर्मही संसार में धर्मार्थ काम मोक्षचार पुरुषार्थ के मूल हैं तत्रापि मन्त्रमीमांसा, ब्राह्म्य संस्कारमीमांसा, उद्गाहसम-यमीमांसा इत्यादि अनेक सुनियन्धों के द्वारा अनेक उप-युक्त विषयलोगों को ज्ञात हो चुके हैं, तो अब संन्यासा-श्रमही अन्धकारा वृत क्यों रहै, इसकी भी तुरीयमीमांसा द्वारा मीमांसा होनी उचित है ।

विचार करके देखाजाय तो यह तुरीयाश्रम मामांसा बहुतही आवश्यक है, क्योंकि इसपर लोगों के मोक्ष का

निर्भर है और इसमें नाना कक्षा का विवाद है जैसा ब्राह्मणही को संन्यासाधिकार है अन्यवर्ण को नहीं, संन्यासी का ही मोक्ष होता है अन्याश्रमी का नहीं, कर्मानुष्ठान त्याग ही से मोक्ष होता है अन्य प्रकार से नहीं, दण्डग्रहणमात्र ही से मोक्ष होता है और कोई बात आवश्यक नहीं, वैणव एक दण्डही मुख्य है त्रिदण्ड नहीं, अथवा त्रिदण्डही मुख्य है एक दण्ड नहीं, शिखासूत्र और वर्णाश्रम धर्मत्याग ही से मोक्ष होता है प्रकारान्तर से नहीं, निजवर्णाश्रम धर्मानुष्ठान संन्यासी को आवश्यक है, और शिखासूत्र धारण भी आवश्यक है अन्यथा गति नहीं, संन्यासी आप विष्णु है इसे अन्य देवपूजा की आवश्यकता नहीं, संन्यासी किसी देवार्पित भक्ष्यपेयादिक का भक्षणपान न करे, अथवा संन्यासी को अवश्य विष्णुपूजन करना चाहिये और अवश्यही विष्णुवर्पित नैवेद्य भोजन करना चाहिये अन्यथा अधोगति है, क्षत्रिय वैश्य की कौन कथा, द्विज स्त्री को भी संन्यासाधिकार है, और क्षत्रिय की आज्ञा से वृद्धावस्था में शूद्र को भी अलिङ्ग संन्यास होता है, इत्यादि नानाविवाद के कारण यह संन्यासाश्रम इस समय पर घोर अन्धकार से आवृत है, इस हेतु इसकी मीमांसा पक्षपात और निज हठ छोड़कर करनी आवश्यक है, यह विचार के अनेक मान्यगण्य राजा, महाराजा, साधु, संन्यासी, गृहस्थ, ब्रह्मचारी, पण्डित, सुजम, लोगों ने मुझसे बहुत समय यह अभ्यर्थना की कि यह कार्य आपही का है, इस हेतु आज मैं तुरीयाश्रममीमांसा विषय पर श्रुतिस्मृतीतिहासपुराण के और व्याकरण ज्योतिष इत्यादि वेदाङ्गों के वचन द्वारा पूर्वाक्त सर्व विषय की मीमांसा करता हूं, इस ग्रन्थ को जो लोग पढ़ेंगे

उनसे मेरी सविनय प्रार्थना है कि वे लोग इस ग्रन्थ को अपनी वासना के परवश होकर न देखें किन्तु श्रुतिस्मृत्यादि के प्रमाणानुसार विचार करें तो उनका तुरीय-मीमांसा निरीक्षणसफल होगा ।

मोक्ष संन्यासिहीका होता है अन्याश्रमी का नहीं, यह नियम नहीं है किन्तु ज्ञानी का मोक्ष होता है, ब्राह्मण ही को ज्ञान होता है अन्यवर्ण को नहीं, यह भी नहीं है किन्तु सर्वही वर्ण और सर्वही आश्रम में ज्ञान होता है, क्षत्रिय और वैश्य को एक दण्डादि युक्त सलिल संन्यास होता है अलिङ्ग संन्यास नहीं अलिङ्ग संन्यास शूद्र को होता है, विशिष्टाधिकारी क्षत्रिय को भी त्रिदण्ड संन्यास होता है । क्षत्रियों में तो सुलभा नाम की क्षत्रियकन्या ने त्रिदण्ड ग्रहण करके ज्ञान में मग्न होकर उसका त्याग भी कर दिया यह लिखा है ।

क्षत्रियों का मुख्य धर्म प्रजापालन और चातुर्वर्ण्य धर्म रक्षा है वे बिनासंन्यास के संन्यासीसे बढ्यढकर हैं क्योंकि राजा धर्मका पठांशभागी होता है तो यदि ६०० संन्यासी की धर्मरक्षा किई गई तो १०० संन्यासी के तुल्य राजा हो गया । इस हेतु उन्हें तीव्र वैराग्य के बिना संन्यास नहीं होता, जिन वचनों में आपाततः क्षत्रिय को संन्यास का निषेध है उनका यही तात्पर्य है । ब्राह्मण को तीव्र वैराग्य के बिना भी संन्यास हो सकता है, सर्वही ब्राह्मण संन्यासी को त्रिदण्ड मुख्य है और एकदण्ड तो आपत्काल में होता है, संन्यासी को शिखा-सूत्र धारण करना चाहिये, शिखासूत्र त्याग तो आपत्काल में होता है, अथवा सिद्धयोगीजनों का कालपरिपाक

से स्वयं हो जाता है, त्रिदण्डी मुख्य परमहंस होते हैं एकदण्डी नहीं, दुर्वासा इत्यादि ऋषि परमहंस थे और उन्हें त्रिदण्ड था यह बात महाभारत हरिवंशादि ग्रन्थों में लिखी है ।

सुभद्राहरण के समय अर्जुन ने और श्रीसीतादेवी के प्रतारण के समय राक्षस रावण ने जो वेप बनाया था वह परमहंस का था, क्योंकि वेही संन्यासियों में सर्वश्रेष्ठ होते हैं, श्रेष्ठवेपही के कारण धोखा होता है । और वे दोनों अर्जुन और रावण त्रिदण्डी बनकर धोखा देने आये थे और इसी कारण महाभारत में कहा है कि चार्वाक राक्षस भी शिखीसूत्री त्रिदण्डी बनकर धर्मराज युधिष्ठिर के पास नाना प्रकार के उपदेश करने को आया था क्योंकि धर्मराज शिखीसूत्री त्रिदण्डियों को ही परमहंस जानते थे, व्यङ्ग कलेवर ही उस समय एकदण्डी होते थे । श्वेतकेतु को जो लोग केवल ब्रह्मचारीही कहते हैं उन्हें याज्ञवल्क्य का भी गृहस्थ ही कहना चाहिये, और यदि याज्ञवल्क्य किसी समय गृहस्थ होकर भी शेष में संन्यासी होगये तो उन्हें जानना चाहिये कि श्वेतकेतु भी पीछे से संन्यासी होगये थे । अनेक लोगों ने श्वेतकेतु को केवल ब्रह्मचारी और दुर्वासा को बृहस्पतिपरमहंस कहकर अपनी विद्या और विवेकिता को परिचय दिया है, और इसी अस्मिन् दृष्टान्त से जड़भरत को अपरमहंस मानकर क्षत्रिय को संन्यासानधिकार कहा है, इत्यादिविषयों परस्थापनीय का स्थापन और खण्डनीय का खण्डन मैंने इस ग्रन्थ में अति प्रदीप्तवाणी और गड़ी आरम्भटी से किया है, आप लोग इसे संस्कृत भाग में देखें ।

जय आपको दृढ़ प्रमाण मिलते हैं तो कल्पतरु परिमल के नामही पर निर्भर न कीजिये किन्तु अपनी बुद्धि के अनुसार युक्ति द्वारा श्रुतिस्मृत्यादि प्रमाणों से काम लीजिये ॥

सन्तु शुभानि वर्द्धमानानि ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः । तुरीयमीमांसाया विषयसूची ।

विषय ।	पृष्ठा	विषय ।	पृष्ठा
महानम् ।	१	दुर्वासस परमहंसस्य त्रिदण्डित्यं च	
पन्थपातनिका ।	२	न तु परिमलकटभिमत गौणपर	
गार्हस्थ्यातिरिक्तायमानद्वीकारोपपादनम् ।		महस्यमेकदण्डित्यं वा ।	५३
सर्वेषामायमाणा यथावयं व्यवस्था ।	३	परमहंसस्य दुष्टासक्तो यज्ञोपवीत	
सन्ध्यासलक्षणम् ।	४	साधनम् ।	५८
प्राचामेकदण्डित्यं सन्ध्यासलक्षणनिरा		मदनमदनिराकृति ।	५९
करणम् ।	५	छत्रियाणां सतिहसन्धासलक्षणस्या	
निरनिकल्प नात्मसमारोपणम् ।	६	पनम् ।	६६
गृहस्थस्य न्यासानावश्यकत्वापनमनु		उपसलक्षणापलस्य मुख्यत्वाख्यानम् ।	७३
बुद्धत शाङ्करपक्षप्रतिषेध ।	७	मानवव्याख्यातृणां मतप्रदर्शनम्	
त्रिदण्डस्य वैदिकत्वव्यवस्थापनमनु		तत्सिद्धाकरणम् ।	७८
बुद्धत शाङ्करपक्षप्रतिषेधस्य ।	१०	सुरेश्वराचार्यपक्षनिरूपणम् ।	८६
सन्ध्यासमेतनिरूपणम् ।	१३	मिताहाराकल्पननिरूपणम् ।	८७
माधवमतनिराकरणम् ।	२४	सत्रादिसन्धासनिषेधवाक्यानां गत्यु	
त्रिदण्डमुप्यस्य व्यातिर्विदामव्य		पपत्ति	८७
भिमतम् ।	२७	स्वीकार्यं भारतेष्वष्टमहानम् ।	८८
त्रिदण्डिकदण्डयो पराभिमतव्यवस्था ।		छत्रियाणां प्रजापालन मुख्यम् ।	८५
छत्रियाणामेकदण्डाधिकारः ।	२८	मुलभावां छत्रियकमारिकायासि	
विद्वत्सन्धासविशिष्टासन्धास		दण्डाधिकारिता ।	८७
निरूपणम्	२९	माधवमतनिराकरणम् ।	८८
गृहस्थादे प्रेषाभ्यास आवश्यकः ।	३०	छद्मभरतादीनां परमहंसानामु	
त्रिदण्डिकदण्डनिरूपणम् ।	३१	पयोतम् ।	९०९
कल्पतरु-परिमलपक्षवचनम् ।	३५	दण्डित्या न स्वामिनोऽपि तु	
परिमलमतमतम् ।	३६	ब्रह्मण्य छत्रिया गृहस्था ।	९०३
अमलमतमतम् ।	४४	सन्धासिधमनिरूपणम् ।	९०४
रावणाजुनादेस्त्रिदण्डधारणानुकार		गृहस्थादे प्रणवापासनाधिकारिता ।	९१८
प्रयोजननिरूपणम् ।	४५	आचमाणाभयान्तरधेदास्तत्तमनिर	
परिमलमतोन्यूननम् ।	४६	पण्यं च ।	९२०
छत्रियगृहस्थोपपत्त्या ।	४६	कर्मानुष्ठानावश्यकत्वनिरूपणम् ।	९४०
		मन्त्रमोमासादिविधवर्णनिरूपणम् ।	९४३
		समाज श्री१८० सद्व्यवस्थां शुभ	
		शसनम् ।	९४४

श्रीः

शुद्धाशुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे पङ्क्ति	शुद्धम्	अशुद्धम्
१८ ॥	सर्वेषु वेदेष्वारण्यकमावर्त्तयेत्	सर्वेषु देवेष्वारण्यमावर्त्तयेत्
२० ५	विद्वान्वेतरै केशधारिणः	विद्वान्वेतरै केशधारणै.
२३ १८	दण्डमना	दण्डग्रहणमना
५७ ६	न च याज्ञवल्क्यो गार्हस्प्यमुवासेति न प्रात्राजीदिति समूहितु सापतम् इत्यपि निवेशनीयम्	
७३ २३	“अन्ध. पङ्क्तुर्द्विद्वो वा विरक्त सन्त्येद्विज. ’ इत्यप्यत्रनिवेशनीयम्	
११५ ॥	ब्रह्मण्यम्	ब्राह्मण्यम्
१२३ ४	यति पुत्र	यति. पुत्रम्
१४१ २०	मद	मप

भाषा भूमिका का शोधन ।

- पृष्ठ पङ्क्ति
- ३ १५ इस पङ्क्ति में “चातुर्वर्ण्य के स्थान” सन्त्यास पर चाहिये ।
- „ १६ “व्यवस्था पर” नहीं रहना चाहिये ।
- „ १७ इस पङ्क्ति में “कलि में लोगो ने सत्रिय वैश्य वर्णों का अभाव कहा है इसी तरह” इतना अधिक पाठ है ।
- „ २० “भी” अधिक है ।
- ५ ० इस पङ्क्ति में “शिखासूत्र और वर्णाश्रमधर्म न्यागही से मोत होता है प्रकारान्तर से नहीं,” इतना अधिक है ।

दायसदर्थेनद्वारा पुरुषार्थचतुष्टयमुपदिशद्भिर्भूयमन्वयाहिपत । तं च
वेदा वर्णाश्रमव्यवस्थापुरःसरं वर्णाश्रमिणामनुष्ठेयधर्मानुपदिशन्ति ।
भगवत्प्रसादोऽपि च सर्वपुरुषार्थनिदानभूतो वर्णाश्रमनियताचारेणैव
सिध्यति । यथाऽऽह भगवान् पराशरो वैष्णवपुराणे ।

वर्णाश्रमाचारवत्ता पुरुषेण परः पुमान् ।

शिष्टाराराध्यते पन्था नान्यस्ततोपकारकः ॥ इति,

अस्ति च तेषामनाश्रमावस्थाननिषेधः ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विषः ॥ इति—

ते च ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णाः । तेषां च यथा-
यथ ब्रह्मचर्यं-गृहस्थ-वानप्रस्थ-सन्यासाश्चत्वार आश्रमाः । तथा-
दिमान् न्यरुपयाम वेदार्थकसर्वस्ये । इति क्रमागतश्चतुर्थे ब्रह्मा-
श्रमो निरूप्यते, तत्र केचिद्गार्हस्थ्यव्यतिरिक्तमाश्रमं नेच्छन्ति तदा-
हरन्ति ॥ तत्र गौतमस्मृतिम् । ऐकाग्र्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षवि-
धानाद्गार्हस्थ्यस्य इति । आचार्यास्तु गार्हस्थ्यमेकं यथाश्रमो नान्य-
कश्चिदस्तीति मन्यन्ते हेतुं चावक्ष्यते गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिपु-
विधानादितरस्य, तदभावात् इति । तथा हि । बहुधाः अग्नि-
मीले-इत्यादिभ्य मन्त्रब्राह्मणात्मके कृत्स्नेऽपि वेदे होतृकर्तव्यमेश-
मनन्ति । यजुर्वेदिनश्च इषे त्वा इत्यादिना अध्वर्युकर्तव्यम् ।
सामगा अपि अग्न आयाहि यीतये इत्यादिनोद्गातृकर्तव्यम् । हो-
वादयश्च गृहस्था एव । तथा चाधीयमानेषु प्रत्यक्षवेदेषु गृहस्थ-
कर्तव्यामिधानेन तदाश्रमविधिः परिकल्प्यते न त्वेयमितराश्रमवि-
धिकल्पकं किञ्चित् पश्यामः । अत एव यायज्जीयमग्निहोत्रं जुहो-
ति-इति श्रुतिः कृत्स्नं पुरुषायुषं गृहिकर्मस्येव स्मिन्निगृह्णे । श्रुत्य-

न्तरञ्च एतद्वै जरामय्यै सचं यदग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते
मृत्युना वा-इति । न चेवं सति कथं ब्रह्मचर्याश्रमाङ्गीकार इति
शङ्कनीयम् । नैष्ठिकस्य पक्षकोटिनिविष्टत्वादुपकुर्वाणकस्य प्रतिपत्तृत्वेन
आश्रमित्वाभावात् यदा कर्मित्वेनाभिमतयोर्ब्रह्मचारिवनस्थयोरी-
दृशो गतिस्तदा केव कथा कृत्स्न-कर्मत्यागिनो यतेः । तस्माद्
गार्हस्थ्यमेक एवाश्रमः-इत्याचार्याणां पक्षः ।

अथोच्यते । अस्ति हि चतुर्णोमाश्रमाणां प्रत्यक्षश्रुतिषु
विधानम् । तथा च जावाला आमनन्ति । ब्रह्मचर्य्यै समाप्य गृह्णी
भवेत् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्-इति । आचार्यास्तु रागिणमभि-
प्रेत्य तस्योर्द्वरेतःसु नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यादिषु विध्याश्रमेष्वनधिकारं
मन्यमाना गार्हस्थ्यमेव वर्णयामासुः । यत्तु कृत्स्नेऽपि वेदे गृहस्यध-
र्मस्येवास्मान्मित्युक्तम् । तदयुक्तम् । धानप्रस्थस्यापि सदारस्या-
ग्निहोत्रादिसम्भवात् । नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मस्तु हन्दोगेः पठ्यते ।
ब्रह्मचार्य्याचार्य्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्य्यकुलेऽवसा-
दयन्-इति । उपकुर्वाणकधर्माः सर्वाशाखासूपनयनप्रकरणेषु
प्रसिद्धाः । यतिधर्माश्चोपनिषद्वागे । अतो यावज्जीवादि-श्रुतेः
कामिविषयत्वेनाश्रमान्तराणि न तया प्रलपितुं शक्यन्ते । साधिता-
श्चोत्तरमीमांसायां चत्वार आश्रमाः । तस्मादस्ति संन्यासस्त्रयी-
शास्त्रसिद्धुश्चतुर्थं आश्रमः ॥

तत्र संन्यासो नाम विधितः प्रेषोच्चारणपूर्वकं कर्मणां पर-
स्मिन् देवे समर्पणम् । तत्र पूर्वं जन्मान्तरेष्वनुष्ठितानामस्मिन्नपि
च जन्मनि संन्यासात्पूर्वमनुष्ठितानां काम्यकर्मणां कृष्यकर्मणाञ्च
भगवति समर्पणमावश्यकम् अन्यथाऽनन्तजन्मार्जितानान्तेषां शुक्र-

कृष्णकर्मणाभ्येगेन श्रान्ततः खिलीकतुं चेत्तुञ्चाशक्यतया मोक्षक-
थेय उदुम्बरपुष्पापिता स्यात् । कर्मणां न्यासञ्चाह स्वयम् ।

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुसुमं मदर्पणम् ॥ इति,

अथ जुहोषि ददासीत्यादेः पूर्वं क्रियासामान्यवचनेन करो-
तिघटितेन यत्करोषीत्यनेन कृष्णकर्मसाधारण्येन शुक्रानाम्भगवति
न्यासेऽभिधित्सितः । यवमेव तु पाण्डवगीतासु भगवतोऽयमुदे-
वस्य स्तुतिमुपक्रममाणेषु पाण्डवेषु कुसुमं च स्यावसरे ।

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानामि पापं न च मे निवृत्तिः ।

केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥

इति दुर्योधनः कृष्णानां कर्मणां भगवति न्यासमनुत्प्रेष्य,
पापज्ञानपूर्वकं पापे कर्मण्यनिवृत्त्याख्यानमुखेन पापकर्मप्रसक्तिमभि-
धाय केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमी-
त्यनेन, यथ यथासाधु कर्म कारयति यमधो निनीपतीत्यादिवृत्त्य-
र्थमभिधानेन भगवति भगवत्यासेन पापकर्मसंस्पर्शस्याभिप्रेतत्वात् ।

एवञ्चेह कर्मसंन्यासस्य गृहस्थेष्वपि मुमुक्षुषु सत्त्वातत्वाति-
व्याघ्रिधारणाय प्रेषोद्धारणपूर्वकमिति सत्यन्तम् । प्रेषोद्धारणमाचम-
प्यलक्षणम् । तस्य वासनावल्लोलुषदण्डिषाधारण्यात् अतः कर्म
शाम्परस्मिन् देवे समर्पणमिति विरोध्यतल, तादृशं च समर्पणं न
वासनावत्सु । प्रेषोद्धारणमाचमन्तु जातिब्राह्मणमिथ न पर्याप्तं लक्ष-
णम् । यथा—

तपःश्रुतञ्च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकम् ।

तपःश्रुताभ्यां दीनो यो जातिब्राह्मण एव सः ॥ इति

तेन तुल्यं क्रियाचेद्वितिरिति पाणिनीयसूचं व्याचक्षाणेन
यत्फललिना तपःश्रुतहीनस्य जातिमात्रेण ब्राह्मण्यमपर्याप्तब्राह्म-
ण्यमुच्यते ।

एवं प्रेपमात्रमुच्चार्य स्वाश्रमनियतकर्माण्यननुतिष्ठतो न
पर्याप्तं चतुर्थ्याश्रमित्वमित्यादि मुच्यतम् । एवञ्च स्वाश्रमनियतक-
र्मणां सञ्चितकर्मणाञ्च भगवति न्यासोऽपि चतुर्थाश्रमलक्षणकुक्षि-
निक्षिप्तः ।

एतेन संन्यासो नाम विधितो गृहीतानां नित्यनैमित्तिक-
काम्यश्रोतस्मार्तकर्मणां प्रेपमन्त्रं समुच्चार्य परित्याग इति वासुदेवा-
श्रमादीनाम्प्राचामेकदण्डिनां संन्यासलक्षणमनुपादेयम् । स्वाश्रमनि-
यतानां वेदान्तश्रवणतन्मीमांसनादीनां नित्यानामनुष्ठानस्य कुटी-
चक्रबहूदकयोर्हैसपरमहंसयोरपि चावश्यकतया लक्षणस्यासम्भव-
स्तत्वात् । यदि तु गृहस्थाद्याश्रमनियतकर्मणां त्याग एवात्र परि-
त्यागशब्देनाभिप्रेत इति मन्यते तर्हि न्यासिनोऽनधिकारादेव तद-
प्राप्ते लक्षणे तन्निक्षेपोऽनावश्यक इति लक्षणेनेतरभेदसाधने व्यर्थ-
विशेषणघटितत्वाद् व्याप्यत्वासिद्धिः । यदि तु स्वरूपसङ्कीर्तनमा-
त्रमेवेतत् सर्वकर्मपरित्यागाभिधानं न तु लक्षणकुक्षो तन्निक्षेप इत्यु-
च्येत तदा प्रेपमात्रोच्चारणं गृहस्थसाधारणं न्यासिनो लक्षणमित्य-
तिव्याप्तिः । संन्यासविधिना प्रेषोच्चारणश्लेष्टिवक्ष्येत तदा न्यासलक्षणे
न्यासः प्रविष्ट इत्यात्माश्रयः, प्रेपमन्त्रं समुच्चार्य कर्मणां स्वरूपत-
स्त्यागो लक्षणे प्रविष्ट इत्यप्यनुचितम् उपनिषच्छतसद्विषयपुरुषसूक्ता-
दिधारणस्य प्राणाग्निहोत्रादेश्च भवताऽप्यनुष्ठेयत्वाभिधानात् । यथा
च कर्मणां स्वरूपतस्त्यागो न गीतादिसच्छास्त्रप्रतिपादो यथा च
न शास्त्रान्तरस्यापि तात्पर्यविषयस्तथा दृष्टेयास्य पराक्रम्योपपाद-

यिष्यामः स्वावसरे इति तदपि दुर्विवक्षम् । यदि तु यस्तु कर्म-
फलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयत इति गीतोक्तरीत्या कर्मफलत्या-
गस्यागशब्दार्थे इत्युच्यते तदपि विधितो गृहीतानां नित्यनेमि-
त्तिककाम्यश्रोतस्मार्तकर्मणां त्यागमात्रं न त्यागशब्दार्थः किन्तु
पूर्वोक्तरीत्या कृष्यकर्मणामपि त्याग आवश्यक इतरथा पुण्याना-
मिव पापानामपि कर्मणां मोक्षविरोधितया स्यादनिर्माद्य यय ।
एवमेव तु तदाधिगमे उत्तरपूर्वाद्योरश्लेषविनाशविति भगवान् वा-
दरायणोऽप्यसूचयत् । वस्तुतस्तु यथाविधि प्रेषोच्चारणमात्रमेव संन्या-
सः इतरत्सर्वे तदाश्रमनिर्वाह्यं कर्मजातं न तल्लक्षणे प्रविष्टम् । तस्य
सोऽप्युपाधानमात्रहेतुत्वात् यथा पाणिग्राहणिकमन्त्रसंस्कारमात्रं वि-
द्याहस्तस्कर्तुः पतिः संस्कार्यः संस्कारानुयोगिनी पत्नी, यथाह
भगवान्मनुः ।

पाणिग्राहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ॥ इति

यत्रमिह विद्याह्न्यायोऽनुसरणीयः । विद्याह्नलक्षणं चास्माभि-
स्त्रेयार्थैकसर्वस्वे निरूपितमिति ततोऽयधेयम् । मानससंन्यासे शूद्र-
स्याप्यधिकार इति तत्साधारणं तु विधितो भगवन्नाम-प्रेषान्यतरो-
च्चारणपूर्वकः कर्मणां भगवति न्यासः संन्यास इति । विधित इत्युतया
द्विजस्य अमन्त्रकतया क्रियमाणः, शूद्रस्य च प्रेषेऽनधिकारात् प्रेषेणा-
नुष्ठीयमानोन्यासो न मिथ्यति किन्तु द्विजानां प्रेषमन्त्रेण शूद्रस्य च
भगवन्नाममात्रेणैति प्रेषेणिरूपणप्रवृत्तानां प्रमाणपक्षयम्परोऽस्थान-
संन्यास इत्युपरम्यते ऽधिकं सूहृदीयं स्वयमेव प्रमाणकुर्यात् ।

निराग्निकस्य ॥ चेश्वरलक्षितः संन्यासो द्विविधः सन्नस्योऽलक्षणश्च
आत्मसमारोपणम् । तत्र आत्मन्याग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रयजेद् गृहा-
दित्यादौ पठितमग्निसमारोपणं साग्निकस्येव न तु निराग्निकस्य

तस्य द्वारलोपेन समारोपणासम्भवात् । अत एव बह्वृचपरिशिष्टम् ।
अथात्मन्यानीन् समारोपयेदेकाग्निमनग्निर्न किञ्चनेति । ततश्च
यथा कृष्णले द्वारलोपेन वितुषीकरणं निवर्तते एवमिहाग्निसमारोप-
णमिति शास्त्रतात्पर्येयिदः अत एव तु वानप्रस्थमुद्दिश्य—

अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि ।

अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥

अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।

गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥

यामादाहृत्य वाऽऽग्नीयादष्टौ यासान् वने वसन् ।

प्रतिगृह्य पुटेनैव याजिना शकलेन वा ॥

इति मनुना वैतानाग्निसमारोपणमपि साग्निकवानप्रस्थस्यैवा-
भिधीयते । एवं चाग्निसमारोपणतद्विरहाभ्यामपि सलक्षणो द्विविधः—
तत्र—कमण्डलुदण्डादिलक्षणोपेतः सलक्षणः स च वैद्यार्थिकानाम् ।
लक्षणापेतः केवलं मानसोऽलक्षणः स च शूद्राणाम् । तथापि सल-
क्षणश्चतुर्विधः कुटीवक्त्र-बह्वृदक्त्र-हंस-परमहंस-भेदात् । तेऽपि
प्रत्येकं द्विविधाः एकदण्डिनस्त्रिदण्डिनश्च । तत्र ब्राह्मणानां चिद-
ण्डपक्षो मुख्यः एकदण्डस्त्वापदि, क्षत्रियविशोऽस्त्रेकदण्ड एव मुख्यः
इति सप्रमाणं परामृष्टमस्माभिरप्ये इति ततोऽवधेयम् ।

विशिष्टाधिकारिणो गृहस्थ-
देव्यासो नाशयक इति प्रति-
पादयितुं स्वप्रतिपाद्यार्थवि-
रोधुन्मूननाय शङ्कराचार्यमु-
पदिष्य प्रतिदिषति ।

यदपि छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये वयो धर्मस्क-
न्धाः यत्रोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तत्र यत्र
द्वितीयो ब्रह्मचार्यचार्यकुलयासी तृतीयो-

ऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलोऽवसादयन् सर्वं एते पुण्यलोका भवन्ति
ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति इति ग्रन्थत्रयाख्यानामसरे सर्वं एते। वयोऽप्य-

श्रमिणोऽथोक्तैर्धर्मं पुण्यलोका भवन्ति पुण्यलोको येषां ते इमे पुण्य
लोका आश्रमिणो भवन्ति अश्रिष्टश्चनुक्त परित्राड् ब्रह्मसंस्थो ब्रह्मणि
सम्यगवस्थित सोऽमृतत्वं पुण्यलोकविलक्षणमभरणभावमात्यन्तिक-
मेति नापेक्षिक देवाद्यमृतत्ववद् यदि च पुण्यलोकातिशयमात्रममृत
त्वमभविष्यतत पुण्यलोकत्वाद्विभक्तं नावक्ष्यत्, विभक्तोपदेशत्यादा-
त्यन्तिकममृतत्वमिति गम्यते इति अन्येन पारित्राज्यावलम्बनेनैव
मोक्षो नान्यथेति । यदपि च तदनुयायिनोऽपरे ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्व-
मेतीति श्रुत्युचिता यस्य ब्रह्मणि संस्था समाप्तिरनन्यध्यापारत्वरूप
तन्निष्ठत्वं तस्य श्रवणादिषु मुख्योऽधिकारः ।

गच्छतस्तिष्ठतो वापि जायत स्वपतोऽथवा ।

न विचारय चेतो यस्यासौ मृत उच्यते ॥

आमुपेयामृते काल नयेद्वेदान्तविन्तया ।

इत्यादिस्मृतिषु सर्वदा विचारविधानात्, सा च ब्रह्मणि
संस्था यिना सन्यासमाश्रमान्तरस्यस्य न सम्भवति स्वस्याश्रमवि-
हितकर्मानुष्ठानवैयर्थ्यादिति बलाद् व्यवस्थापयामासुस्तद्विदमत्यल्प-
सारं, तथा हि किमिह पारित्राज्येन ब्रह्मसंस्थत्वं, ब्रह्मसंस्थत्वेन
पारित्राज्यं वा विवक्षसि न तत्र प्रथमं, जनकादीनां गार्हस्थ्येऽपि
ब्रह्मसंस्थस्य महाभारतादिसंख्यास्तेष्ववकृदाम्नानात्, अर्थित्व-
सामर्थ्यादियोगेन तदुपर्यपि बादरायणं सम्भवादित्यधिकरणोक्तरी-
त्या अपरिब्रजतामपि बृहस्पतीन्द्रादिदेवानां ब्रह्मिष्ठत्वस्य
श्रवणाच्च, द्वितीयेऽपि पक्षे ब्रह्मसंस्थत्वेन कर्मस्वरूपत्यागपुरस्सरमेक-
दण्डलक्षणं पारित्राज्यं विवक्षस्याहोस्वित् काम्यकर्मत्यागलक्षणं फल-
त्यागलक्षणं वा, तत्र न प्रथमं पूर्वोक्तयुक्ते, ब्रह्मसंस्थानामप्यथा

न्तरतमः प्रभृतिमहर्षीणां स्वयंभाषमानसर्ववेदार्थानां कलिद्वारयोः
 संघो कृष्णद्वैपायनभावेनावतारस्मरणाच्च, न हि कृष्णद्वैपायनो ब्रह्म-
 संस्थोऽपि दण्डं जगहेति शृणुमः, कर्माणि वा स्वरूपतः परित-
 त्याजेति, ब्रह्मसंस्थस्य काम्यकर्मत्यागलक्षणसंन्यासे फलत्यागलक्ष-
 णसंन्यासे वा नास्माकमीपदपि विप्रतिपत्तिः काम्यानां कर्मणां न्यासं
 संन्यासं कथयोविदुरिति । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधी-
 यते इति भगवतेव गीतासु भृशमभिहितत्वात्, त्रिदुषां विप्रिदिपा-
 यतां वा तादृशसंन्यासश्रवणात् । किं च ब्रह्मसंस्थशब्दस्य पङ्कजा-
 दिपदस्येव न रुढिः परिव्राजके, किन्तु ब्रह्मणि सम्यगवस्थाने
 निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानोऽयं यौगिकः शब्दो ब्रह्मचारिगृहस्थादिसा-
 धारण इति नास्य शब्दस्याकस्मादेव परिव्राट्सु पक्षपातो युज्यते,
 अत एव भवति सर्वाश्रमसाधारण इति, तस्मादेव तु आश्रमान्
 प्रथम-द्वितीय-तृतीयशब्दैरभिदधाना श्रुतिर्भगवती तुरीयं तुरीयत्वे-
 नानभिदधाना प्रथमादिसाधारण्यं ब्रह्मसंस्थतां मेने, इतरथा तु
 चतुर्थोऽश्रमनैर्येत्यमेषाभिहितं स्यादिति स्पष्टं सिध्यति, तस्मादेव
 श्रुत्यस्मिन्प्राप्तिर्नलभ्योऽर्थः—य एतेषु पुण्येष्वश्रमेषु चतुर्थेऽपि ब्रह्म-
 संस्थः सोऽयममृतत्वमात्यन्तिकं मोक्षमेति यस्त्वयथाभूतः परिव्रा-
 डपि वा ब्रह्मचारी गृही घानप्रस्थो वा सोऽयमविकलततदाश्रमध-
 र्मानुष्ठानेन पुण्यलोको भवति । उचितं चेत्तत् घानहीनस्य केवलक-
 र्मानुष्ठानेन अक्षयिष्णुफलाशङ्केरसम्भवात् ।

शेण्डूराचार्याः । यदपि चयाणां पुण्यलोकोतया तुरीयस्यैवात्यन्तिक-
 दुःखोपरम इति तदतिस्वर्गीयः न हि घानहीनानां चयाणां पुण्यः
 क्षयिष्णुलोक इति घानयतां तेषां तल्लोकायाभिः, न ह्यनुपनीता द्विजा-

तयो वेदेऽनधिकारिण इति कृतोपनयना अप्यनधिकारिणः, तस्माद्
 ब्रह्मसंस्थापतो भिक्षोरपि परेणामपि ब्रह्मसंस्थापतां मोक्ष इति
 सांप्रतं चानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्तस्य, इतरेषामाश्रमिणामभे-
 दज्ञानेनानुन्मथितकषायाणां न ब्रह्मसंस्थासम्भवं इति तु कीरेकक-
 लनीयं भिक्षोरपि शतसद्विद्याश्रुतिप्रणयजपशमदमतित्तिद्यादेर्वैदान्त-
 शिचारादेरन्ततो ब्रह्माहमस्मीति शाश्वतिकानुध्यानस्यैव वा भेदवा-
 सनानिवन्धनत्वेन इतराश्रमिसाधारण्यात्, न हि निर्विशेषब्रह्मशब्दे
 यतेऽप्यवकाशमाप्नुयुः यतेषां चावकाशे न ह्यपराध्यते गृहस्थादि-
 भिरपि यते मोक्षे नाधिकुर्युः । नापि तदीयकर्माणि मोक्षप्रतिद्वन्द्वीनि
 भगवद्वर्षणमुद्रया क्रियमाणकर्मणां वैदिकेन मोक्षविरोधितायाः सम्भा-
 वयितुमप्यशक्यत्वात् । जीवननिवृत्तकर्मनुष्ठानजनितविशेषस्य च
 सर्वेषां व्याश्रमेषु तुल्यत्वात् प्रत्युतानेकगृहेभ्योभिक्षासमाहरणादिप्रय-
 त्नजन्यविशेषस्तवैवातिरिच्यते । किं च प्रमाणजनितखण्डवृत्तेरेव
 त्वयापि जगद्धाधकताया वक्तव्यत्वेन प्रमाणवृत्तेश्च प्रमाच्योक्तत्वेन
 प्रमातृतायाश्च त्वन्मते ऽपि भेदनिवन्धनत्वेन योऽयं भेदावभास-
 स्त्वां शेषकालेऽपि न मुमुक्षति सोऽयं पारिव्राज्ये त्वां त्यजेदिति तथैव
 व्यामोहमात्रमिति न तेन ते जगन्मोहनं समुचितम् ।

कोशङ्कराचार्यः । यदपि अतश्चेदमेवेकं वेदोक्तं पारिव्राज्यं न यज्ञोपवी-
 तविद्वद्वक्तृकमण्डत्वादिपरिग्रहपत् मुण्डोऽपरिग्रहोऽसङ्ग इति च श्रुति-
 रत्याश्रमिभ्यः परमे पवित्रमित्यादि च श्येताश्वतरोये न स्तुतिर्न न-
 मस्कार इत्यादिस्मृतिभ्यश्च तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारद-
 र्शिनः तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञः अव्यक्तलिङ्ग इत्यादिस्मृतिभ्यश्च इत्यु-
 पसंजगृह्यते तदप्युपक्रमस्य प्रलापान्नातिशेते विद्वद्वक्तृकमण्डत्वादिभे-

न्यासस्य औपनिषदवाक्य*सिद्धत्वेन तथाऽभिधानस्य स्पष्ट वैदिकाचारविद्वेषनिबन्धनत्वात् मोषड्यापरिग्रहादिसन्यासस्य चाशक्ताधिकारिपरतामातुरसन्यासिपरतामननुसहितशरीरपुंस्परता वा असकृतवतश्च प्रकरणवशान्निरूपयिष्याम इति न श्रुतिवचनानामनवकाशनक्षणाव्याहृतिरिति सर्वे चतुरस्रम् । अलिङ्गोऽधर्मश्च इत्यादिकं तु मिथ्यात्यागवतामेव प्रतिकूल स्यादिति नास्माभिर्योजनाक्लेशोऽप्यवलम्ब्यते ॥ स्तुतिर्न नमस्कार इत्यादिकं च भगवन्नारायणव्यतिरिक्तस्तुतिनमस्कारादिनिषेधकमिति गृहस्थानामेव चतुर्थाधिरोध्याचारस्य महाभारतादिष्वभिधानेन कैमुतिकसिद्धं तदस्ति न्यासिनामिति अस्माकं यदनुप्रेय गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति न्याय एव नाटितो भवतेति किमु वक्तव्यम् । अत एव तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकमिति तादृशयागस्याविधिविहितत्वमाह वेदपुरुषः स्वयम् । यदपि ।

गच्छतस्तिष्ठतोऽपि जायतः स्वपतोऽथवा ।

नं विचारपरं चेत् । यस्यासौ मृत उच्यते ॥

इत्यादिना साततिकग्रहानुष्ठानावश्यकत्वप्रदर्शनम् । आसुरेणामृते. काल नयेद्वेदान्तचिन्तयेत्यादिकं च तत्तूवितमेव अनावृतज्ञानस्य ससारमूलानुच्छेदकत्वात् अत एव आश्रितिरसकृदुपदेशादिति भगवान् कृष्णद्वैपायनोऽप्यमूचयत् तच्च भिक्षुगृहस्थादिसाधारणमिति किं तेन ते, एवमेव तु ।

यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ।

सा हानिस्तन्महच्छिद्रं स दोषः साऽधमा गतिः ॥

इति पुराणाचार्याः । तस्मात् स्थिरसुखासनन्यायेनाश्रमवि-
शेषानियमाद् गृहस्थावस्थायामपि कस्यचित्पुरुषधोर्यस्याविकल-
ज्ञानसम्भवांस्तुक्तियुक्तेति वृथैव ते संन्यासत्रयवधानवर्णनवेद्यम् ।
अत एव जनकादयो गृहस्थाः सन्त एव सनकादयो ब्रह्मचर्यस्थाः
सन्त एव, परे च तपःसमृद्धा ज्ञानस्य परां काष्ठामयाग्रां ज्ञानप्रस्थाः
सन्त एव जीवन्मुक्ता इति पौराणिकानुस्मरणमप्यनुगृह्यते ।
जन्मान्तरसाधारणसंन्यासस्य मोक्षोपपत्तिकत्याह्वीकारे तु जन्मान्तर-
साधारणस्य न्यायव्याकरणादिज्ञानस्य नापि कालभेदनिवृत्त्यपरशास्त्र-
ज्ञानस्यापुर्वेदशास्त्रज्ञानस्यापि च मोक्षहेतुत्वे न नो द्वेषः ।
एतेषु सर्वेष्वपि शास्त्रेषु कस्यचित्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञाननिदान-
व्युत्पत्त्याधायकत्वेन परस्य परम्परया नाप्यिहानीतिरीतितत्त्व-
ज्ञानोपपत्तिकया तासामग्रहेलनीयत्वज्ञानसंशदकतया, परस्य च
हितमितमेध्याशिन एव विद्यासंपत्तिप्रसम्भवेन हिताशनज्ञानहेतु-
त्वेन ब्रह्मविद्याहेतुत्वावश्यम्भायात् । सति चैतमर्थव्यवस्थाने केषां-
चिद् निसर्गसिद्धसांसारिकयावदर्थवैराग्यभाजां पक्वकषायणां महा-
त्मना ब्रह्मचर्यादेव गार्हस्थ्यदेव ज्ञानप्रस्थाद्वा संन्यासावलम्बनम् ।
अयमेव चार्थः ब्रह्मचर्यादेव प्रश्नेद् गृहाद्वा घनाद्वेति श्रुत्या कषा-
यपरिषाक्तक्रममनुरुन्धत्याऽनुरुध्यते केषां चित्तु अतीतविद्याहवय-
स्कानां वैधुर्मे तादृशावस्थाननिषेधेन संन्यासे प्रवृत्तिः गृहस्थाद्यश-
स्थामु ब्रह्मानुचिन्तनसामयीवैकल्ये वेति संन्यासोऽपि नानप्रकाशः ।
एतेन मोक्षस्य सर्वोत्तमसाधारण्ये बहुधायाससाध्येनिकर्तव्यताकेषु
कोष्ठाश्रमेषु पुंसां प्रवृत्त्युपपत्तिरपि समाहिता भवति संन्यासे प्रवृत्ति-
योग्यताया निदर्शितत्वात् । एवं चैकाग्र्यपक्षमारभ्य चातुराग्र्य-
पर्यन्ताः सर्वे पक्षा यथायथं लब्ध्वाऽऽकाशा इति न तद्वैधक्यवधनकल-

हसम्भावनाऽपि, ततश्च यच्च सर्वथाऽनवसद्द्वारे ज्ञाने ज्ञानफले वा शबरीगेपिकादीनां स्त्रीणां, सर्ववर्णोश्मरहितानां व्याधगुहादीनां, तिरश्चां गजगृधादीनामवकाशस्तच्च किमु वक्तव्यमितरेऽधिकुर्युरिति एवं च संन्यासरहितानां ब्राह्मणानां क्षत्रियवैश्यानां च न मुख्यं वेदान्तश्रवणं तत एव नापि साक्षान्मोक्षयोग्यतेति प्रलापजातं केषां-
विदमीयामबहुश्रुतानामबहुश्रुतप्रतारितानामनादेयम् । अधिकं चाप-
त्यनिरूपणीयं निरूपितमस्माभिरस्मदीये स्नेहपूर्तमहानिबन्ध इति ततश्च द्रष्टव्यमधिकं जिज्ञासमानैः । प्रकृतमनुसरामः अलक्षणसंन्या-
सोऽपि द्विविधः भैक्ष्यार्थादिसहितस्तद्रहितश्च । तच्च* शूद्राणां भि-
क्षाचर्यासहितोऽरहितश्चेति द्विविधोऽपि, द्विजानां तु भिक्षाचर्यानियत
एव । तच्च द्विजेषु भिक्षूणां । चातुर्विध्यं ह्यारोतेनोक्तम् ।

चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामान्यालिङ्गिनः ।

तेषां पृथक्पृथग्ज्ञानं धृतिभेदात् कृतं च तत् ॥

कुटीचको बहूदकोहंसश्चैव तृतीयकः ।

चतुर्थः परमहंसश्च संज्ञाभेदेः प्रकीर्तितः ॥ इति,

अस्ति चात्राधिकारविशेषः पुराणप्रमाणकस्तथा हि ।

विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ।

सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद् योगी कुटीचकः ॥

शक्तेर्बहूदके तीव्रतरायां हंससंज्ञितो ।

मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने ॥ इति,

तच्च कुटीचकस्य धृतिविशेषमाह प्रजापतिः ।

* शूद्राणां यद्वेऽपि भिक्षाचर्यस्य पुराणेष्वप्राप्त्यनात् ।

† त्रिदण्डतलवणतुल्यधर्मयन्त इत्यर्थः ।

कुटीचको नाम स्वगृहे धर्तमानः शुचिरकलुषः आहिता-
ग्निषु भिक्षां भुञ्जानोऽपगतकामक्रोधलोभमोहेऽहङ्कारधर्जित आ-
त्मानुग्रहं कुरुते । धृदुपराशरोऽपि ।

कुटीचका नाम पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा कामक्रोधलो-
भमोहमदमात्सर्ग्योटीन् हित्वा विधिवत्संन्यासं कृत्या चिदण्डजल-
पविषकापायपस्त्रधारिणः शैवाचमनजपस्थाध्यायब्रह्मचर्यध्यानत-
त्पराः पुत्रादेरेव भिक्षाकालेऽन्नयाचामाचमुष्भुञ्जानास्तस्यां कुट्यां
नित्यं वसन्तः आत्मानं मोक्षयन्ति । इति ॥ स्कान्देऽपि ।

कुटीचकस्तु संन्यस्य स्वेस्वे सद्गुनि नित्यशः ।

भिक्षामादाय भुञ्जीत स्वबन्धूनां गृहेऽथवा ॥

शिखी यज्ञोपवीती स्यात् चिदण्डो सकमण्डलुः ।

अस्य गृहवासोऽशक्तत्वादनुमन्यते न तु विधेयोऽपि सः ।

यथोक्तं बोधायनेन ।

कुटीचकाः परिव्रज्य स्वेस्वे वेश्मनि नित्यशः ।

भिक्षां बन्धुभ्य आदाय भुञ्जते शक्तिषंखयात् ॥ इति,

बहूदकस्यापि वृत्तिविशेषोऽभिहितः स्कान्दे ।

बहूदकस्तु संन्यस्य बन्धुपुत्रादिवर्जितः ।

समागारं चरेद् भैक्ष्यमेकाग्रं च परित्यजेत् ॥

गोबालरज्जुषंबद्धं चिदण्डं शिखमुद्धृतम् ।

जलपात्रं पविष च यन्त्रिष च कृपाणिकाम् ॥

शिखां यज्ञोपवीतं च देवताऽऽराधनं चरेत् । इति,

धृदुपराशरोऽपि ।

तत्र बहूदका नाम चिदण्डकमण्डलुपविषपाचकापायपस्त्र-

धारिणे। वेदान्तार्थोपबोधकाः साधुश्रुतेषु ब्राह्मणगृहेषु भैक्षचर्यां
चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ति ॥ इति ।

पितामहोऽपि ।

बहूद्रकः ॥ विद्येयः सर्वसङ्गप्रिवर्जितः ।

बन्धुशर्गे न भिक्षेन स्वमूमो नैव भवसेत् ॥

निश्चलः स्थाणुभूतश्च सदा मोक्षपरायणः ।

न कुट्यां नोदके सङ्गं कुर्याद्वृत्त्ये च चेतसा ॥

नागारे नासने नाग्ने नास्तरे नाचिदण्डके ।

स्वमाश्रयां न कुर्याद्वै राग दण्डादिके यतिः ॥ इति,

हंसश्रुतिः स्कान्देऽभिहिता—

हंसः कमण्डलुं शिष्यं भिक्षापात्रं तथैव च ।

कन्यां कौपीनमाच्छाद्यमङ्गवस्त्रं वहिः पटम् ॥

एकं* तु चैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ।

देवतानामभेदेन कुर्याद् ध्यानं समर्चयेत् ॥

विष्णुरपि तथा ।

यज्ञोपवीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ।

तावान् परियहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरियहः ॥ इति,

पितामहश्च ।

हंसस्तृतीयो विद्येयो भिक्षुमौक्षपरायणः ।

नित्यं शिष्यव्यवसायी त्वाद्वेषाभा भवेत्सदा ॥

चान्द्रायणेन वर्तते यतिधर्मानुशासनात् ।

पृथमूले पथेन्नित्यं गुहायां वा सरित्ते ॥ इति,

बोधायनोऽपि ।

हंसाः कमण्डलुं शिख्यं दण्डपात्राणि विभ्रतः ।

यामतीर्थेकरात्राश्च नगरे पञ्चरात्रकाः ॥

चिपहरात्रोपपासाश्च पद्मसोपवासिनः ।

कृच्छ्रसान्नापनादोश्च यज्ञैः कृशवपुर्धराः ॥ इति,

परमहंसवृत्तिरपि स्कन्दपुराणे प्रदर्शिता ।

कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्यां शीतनिवारिणीम् ।

अक्षमालां च गृह्णीयाद् येणवं दण्डमग्रणम् ॥

माधूकरमथैकाग्रं परहंसः समाचरेत् ।

परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जु गोबालनिर्मिताम् ॥

शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत् । इति,

अथ शिखां यज्ञोपवीतमिति द्वितीयान्तद्वयस्य चिदण्डं गो-
बालनिर्मितां रज्जुमिति द्वितीयान्तद्वयस्येव गृह्णीयादिति पूर्वोपा-
न्ययः । न तु त्यजेदित्यनेन शिखायज्ञोपवीतादेर्नित्यत्वात् ।
त्यागोऽपि चावेधस्य मोक्षविरोधिनः कर्मण एव वेधस्य चिदण्डमा-
धूकरादेरिहैव विधानेन तस्य कर्मसामान्यत्यागपरताया यकुमप्य-
शक्यत्वात् । आपाततः शिखायज्ञोपवीतादित्यागपरत्वेन प्रतीयमा-
नानां श्रुतिस्मृतिपुराणवचनानां तु न त्यागविधायकत्वं किन्तु येषां
जडभरतरेवतकनिदाघप्रभृतीनां जन्मान्तरसुकृतपरिपाकमहिम्ना भ-
गवत्कृपाकटाक्षेण सर्वथा आत्मसंमुखीना वृत्तिस्तेषां कर्मस्यनधिकार-
ात्—स्वतःसिद्धे प्रवृत्तिविरहे कर्मत्यागवाक्यान्यनुषादमाचरूपाणि ।
विधिच्छायानि न तु विधायकानि । यस्तुतस्तु शुचितत्कालजीवि-
नामिव कर्मसंबन्धनिवन्धनदेहात्मप्रतीतिमतामेव कर्मस्यधिकारा-
दतादृशां भरतादीनां कर्मण्यनधिकार इति नान्तरिक्षेऽग्निश्चतस्र्यः

इतिषन्नित्यानुवादरूपाणि तानीत्येव तत्त्वम् ।

अत एव जाघालश्रुतिः तच्च परमहंसा नाम संशर्तकाह्णि-
श्वेतकेतु-दुर्वासमूर्निदाघ-जडमरत-दत्ताचेय-रेषतक-प्रभृतयो-
ऽध्यक्तलिङ्गाऽध्यक्ताचारा अनुन्मता उन्मत्तवदाचरन्ति ॥ इति ।

अचेन्मत्तवदाचरन्तीत्यभिदधाना कर्मस्वनधिकारं सकारणकं
ख्यापयन्ती अनुन्मता इति च वदन्ती सततं तेषामात्मस्यतां
ख्यापयतीत्यतादृशानां नेष्टव्यं नाधिकारः । अत एव त्विह
उन्मत्तवदाचरन्तीति न त्वाचरेदिति, क्वाचित्कं विधिलिङ्गं तु वि-
धिच्छायमिति पूर्वमेव समगारिष्यहि । अत एव । जाघालश्रुतेः जन-
कयाज्ञवल्क्यसंयादरूपेण शरीराननुसंधानेन आत्मानुध्यानमूलकोपे-
क्षामात्रमेव यद्योपवीतेऽभिहितम् । तथा हि पृच्छामि त्वां याज्ञव-
ल्क्य अयद्योपवीती कथं ब्राह्मण इति स होयाच याज्ञवल्क्य इद-
मेवास्य यद्योपवीते य आत्मेति । तस्मादात्मनिष्ठानां यद्योपवीता-
दिदूषेक्षामात्रमेव त्यागो न त्वाहस्य त्यागोऽपि त्यागपदार्थस्तथा
सति तस्याप्यनुष्ठेयत्वेनात्मसंमुख्यमङ्गप्रसङ्गात् ।

एवमेव ॥ दयदं कमण्डलुं शिख्यं पात्रं क्षतपथिकं शिखां
यद्योपवीतं चेत्येतत्सर्वं भूःस्वाहेत्यप्यु परित्यज्यात्मानमन्विष्टुं
यथाहपथरो निर्द्वन्द्वेनित्यतिष्ठः तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः शुद्ध-
मानसः प्राणसन्धारणार्थं यद्योक्तकाले विमुक्तो भैक्ष्यमाचरन् करपाचेय
लाभालाभयोः समो भूत्वा भून्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूल-
कुलालशालाऽग्निहोचनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिर्करस्यष्टि-
लेष्वेकतृणप्रयत्ने निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठोऽशुद्ध-
मनिर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नाम ।

इति जायालश्रुते। यथारूपधरः निर्द्वन्द्वः निष्परिग्रहः आत्मध्यान-
परायणः । इत्यादिविशेषणोपसंदानेन चानमयशिष्यायज्ञोपवीतयेण-
वादिधारिणः किमेतेर्नश्वरेः शिष्यायज्ञोपवीतयेणवादिभिरिति सूच-
यन् देहानुसंधानवतां यादृच्छिकोऽपि कर्मत्यागो वा शिष्यामूवादित्यागो वा न शास्त्रीय इत्यभिप्रेति । अत एवास्य समन्तकृत्वम-
वधिकरणकत्वं च श्रुत्या चोद्यते ये कदाचिदपि आत्मानुसंधानात्
अप्यन्ते क्षयिष्यादयस्तान्प्रति । ये तु सततात्मनिष्ठास्ते पुनर्नानु-
सन्त्यन्ते विधिषु प्रतिषेधेषु वेति धर्तुलार्थः ।

नैतावता यस्य कस्याप्युदरभरणपरायणस्य व्यवहारप्रसक्तस्य
शिष्यामूवादित्यागः शास्त्रीय इति सिध्यति ॥

अत एव श्रीमद्भागवते भगवान् व्यासः ।

न यतेराश्रमः प्राये धर्महेतुर्महात्मनः ।

शान्तस्य समचित्तस्य विभृयादुत वा त्यजेत् ॥ इति,

मौनानीहानिलायामा दण्डा याग्देहचेतसाम् ।

॥ ह्येते यस्य सन्त्यङ्ग वेणुभिर्न भवेद्यतिः ॥ इति च,

आन्तरैर्विना बाह्येष्वनास्यामेवाप्याति न तु बाह्यानां
विद्वानां दण्डादीनामधार्यत्वं कर्मत्याग इति निगूढमयगच्छन्तु
पक्षपातं मात्स्ये चापह्वाय सन्तः । पारमहंस्यमुपक्रम्य आसुक्षिप्तु-
तापि ।

आसुक्षिः प्रजापतेर्लोकं जगाम तद्गत्योवाच केन भगवन्
कर्माण्यशेषते। विसृजानीति स होवाच प्रजापतिः तत्र पुत्रान् भ्रा-
तृन् वन्ध्यादीन् शिष्यायज्ञोपवीते यागं सूचं स्वाध्यायं च भूलोकं

भुवर्लोकं स्वर्लोकं जनलोकं तपोलोकं सत्यलोकं चातलवितलसुत-
लतलातलमहातलरसातलपातालं ब्रह्माण्डं च विसृजेत् । दण्डमा-
च्छादनं कौपीनं षण्महेत् शेषं विसृजेत् । ब्रह्मचारी गृहस्थो वा-
नप्रस्थो वा लौकिकाग्नौनुदरान्नौ समारोपयेत् । गायत्रीं च शरीरान्नौ
समारोपयेत् । उपवीतं भूमौ वा ऽप्यु वा विसृजेत् । दण्डान् लो-
काग्नौ विसृजेदिति होषाच । अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेदूर्ध्वं गमनं
विसृजेत् । विसन्ध्यादेः स्नानमाचरेत् । सर्वेषु देवेष्वचरणमावर्तये-
दुपनिषदमावर्तयेत् । इति, ।

नैतदपि कर्माधिकारिणां शिष्याद्युपधीतादित्यागे मानं परं
तु पूर्वोक्तरीत्या सर्वथाऽऽत्मनिष्ठानां ब्रह्माण्डत्यागिनां स्वतःसिद्धं
कर्माभायमनुवदत्येष न तु विधित्सति । सिद्धेऽर्थे विधिव्यापारास-
म्भवात् ।

अत एव पिप्पलादशाखिनः ।

सशिखं घषनं कृत्वा वह्निःसूचं त्यजेद्बुधः ।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूचमिति धारयेत् ॥
सूचनात्सूचमित्याहुः सूचं नाम परं पदम् ।
तत्सूचं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥
येन सर्वमिदं प्रोक्तं सूचे मणिगणा इव ।
तत्सूचं धारयेद्योगी योगव्रततत्त्वदर्शिवान् ॥
वह्निःसूचं त्यजेद्विद्वान् योगसूचं समास्थितः ।
ब्रह्मभाषमिदं सूचं धारयेद्यः स चेतनः ॥
धारणादस्य सूचस्य नोच्छिष्टो नागुचिर्मयेत् ।
सूचमन्तर्गतं येषां ज्ञानयुक्तोपधीतिनाम् ॥

ते वै भूषयिदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।

ज्ञानशिखा ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥

ज्ञानमेव परं तेषां यद्विषं ज्ञानमुच्यते ।

अनेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ॥

स शिषीत्युच्यते विद्वान्नेतरैः केशधारणैः ।

कर्मण्यधिकृता ये ॥ वेदिके ब्राह्मणादयः ।

शुभिर्धार्मिकं भूषं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ॥

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।

ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥

इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत्परायणम् ।

विद्वान् यज्ञोपवीती स्याद् यज्ञास्तं यज्यन् विदुः ॥ इति,

स्पष्टमिह ज्ञानमयशिखायज्ञोपवीतानांमात्मनिष्ठानामेव यती-
नां बाह्यं शिखायज्ञोपवीतादि नावश्यकं, ये तु पुनर्ध्वजहारिणो
दण्डिनस्तेषां त्वक्कारणं दम्भमात्रेण त्यजतां भवेदेव भ्रंशः । यवमेव
विशिष्टाधिकारिणमुद्दिश्य विश्वामित्रः । अथापरं परिब्राजकनिर्गु-
णैः परितोषमेके सत्यानुते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च
परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् । शिखायज्ञोपवीतकमण्डलुकपालानां
त्यागी-इति, अमुमेवायं संघटति बोधापनोऽपि अत ऊर्ध्वं यज्ञो-
पवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्टयः शिष्यं जलपविषं कमण्डलुं पात्रमि-
त्येतानि धर्मेयित्वा । वेषं दण्डमादत्ते सखा म गोपाय ॥ इति,
प्रासस्मृतादयि ।

यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं यदन्त्युत्तममुदयः ।

उपकुर्वन्कात्पूर्वं यतो लोके न दृश्यते ॥

यावत्कर्मणि कुर्वते तावदेवास्य धारणम् ।
तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह ॥
अग्निहोत्रविनाशे तु जुष्टादीनि यथा त्यजेत् ।
यथा च मेखलादीनि गृहस्थाश्रमवाञ्छया ॥
पत्नीयोक्त्वं यथेष्ट्यन्ते सोमान्ते च यथा गृहान् ।
तद्वद्यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः ॥ इति,

तद्विदं वचनजातं पूर्वोपदर्शितश्रुतिस्मृतिपुराणवाक्यानुरोधेन
वक्ष्यमाणश्रुतिस्मृत्यनुरोधेन च चर्ष्यादिपरं वा ऋभुजडभरतदत्ताचे-
याद्यात्मनिष्ठविशिष्टाधिकारिपरं वेति लोकवञ्चनाय वा अज्ञानेन वा-
ऽऽलस्येन वा शिखायज्ञोपवीतादित्यागो नाशयैव केवलमिति वैदिकः
पन्थाः । वस्तुतस्तु जडभरतादेरपि यज्ञोपवीतमभूदित्यये वदिष्यामः ।
इदमप्यत्राप्येवं चतुर्थ्याश्रमेऽपि यथाधिकारं वेदानां तत्तदंशावृत्ति-
रावश्यकीति तस्या उपवीताद्यमनादिपूर्वकतया यज्ञोपवीतं न्यासि-
नोऽप्यावश्यकं त्यागवचनानां तु ज्ञाननिष्ठा ज्ञानशिखा ज्ञानयज्ञोप-
वीतिनः इति पैपलादश्रुत्याद्यनुसारेण विशिष्टाधिकारिपरतया वा
ज्ञानप्रशंसामात्रपरतया बोधयितुं नार्थानुष्ठापकता अत एव स्मृतिः ।

यदा तु विदितं तत्स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् ।

तदेकदण्डं संगृह्य उपवीतं शिखां त्यजेत् ॥

इति ब्रह्मनिष्ठस्यैव उत्सृष्टसर्वव्यवहारस्य विशिष्टाचारं बो-
धयति न तु साधनावस्यस्य । यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परम-
हंसः । अयज्ञोपवीती शोचनिष्ठः काममेकं वैश्वं दण्डमादधीत
इति श्रुत्योक्तम् ।

किमस्य यज्ञोपवीतं का शिखा कथं चास्योपस्पर्शनम् ।

ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।

ज्ञानशिखा ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥

ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ।

अग्नेरिव शिष्या नान्या यस्य ज्ञानमयी शिष्या ॥

स शिष्यीत्युच्यते विद्वान्नेतरैः केशधारयैः ।

कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।

शभिर्धार्म्यमिदं भूषं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ॥

शिष्या ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।

ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥

इदं यज्ञोपवीतं ॥ परमं यत्परायणम् ।

विद्वान् यज्ञोपवीती स्याद् यज्ञास्तं यज्यन् विदुः ॥ इति,

स्यष्टमिह ज्ञानमयशिष्यायज्ञोपवीतानांमात्मनिष्ठानामेव यत्ती-
नां बाह्यं शिष्यायज्ञोपवीतादि नावश्यकं, ये तु पुनर्व्यवहारियो
दण्डिनस्तेषां त्वकारणं दम्भभावेण त्यजतां भवेदेष भ्रंशः । एवमेव
विशिष्टाधिकारिकमुद्दिश्य विश्वामित्रः । अथापरं परिग्राहकलिङ्गं
सर्वतः परिमोक्षमेके सत्यानुते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं ॥
परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् । शिष्यायज्ञोपवीतकमण्डलुकपालानां
त्यागी-इति, अमुमेवायं संवदति बोधायनोऽपि अत ऊर्ध्वं यज्ञो-
पवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्टयः शिष्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमि-
त्येतानि वर्जयित्वा । वैश्वं दण्डमादत्ते सखा ॥ गोपाय ॥ इति,
ध्यासस्मृतावपि ।

यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं षट्पञ्चमयुद्धयः ।

उपकुर्वाणकात्पूर्वं यतो लोके न दृश्यते ॥

यावत्कर्मणि कुरुते तावदेवास्य धारणम् ।
तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह ॥
अग्निहोषविनाशे तु जुब्हादीनि यथा त्यजेत् ।
यथा च मेखलादीनि गृहस्थाश्रमवाञ्छया ॥
पत्नीयोक्त्वं यथेष्ट्यन्ते सोमान्ते च यथा ग्रहान् ।
तद्वद्यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः ॥ इति,

तद्विदं वचनजातं पूर्वोपदर्शितश्रुतिस्मृतिपुराणवाक्यानुरोधेन
वक्ष्यमाणश्रुतिस्मृत्यनुरोधेन च चाचियादिपरं वा कृभुजडमरतदत्ताचे-
याद्यात्मनिष्ठविशिष्टाधिकारिपरं वेति लोकवञ्चनाय वा अज्ञानेन वा-
ऽऽलस्येन वा शिष्यायज्ञोपवीतादित्यागो नाशायैव केवलमिति वैदिकः
पन्थाः । वस्तुतस्तु जडमरतादेरपि यज्ञोपवीतमभूदित्यप्ये यदिप्यामः ।
इदमप्यथावधेयं चतुर्व्याश्रमेषु यथाधिकारं वेदानां तत्तदंशावृत्ति-
रावश्यक्येति तस्या उपवीताचमनादिपूर्वकतया यज्ञोपवीतं न्यासि-
नोऽप्यावश्यकं त्यागवचनानां तु ज्ञाननिष्ठा ज्ञानशिष्या ज्ञानयज्ञोप-
वीतिनः इति वेष्मलादश्रुत्याद्यनुसारेण विशिष्टाधिकारिपरतया वा
ज्ञानप्रशंसामात्रपरतया बोधपत्तेः नार्थानुष्ठापकता अत एव स्मृतिः ।

यदा तु विदितं तत्स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् ।

तदेकदण्डं संगृह्य उपवीतं शिष्यां त्यजेत् ॥

इति ब्रह्मनिष्ठस्येव उत्सृष्टसर्वव्यवहारस्य विशिष्टाचारं बो-
धयति न तु साधनावस्यस्य । यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परम-
हंसः । अयज्ञोपवीती शोचनिष्ठः काममेकं वैश्वं दण्डमादधीत
इति श्रुत्योक्तम् ।

किमस्य यज्ञोपवीतं का शिष्या कथं चास्योपसर्जनम् ।

ब्रह्ममेवास्य यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं विद्या शिखा इति कोपीतकि-
ब्राह्मणे प्रश्नोत्तररूपेणान्नाततया तदेकवाक्यत्वेन स्फुटमेषार्थवाद-
रूपतेत्यतिस्वच्छम् ।

अयमत्र स्फुटार्थसंग्रहः—येषु वाक्येषु वैश्वेणकदण्डधारण-
मुक्तं तत्र तेषां वाक्यानां चाचिद्यवैश्यपरत्वं तेषां ब्रह्माण्डपुराणे
वैश्वेकदण्डधारणस्य धर्म्यत्वाभिधानात् । यत्र शिखायज्ञोपवीतादि-
त्याग उच्यते तत्र प्रशंसायै ज्ञानशिखस्य ज्ञानयज्ञोपवीतत्वं बोध्यते
कदाचित्तु यज्ञोपवीतत्यागवचनानां पुरातनयज्ञोपवीतत्यागतात्पर्य-
कत्वं यथाऽऽह स्मृतिः । नखानि निकृत्य पुराणं वस्त्रं यज्ञोपवीतं
क्रमण्डलं त्यक्त्वा नखानि गृहीत्वा ग्रामं प्रविशेत् ॥ इति,

अत एव तु—हारीतः—

चत्वार आश्रमा ह्येते संध्यायन्दनवर्जिताः ।

ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते यद्यप्युपतपोधनाः ॥

यद्यमेव स्मृत्यन्तरम् ।

सायं प्रातः सदा संध्यां ये विप्रा नो उपासते ।

कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् ॥ इति,

बोधायनश्च—

अनागतां तु ये पूर्वामनसीतां ॥ पश्चिमां ।

संध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ इति,

अचिश्च—

यज्ञोपवीतं सर्वेषां द्विजानां मुक्तिसाधनम् ।

परित्यजन्ति ये मोहान्नरा निरयगामिनः ॥

पाट्टेऽपि ।

शिखायज्ञोपवीतेन त्यक्तेनासौ कथं द्विजः ॥ इति,

मनुश्च-

सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः । इति, यच्च
नैष्कर्म्यं प्रतीयते तच्च जडभरतादीनां महाभागवतानामनश्वरतद्वह-
चितानां स्वतः सिद्धकर्माभाधानुषादमात्रं न तु तत्तात्पर्यकत्वं तस्येति,
तदिदमग्रे विवेचयिष्यामः । प्रकृतमनुसराभः । एकदण्ड-चिद-
ण्डभेदेन पूर्वं द्वैविध्यमभ्यध्यायि न्यासिनां तच्च चिदण्डपक्षो मुख्यो-
ब्राह्मणानामेकदण्डस्यनुकल्पो यथाह मेधातिथिः ।

यावन्न स्युस्त्रिदण्डास्तु तावदेकेन पर्यटेत् ॥ इति,
हारीतश्च तथा ।

नष्टे जलपयिचेःषा चिदण्डे वा प्रमादतः ।

एकं तु वैणवं दण्डं पालाशं वैत्वमेव वा ॥

गृहीत्वा विधरेतावद् यावत्प्रभ्येत् चिदण्डकम् ॥ इति,

एतेन चिदण्डविधायक्याक्यानां परमहंसव्यतिरिक्तबहुदका-
दिपरत्वं व्यग्रस्थापयन्तो माधवाचार्याः प्रत्युक्ताः ।

शिथिनस्तु श्रुताः केचित् केचिन्मुग्धाश्च भिक्षुकाः ।

चतुर्था भिक्षुकाः प्रोक्ताः सर्वे चैव चिदण्डिनः ॥

इत्यविणा, सर्वेप्रामाश्रमिणां क्रमेण लक्षणमभिदधता । चि-
दण्डेन यतिश्चैव इति चिदण्डं यतिलक्षणं पुरस्कृत्य यस्येतल्लक्षणं
नास्ति प्रायश्चित्ती न चाश्रमी इति प्रायश्चित्तमुपमेकदण्डमनाश्रमि-
ताप्रयोजकमित्याचवाणेन दक्षेण च स्पष्टं चिदण्डपक्षस्येव परमहं-
स्येऽपि पुरस्कृतत्वात् । अत एव त्वैकमुख्येन हारीतदत्ताधेयपिता-
महाः कुटीचकार्दोश्चतुरोऽप्युपन्यस्य बाह्यान्तरवृत्तिभेदेन परस्परं
भिन्नानामपि तेषां सर्वेषां चिदण्डपक्षमेव साधारणं लिङ्गमामनन्ति ।

वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजा ।

लिङ्गं तु वैश्वं तेषां चिदण्ड सयविषकम् ॥ इति,

यदप्यथ बहूदकस्येव वैविध्यमाख्याय तत्परत्वेन चिदण्ड-
यहणव्यवस्थापन माधवाचार्याणां तदपि रमसादेव शिखिनौ कुटी
चक्रबहूदको, मुण्डो ह्रस्वपरमहसो चामिप्रेत्य विवक्ष्यते ।

शिखिनस्तु श्रुता केचित्केचिन्मुण्डाश्च भिक्षुका ।

चतुर्धा भिक्षुका प्रोक्ता सर्वे चैव चिदण्डिनः ॥

इत्यादिवचनेषु कुटीचक्रबहूदकह्रस्वपरमहसभेदभिन्नानां स-
र्वेषां चिदण्डधारणस्यान्नातत्वेन मेधातिथिहारीताभ्यामेकदण्डस्य
चिदण्डालाभपरत्वेन कण्ठत आख्यानाच्च चिदण्डवचनानां सामा-
न्यपराणां कुटीचक्रबहूदकमाचपरत्वव्यवस्थापनस्य सर्वथा अन्याय्य-
त्वात् अत एव तु ।

एव परमहसस्तु तुयोष्य श्रुतिरब्रवीत् ।

यमैश्च नियमेयुक्ते विष्णुरुषी चिदण्डभूत् ॥ इति

स्यष्ट परमहसस्य दण्डव्यधारणाभिधानम् । यथा चेह ।
दण्डव्यपदेन वाग्दण्डादिष्वयमभिप्रेतु न शक्य तथा पूर्वमेवाब्रूमहि
पराक्रमिष्यामस्वामु विषयमगृभ्य ह्रस्वडिम्भकोपाख्यानप्रकरणनिर्यो
यावसरे यथ दुर्वास प्रभृतिपरमहसानां वैश्वचिदण्डधारण सुव्यक्त
मुक्तमावेदयिष्यते । एतेन यो हि बहूदक एव सन् यामेकराचादिका
ह्रस्ववृत्तिमाचरति स स्ववृत्तितो ह्रस्वो भवति वेदान्तश्रवणादिका परम
ह्रस्ववृत्ति चेदाश्रयति तदा वृत्तित परमहसो भवति तेषां ह्रसादीनां
चिदण्डमेव लिङ्गम् अनेनैवाभिप्रायेण वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते
द्विजा इति, अन्यथा मुख्ययोर्ह्रस्वयोरेकदण्डविधायकान्युदाहृतानि
वचनानि निर्विपर्याणि स्यु तस्मादेक एव दण्ड परमहसस्य इति

॥ पराशरमाधवीयमसांप्रतम् । वृत्तिभेदेन बहूदकवैविध्यस्यावाचनिकत्वेन तयोपकल्प्य वचनकदर्थेनस्यान्याय्यत्वात्, न हि वृत्तिभेदेन बहूदक एकोमिन्यान्नेतरे इति आद्वीयनियमः । ततश्च वृत्तिभेदमिन्नत्वं चतुर्विधमिदुषाधारणमिति । नैव लिङ्गेन ते द्विजाः । इति सावधारणमैकलिङ्गमनुमन्यमाना सर्वेषां परमहंसपर्यन्तानां चिदण्डिनां सुव्यक्तमधगमयतीति नाव्यक्तं मीमांसकानाम् । परमहंसमुद्विश्यैकदण्डधारणधर्म्यत्वाभिधानपरश्रुतिस्मृतिवाक्यानां तु ज्ञानात्मकैकदण्डपरत्वमिति सुव्यक्तम् । ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डो स उच्यते । इति ज्ञानशिक्षा ज्ञाननिष्ठा* ज्ञानयज्ञोपवीतिनः इत्यादिप्रेम्णादश्रुतो च ज्ञानस्येव श्रेष्ठाधिकारिणः सर्वात्मकत्वाभिधानेन ज्ञानात्मकैकदण्डपरत्वात् । अत एव ॥ भगवान् व्यासः ।

चिदण्डस्य परित्याग एकदण्डस्य धारणम् ।

एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये तस्मादस्य प्रधानता ॥ इति

स्पष्टं वैषयचिदण्डापेक्षया ज्ञानात्मकैकदण्डेऽभ्यर्हितत्वमभिदधौ । न चेह वैषयचिदण्डापेक्षया वैषयैकदण्डेऽभ्यर्हितत्वमुबोधयिषया तथाऽभिधानमेकदण्डस्यानेकस्मृतिष्वनुकल्पतायाः पूर्वमेवावेदितत्वात् ।

यदपि सर्वं वैव चिदण्डिनः इति वाग्दण्डादिविषयं न यष्टिषयाभिप्रायम् । तथा च भनुः ।

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते नियता बुद्धौ चिदण्डोति स उच्यते ॥

* ज्ञानस्य वास्ति सर्वकर्मपेक्षं प्रायस्त्वं किमु न चिदण्डमपेक्ष्य यथाह भगवान् स्वयम् । सर्वं कर्मोक्तं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते । इति ।

चिदण्डमेतन्निचिष्य सर्वभूनेषु मानयः ।
 कामक्रोधो तु संयम्य ततः सिद्धिं निगच्छति ॥ इति,
 द्रवोऽपि ।

याग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।

यस्येते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यते ॥

एतेषां च चयाणां दण्डानां स्वहृषं ॥ एषाह ।

याग्दण्डो मोनता प्रोक्ता कर्मदण्डस्तथनीहता ।

मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते ॥ इति,

माधवाचार्योः । तदिदमप्यनवधायामिधानम् ।

शिखिनस्तु श्रुताः केचित् केचिन्मुण्डाश्च भिक्षुकाः ।

चतुर्द्वे भिक्षुकाः प्रोक्ताः सर्वे चैव चिदण्डिनः ॥

इति स्मृतौ शिष्यित्यमुषिडत्वादिलक्षणवाह्यभेदभिन्नानां तेषां
 चतुर्थो वाह्येनेव घेणश्चिदण्डनक्षणधर्मेण साम्यस्य सर्वे चैव चिद-
 ण्डिनः इत्यनेन विवक्षितमुचितत्वात् ।

अत एव चतुर्थोऽपि न्यासिनां घेणश्चिदण्डनक्षणसामान्य-
 लिङ्गयत्तामभिप्रयन् हारीतः ।

चतुर्विधा भिक्षुस्तु प्रोक्ताः सामान्यनिहिनः ।

तेषां पृथक्पृथग्ज्ञानं धृतिभेदात्कृतं च तत् ॥

कुटीचक्रो बहृदको हंसश्चैव तृतीयकः ।

चतुर्थः परमहंसो योगः पश्चात् स उत्तमः ॥ इति

घेणश्चिदण्डनक्षणसामान्यलिङ्गयत्त्वेऽपि तेषां पार्थक्येन प्रा-
 नहेतुं धृतिभेदमाह तत्कृतमेव च तेषां न्यूनाधिकमायमभिप्रेति,

न त्वेकग्रन्थिग्रन्थिधारणमात्रप्रयुक्तं माधवोदितं तेषां ज्येष्ठकनिष्ठभावं
पुरस्चिकीर्षतीति किमिहास्याने सिंहविक्रान्तेन ।

मेवायणीयश्रुतो तु परमहंसमुपक्रम्य

इन्द्रस्य षष्ठोऽसीति धीन् वैश्वान् दण्डान् दक्षिणपाणौ
धारयेदेकं वा यद्येकं तदा सशियं धनं कृत्वा विदुष्य यत्तोपशी
तम् । इति स्पष्टमेव वैश्वविद्वदण्डग्रहणमात्रावृत्तेः । एकदण्डस्तु
विद्वदण्डालाभलक्षणापदीति पूर्वमेव स्मृति पुरस्कृत्य व्यधातिष्ठिषाम् ।

न च कुटीचकादि तात्पर्येण विद्वदण्डो विधीयते एकदण्डस्तु
परमहंसमभिप्रेत्य अत एव तु व्यवस्थायंशपदोपादानमिति वाच्यम् ।
अथ श्रुतो यद्येकं तदा इति पदोपसंज्ञानमाहात्म्येन एकस्यैव परम-
हंसस्योपकरणसंज्ञतद्विरहलक्षणापत्कालभेदेन विद्वदण्डेकदण्डधारण-
तात्पर्यकताया यत्र युक्तत्वादितरथा कुटीचकादेस्त्रिदण्डाधिकारित्वे
परमहंसस्य चैकदण्डधारित्वे पृथग्बुधोद्ययिषिते उभयोर्व्याप्यवृत्ति-
त्वेन कालिकाव्याप्यवृत्तित्वाद्यैरुदात्तस्य यद्यदिततदापदोपसहितस्य
यद्येकं तदा सशियं धनं कृत्वा इत्याद्यभिधानस्य सर्वथाऽसांग-
त्यावृत्तेः । यदि तु दक्षिणवैश्वान्यायच्छिन्नस्योभयाधिकारित्वेना-
व्याप्यवृत्तितया दाप्रत्ययघटितप्रयोगयोग इति यदसि तदाऽपि
विद्वदण्डेकदण्डाधिकारितावच्छेदकरूपभेदेन नैको द्वपरमहंसीति तद्वै-
पत्तादपस्यमिति श्रुत्यवरस्वारस्याभिधाः । वापद तु व्यशस्या-
र्थकम् ।

विद्वदण्डपक्षस्य मुख्यत्वं ज्योतिर्विदामप्यविरतिपन्नमत एव
प्रहिणुशिमणेः सुगुणैर्गोणेन विश्वदण्डग्रहणलक्षणस्यासं ते पदनि-
तया हि पृथक्ज्ञातकभट्टोत्पन्नां सत्याचार्याः ।

तेष्वधिकवली जीवस्त्रिदण्डिनं मार्गश्चरकमुप्यम् ।

नानश्रमणं सौरो बुधस्तदाजीविकाचार्यम् ॥ इति,

केचित् पल्लवावलम्बिनः चिदण्डैकदण्डपक्षयोर्वैकल्पिकत्व-
माहुः प्रमाणयन्ति च स्मृतिवचनानि, यथाऽऽह व्यासः ।

चिदण्डमेकदण्डं वा व्रतमास्याय तत्त्वविद् ।

पर्यटेष्यथिर्वी नित्यं वर्षाकाले स्थिरीभवेत् ॥ इति,

शौनकश्च अथ कापायवासाः सखा मा गोपायेति ।

चिदण्डमेकदण्डं वा गृह्णाति ॥ इति,

आश्वमेधिके भगवान् कृष्यः ।

एकदण्डी चिदण्डी वा शिष्यी मुण्डित यय या ।

कापायमाचसारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर ! इति,

विष्णुबोधायनादपि ।

एकदण्डी भवेद्वापि चिदण्डो वा मुनिर्भवेत् ॥ इति,

तदिदमप्यनश्रितैकचोदाम् । स्मृतिकारैरेवेकदण्डपक्षस्य
चिदण्डालाभलक्षणादि व्यवस्थापनेन प्रमाणपरतन्त्राणां तथेवार्थ-
व्यवस्थापनस्य युक्ततया चिदण्डैकदण्डपक्षयोर्वैकल्पिकतायाः शङ्क-
तुमप्यशक्यत्वात् । तस्मादस्मदुक्तव्यवस्थेव साधीयसी ।

अषेदमप्यवधेयं चिकर्मणां भूमिहारद्विजानां क्षत्रियविशां
चेकदण्ड एव मुख्यः क्षत्रियकुमारिकायाः सुलभायाः स्त्रियोऽपि यो
चिदण्डपक्ष-तत्परित्यागे । भारते आन्नातो तो तु युगान्तरे स्त्री-
णामप्याश्रमान्तराधिकारितया तस्याश्च सर्वथा विशिष्टब्राह्मणतुल्य-
तयेत्यनुदाहरणमेतत् । आमनन्ति च स्मृतिकारा युगान्तरे स्त्रीणां
मोऽजीवन्धनं स्वगृहे मित्रां शाश्वतिकं ब्रह्मचर्ये चेति, न चेत्तत्कलो ।

न च कलिषर्जेषु संन्यासस्याप्यास्त्राततया कथं तन्मीमांसनारम्भ-
इति वाच्यम् ।

यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते ।

अग्निहोत्रं च संन्यासं तावत्कुर्यात्कलो युगे ॥

इति विशिष्याग्निहोत्रसंन्यासयोर्विधानात् ।

इदानीमपि तेषु तेषु पुण्यदेशेषु ब्राह्मणवचिष्यवैश्यशूद्रादि-
विभागस्य कथंविदपि स्वशाखामात्रस्य वा तदेकदेशस्य संहितादे-
र्वाऽध्ययनमपीति संन्यासः समुचित इव । केचित्तु कलो संन्यास-
निषेधवाक्यानां चिदवडसंन्यासनिषेधपरत्वमेव कथयन्ति । युक्तं चेत्-
तस्यैव मुख्यत्वेन निषेधशास्त्रतात्पर्यविषयताया युक्तत्वात् । परं
तु मुख्यस्य चिदवडपक्षस्य यथा निषेधशास्त्रविषयता केचित्मुख्य-
त्वेन व्यवस्थापिता तथा तत एव हेतोः अग्निहोत्रं च संन्यासं
तावत्कुर्यात्कलाविति शास्त्रेण मुख्यस्य विधेयता ऽपि युक्तेति
जन्मान्तरसहस्रसमनुष्ठितज्ञाताज्ञातशुभकर्मविपाकभाजां केषांचिद-
मीमांसा भगवति न्यस्तसमस्तभराणां बलवति कलावपि न्यासविधि-
युज्यत इति किं विषम् ॥

किं च विशिष्टिषासंन्यासस्य कलो वर्जनसंभवेऽपि विद्वत्सं-
न्यासो वैदुष्यनिमित्तक इति निमित्तसमवधाने स नैव निषेदु शक्यते ।

अत एव तु यदहरेष विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेदिति श्रुतिर्ष-
राययोगे अहर्मात्रावकाशदानेऽपि न संशुकोच किं पुनर्युगकालावकाश-
प्रतीक्षा, स च श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इत्युक्तप्रकारेण अथलमनननिदि-
ध्यासनानि सम्यगनुष्ठाय प्राप्तरहिना विदुषाऽनुष्ठितः संन्यासो विद्व-
त्संन्यासो यथा महर्षेणाद्यवत्स्य, स हि मेघेयोमुपदिदिष्टुस्थर-

माणस्तां त्वरयितुं स्वकर्तव्यं संन्यासं प्रतिजज्ञे तद्यथा अथाह या-
 च्छवल्लभोऽन्यदृतमुणरुष्यन्मेधेयीति होवाच याचश्चल्लभः प्रव्रजिष्यन्
 वा ऽऽहमस्मात् स्थानादस्मीति यथावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा
 याचश्चल्लभः प्रव्रजानेति अथ इति होक्त्वा प्रव्रजानेत्युक्त्या अव्यवधा-
 नेन कथनप्रव्रजनयोः पौर्वापर्यान्वानान्मध्यो विदुषोऽनुष्ठेयान्तरं धार-
 यतीति विधिद्विषासंन्यासे यथा आहुताष्टकाद्यनुष्ठानं न तथा विद्वत्सं-
 न्यासे, ततश्च प्रेवमासं समुच्चार्य संन्यासं तत्र पूरयेदित्युक्तीत्या
 तत्र प्रेषोच्चारणमात्रेण संन्याससिद्धिरित्यवगन्तव्यम् ।

अत एव ब्रह्मचारिगृहस्थादीनां प्रेषाभ्यासस्तथाऽऽवश्यको
 यथा सत्यां तात्कालिक्यां चौरव्याघ्राद्युत्थभीतो तत्समुत्थायां
 संन्यासिषायामुपदेष्टृनरपेक्षेण स्वयमेव प्रेवमावर्त्य प्रव्रजितुं पर्या-
 युयात् । तथा हि महाभारतम् ।

उत्पन्ने सङ्कटे चोरे चौरव्याघ्रादिसङ्कटे ।

भयभीतस्य संन्यासमङ्गिरामुनिरब्रवीत् ॥

आतुराणां च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया ।

प्रेवमासं समुच्चार्य संन्यासं तत्र पूरयेत् ॥

अथ आहुतादिविधिमविधाय प्रेषोच्चारणमात्रस्य संन्यासपूर-
 कत्वात्तया उपदेष्टृनरपेक्षं स्पष्टं सिध्यति, एवं च यदि गृहस्थादेः
 प्रेवमन्त्येनोपस्थितिगोचरः स्वान्स्यान्नेषुपदेष्टाऽप्यपेक्षितः कथमवक-
 ल्पेत स्वयं संन्यासपूर्तिः । अङ्गिरा अप्याह—

संसारमेव निःसंसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ।

प्रव्रजत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः ॥

प्रव्रजेद् ब्रह्मचर्येण प्रव्रजेच्च गृहादपि ।

यनाद्वा प्रव्रजेद्विद्वानातुरो वाऽय दुःखितः ॥

इति, आतुरोऽतिसंनिहितमृत्युः, दुःखितः आगामिदुःख-
जन्यज्ञानवान्, भयभीतस्य संन्यासमङ्गिरामुनिरब्रवीदिति भारतीप-
वृंहणवाक्येन तादृशार्थस्योचितत्वादिति स्मृतितत्त्वविदः ॥

चिदण्डेरुधारणपक्षयोर्मुख्यत्वामुष्यत्वविषये विप्रशदन्ते घा-
दिनः प्रकारान्तरेणापि । निर्णयामः ।

तत्र दृष्टः ।

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव* ॥

यस्येते नियता बुद्धो चिदण्डोऽपि स उच्यते ॥

वाग्दण्डो मोनमानिष्टेत्कर्मदण्डस्त्वनीहता ।

मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते ॥

इत्येवमान्तरमावश्यकं यतिधर्ममभिधाय, आश्रमचतुष्टयप-
रिचयायै बाह्यलिङ्गैस्तौल्लिखयिषुः स एव ।

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते ।

गृहस्थो यष्टिवेदाद्येर्नखरोमेर्वनाश्रितः ॥

चिदण्डेन यतिश्चेव लक्षणानि पृथक्पृथक् ।

यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायस्त्रिती न चाश्रमी ॥ इत्याह ।

ततश्च पूर्वोक्तबाह्याभ्यन्तरलक्षणशून्यानामनाश्रमित्वामिधा-
नेन यतीनामान्तरचिदण्डधारणपूर्वकं बाह्यचिदण्डधारणमावश्यक-
मितरथा तु पुनरनाश्रमित्वमिति युक्तमेव । अथ ब्रह्मचारी
गृहस्थो वनाश्रितो यतिरिति प्रत्येकमेकत्रचनोपादानेन शृङ्गायादिकया
प्रत्येकतत्तद्व्यक्तौ तत्तल्लक्षणसत्त्वमभिप्रेतमिति कुटीचकादिषु चतु-
र्थ्यापि बाह्याभ्यन्तरचिदण्डसत्त्वमुक्तं भवति । अत एव तु लक्षणानि

पृथक्पृथगित्युक्तिरितरथा तु एकदण्डस्य ब्रह्मचारिषाधारण्यादलव-
यतेऽप्येव । मेखलाजिनरहितस्यैकदण्डस्य ब्रह्मचारिधार्यतया
मेखलाजिनरहितस्यैकदण्डस्य च यतिधार्यतया तस्यापि यतिलव-
त्वसमूहने तु मूठधियामेव तथा सति मेखलाभाषस्य लक्षणत्वसं-
भवे शेषेऽप्ययं समूहेन मेखलादीनां प्रत्येकमेव ब्रह्मचारिलवत्वत्वेन
एकदण्डभाषस्यापि च ब्रह्मचारिलवत्वत्वेनाभिमततया यतेरपि चैक-
दण्डत्वेऽभिमतो धार्यशेषेन यतिलवत्वस्यानुपपत्त्या स्मृतित्यस्य लव-
यानि पृथक्पृथगित्यभ्यासद्वयव्यापतेः ।

अस्य षष्ठ्य स्यचिः ।

चितिनस्यु शुताः केचित् केचिन्मरदाश्च भिद्काः ।

अनुधा भिक्षुः शास्त्राः सर्वे येन विदुषिष्ठः । इति,

[illegible]

चिदण्डस्य परित्याग एकदण्डस्य धारणम् ।

एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये तस्मादस्य प्रधानता ॥

इति घटन् चिदण्डधारणसमनियतधर्मानुष्ठानासमर्थस्याप्ये-
कदण्डधारणमावश्यकमित्यावश्यकत्वलक्षणप्राधान्यमाचक्षते ।

अत एव महाभारते सुलभा-जनकसंघादादौ पुराणान्तरेषु
चाभिधीयमानं वेणववेण्याश्चिदण्डस्य तद्वृत्तां च एकदण्डपेक्षया मा-
हात्म्यमपि व्यासस्य सङ्गच्छते इति विवेचकाः ।

यश्मेव तु चिदण्डस्याभ्यर्हितत्वेन दक्षिणविशेषेणवल्लिङ्ग-
धारणनिषेधादनुकल्पे एकदण्डेऽभ्यनुष्ठानं पुराणाचार्याणां श्रुतीनां
च, एवमेव तु मन्वाना हारीत-दत्तात्रेय-पितामहाः कुटीचकादी-
श्चतुरोऽपि न्यासिन उपन्यस्य ।

वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः । .

लिङ्गं तु वेणवं तेषां चिदण्डं सपञ्चिकम् ॥

इत्येककण्ठेन वेणववेण्याश्चिदण्डस्य अचिद्रदृष्टवच्च पर-
महंसान्तानां चतुर्णामपि लक्षणत्वमाचक्षते । परमहंसस्येकदण्डप्रति-
पादनपरश्रुतीनां स्मृतीतिहासपुराणानां च ब्राह्मणे*तरपरत्वं यूत्रैष-
दर्शितार्थपरत्वमावत्परत्वं वेति तु भृशमभ्यधापीति नाम्नेडितुमव-
सरः । अत एव इन्द्रस्य वज्रोऽपीति चीन् वेणवान् दण्डान् दक्षिणे
पाणे धारयेदेक वा यदोक्तं तदा सशिखं पवनं कृत्वा यज्ञोपवीतं
त्यजेदिति मेवायणीयश्रुतिरपि परमहंसस्य चिदण्डं मुख्यमवबोध्य
कर्मानुष्ठानासमर्थस्य तस्येव शिखादेरनावश्यकतया सदंशेऽभ्यनुजा-

* ब्राह्मणेतरस्य समिहसंन्यासासम्प्रदायविधानं स्वर्गलोकोदितशाखापामेवेति
सर्वमन्यत्र निरूपितमिति दृष्टव्यम् ।

नती एकदण्डधारण गौणतयाऽऽवोधयति, अत एव त्वनुकल्पता-
मूचकं वा-यदम् ।

तस्मादिह महाप्रयाससाध्योत्तिकर्तव्यताकस्य चिदण्डधार-
णस्य अत्यल्पोत्तिकर्तव्यताकस्यैकदण्डधारणस्य च न समद्विकल्पे-
नतरा कुटीवकाद्विषय चिदण्डधारण परमहंसविषय चैकदण्ड-
धारणमित्यप्यथकल्पते कल्प, वैदप्रत्यारणभिया परतन्त्रप्रक्षानामुपवृ-
त्तानुरोधेनेव श्रुत्यर्थस्यावधार्यतया यथाचारविषये स्मृतीनां स्वा-
तन्त्र्येणापि प्रामाण्यं तत्र सन्दिग्धे श्रोतेऽर्थे शास्त्रान्तरश्रुत्यनुमते
चार्थनिर्णायकतायां द्विवचकेनावश्यमङ्गीकरोष्यतया अचि-दव-
हारोत्त-दत्ताच्य-पितामहैरपरैश्च स्मृतिकारैरेकस्यैव पारमहंस्ये
ऽपि चिदण्डानुस्मरणान्मेषायणीयश्रुतेः स्पष्ट पारमहंस्ये चिदण्डधा-
रणस्य चाद्यमानतया एकदण्डस्य चानुकल्परूपतया विधानात् ।
परमहंसस्य चिदण्डधारणसिद्धेर्निवृत्तरीत्याऽप्यावश्यक्याच्च ।

नतमामेकदण्डस्य मुप्याधिकारिकस्य चिदण्डस्य चाधमा-
धिकारिकत्वमिति मुक्त्य चिदण्ड धारयत एकदण्डस्यावश्यमुप-
गतया बहुविधममाध्वे चिदण्डे कस्याप्यप्रवृत्त्या शास्त्रस्याननुष्ठापक-
त्वनवशात्प्रामाण्यमिति । एकदण्डैकव्यवहारिणमुत्तेन विद्याऽष्टौष-
धीनचिदण्डगिर्यजनशाखादित्यागेन मोक्षजननेष्यिकमदृशमुत्पद्यते
इति तु स्वमतानभिधानकृतमुच्छृण्वन्ततामाश्रम । सत्यानृतधमाध-
र्मादिमध्यन्धगून्वात्येनाभिधीयमानस्याधिकारिणे ऽदृशविशेषाज्जि-
पया शिष्याष्टौषधीतादित्यागे वा एकदण्डादिपरिग्रहे वा प्रवृत्त्यनु-
पपत्त्या तथाऽभिधानस्य दुरभिनिवेशशययतीरूपयोप्यत्यादिति
सत्यं मनात्तन सनात्तनननं कल्पतरुमाचिता अमनमतय ।

कल्पतरुपरिमल
पञ्चपण्यम् ।

कल्पित कल्पतरुमाश्रिता. परिमलमतयस्तु देहा-
त्माभिमानेन तृणीकृतजगत्त्रया दम्भादङ्कारमदमानादिवशीकृतस-
र्ववृत्तयो नैष्कर्म्यनिद्रिमुखेन शिष्यामूचदण्डत्याग पुरस्कृत्य नैष्क-
र्म्यसिद्धये यतमाना वयमिति यद्दमाच प्रयुञ्जाना विपरीता, कर्मतो
निरीक्ष्यन्ते । तथा हि कल्पतरौ ।

विदग्ध कुण्डिका चैव सूच चाय कपालिकाम् ।

जन्तूना वारण वस्त्र सर्वे भिक्षु परित्यजेत् ॥

कोपीनाच्छादनार्थेन्तु वासोऽर्द्धस्य परित्यज्यम् ।

कुर्यात्परमहंसन्तु दण्डमेक तथैव च ॥ इति शिष्यु ॥

काण्वायनाश्च ।

तत्र परमहंसा नाम विदग्धकमण्डलुशिक्ष्यजलपापविष-
यादुकासनशिष्यायक्षोपशीतकपालाना त्यागिनो न तेषा धर्माधर्मौ न
सत्य नापि चानृत सर्वसद्वा सर्वसमा. समलोष्टाश्मकाङ्गना यथो
पपन्नभेदाहाराश्चातुर्वर्ण्ये भेदचयै चरन्त आत्मान मोक्षयन्ते ।

इति सृष्टिद्वय पुरस्कृत्य ग्रन्थोश्च स्मृत्योर्दृढ प्रामाण्य
ससाध्य स्वप्रतिषिषाद्विषितोऽर्थ. साधितः । तत्र समलोष्टाश्मका-
ङ्गनाना सर्वसद्धाना सर्वसमाना समीकृतसत्यानृतधर्माधर्माणां सर्वदा
सर्वतो भातात्मतत्त्वाना कर्मयन्धिकारात्सर्वत्यागिना सनिहित-
विदग्धकमण्डलुदित्याग शरीरात्मत्याननुमन्धानकृतोऽनूद्यत
इति नेतरैरामनधिकारिणा रागद्वेषादिभाजा स धर्म्य इति सिध्यति
अत एव ॥ काण्वायनराक्षे त्यागिन इति त्यागशीलास्त्यागधर्मा-
णस्त्यागसाधुवारिणो वा बोध्यन्ते आत्रेस्तच्छीलतद्गमंतत्साधुका-
रिष्यित्यधिकारस्येन सपृथगनुराधाहिति पाणिनीयानुशामनेन चिनुषि

तादृशार्थस्य लाभात् । अथवा प्रथमार्थकतद्वितेन्प्रत्ययान्तस्त्यागि
शब्द उभययाऽपि तु स्वभावसिद्धसर्वत्यागवता त्यागोऽनूद्यत एव
युक्त चेत्तत् ।

न हि विदग्धैरुदण्डधारणत्यागादिक महाभागवता ञ्छ
भरतादयोऽक्रापूर्विरिति क्वचिच्छूयते । न वा गङ्गागोदावर्यादिपुण्यत-
मनदीषु विषयण, कुरुक्षेत्रप्रभासद्वारकादिपुण्यपीठनिषेधेण वाऽनुसृष्ट-
रिति क्वचिदुपलभ्यते । उपलभ्यमान भवदपि वा परस्योदाहरणीय
तामप्येति । तेषामतिशान्तसर्वविधिनिषेधभूमिकत्वात्, तेषां हि
सततात्मसमुत्थीनवृत्तीनां यदृच्छासजातत्याग-परिग्रहादिक विट
पिनामृतपुं स्वभावसिद्धपक्षेऽग्नमनस्थितिनिषेधनवदेव नेष्टद्विष्टाध-
नताद्यानकृत किमपि पृथग्जनस्येव दोषदूषितचेतसः । अत एव
व्यापकीभूतथासनाविरहादेव तेषां धर्माधमसबन्धविरह काण्वा
यने स्मर्यते ।

ततश्च यच्चैकाग्र्यायायेन यथासुख ब्रह्मचिन्तनजुषा यथा
न देशकालप्रयोजात्याभिजात्यामनादिनियमो न तथा विदग्धैरुद-
ण्डशिखाशिक्षयक्षोपवीतजलपात्रादिनियमोऽपीति किं नश्चिच्चम् ।

यस्तु मन्त्रविशेषान्त्रानमुखेन शिखायक्षोपवीतादित्यागवचन-
जात तत्तुपवीतद्वयव्यतामेकस्योपवीतस्य, अनेकशिखानां चैकशिखा-
यास्त्यागबोधकमित्यादिकमिहैव ग्रन्थेऽन्यत्र निरूपितमिति तत्तथैव
दृष्टव्यम् ।

यत्तेनेदमपि प्रतिधिप्र वेदितव्यम् । मोक्षे श्रौतस्मार्ततत्त
दाश्रमकर्मानुष्ठानजनितातिशयानामिव शिखाशिक्षविदग्धयक्षोपवी-

तत्यागजनितातिशयस्याप्यपेक्षणीयत्वेन शिखासूचादित्यागस्यावश्य-
कत्वमिति धर्मो धर्मसंबन्धविरहिण्य एव सर्वथाऽऽत्मारामस्याभातस-
र्वार्थस्य त्यागाधिकारितायाः स्मृतिपूक्ततया शिखासूचादित्यागज-
न्यातिशयाधानार्थे त्यागप्रवृत्तेर्दुर्वचत्वात् । अत एव त्विहेव स्मृतौ
न तेषां धर्मो धर्माविति पठ्यते ।

तदेवं काव्यायनस्मृत्यर्थानिरूपणनयेन विष्णुस्मृतिरपि व्या-
ख्येया । विष्णुस्मृत्युक्त एकदण्डस्तु प्रकरणानुगहेन सर्वं त्यजतो
ज्ञानरूपैकदण्डात्मेत्युचितमेवेति किं बहुना ऽभिहितेन धाग्विग्ला-
पनस्वरूपेण । यदपि भगवतो व्यासस्य ।

यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं वदन्त्युतमबुदुयः ।

उपकुर्वाणकाम्पूवै यतो लोके न दृश्यते ॥

यावत्कर्माणि कुरुते तावदस्यै चारणा ।

तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह ॥

अग्निहोत्रविनाशे तु जुहुःदीनि यथा त्यजेत् ।

यथा च मेखलादीनि गृहस्थाश्रमयाज्जग ॥

पञ्चीयात्कं यथेष्ट्यन्ते सोमान्ते च यथा यद्दान् ।

तद्वद्यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः ॥ इति,

स्मरणं न तदप्ययोगिनमधिकृत्य, स्पष्टमेष तद्वद्यज्ञोपवी-
तस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः इतीहेवाधिकारपुक्तेः, न हि शतं
सहस्राणि वा वर्षाणि समाध्याहृतस्य कश्चिदपि स्नानसंध्यादाननुष्ठाना-
त्प्रायश्चित्तमातिष्ठते । स्मर्यते च पुराणेषु सुदीर्घे तपश्चरतां पत्नी-
काद्युपच्छन्नदेहत्वमिति तादृशां स्वत एव कालपरिणामहिम्ना
शिखासूचादिकं स्वकारणमपि नृपृथिव्यादिभूतभावमाप्नोतीत्यत्र क-

स्याप्रस्य धियादसम्भवेऽपि, यत्वेतेरेव वचनैरयोगिनां देहात्म-
भानयता शिष्यामूचादित्यागकथन तदेव वैदिकमर्थादाधिकृतानां नो
द्वेष्यम् । तदेव कल्पतरोः प्रतारणमात्रमयोगिना निस्सूत्रत्वादिव्य-
वस्थापनमिति ।

योऽपि महाभारतेऽपि ।

एकदण्डो चिदण्डो वा शिष्यो मुण्डित एव वा ।

काषायमाचसारोऽपि यनिः पूज्यो मुधिष्ठिर ! ॥

तथा, जटाऽजिनधराश्चान्ये षड्भेदधा जितेन्द्रियाः ।

मुण्डानिस्तन्तवश्चापि वसन्त्यर्थार्थिनः पृथक् ॥ इति

समुद्योगोऽशिक्षत्वामूत्रत्वादिसमर्थनस्य सेऽपि ॥ स्थाने
अत्र ह्युत्तममध्यमाधमाधिकारिभेदेन आचारव्यवतेः दण्डिनेऽभि-
प्रेत्य भगवतः कृप्यस्य मुधिष्ठिर इति पूज्यत्वोपदेशः । तत्र चिद-
ण्डिनः शिष्यिनो मुख्यत्वेन पूज्याः, भगवद्गोतासु ।

कर्मफलत्यागिनामेवोपक्रमोपसंहारादिना त्यागित्वस्याभि-
धानेन तादृशाचारस्य च परमभागवतेषु शिष्येषु चिदण्डिव्येव
सम्भवात् ।

एकदण्डिनो मुण्डिनो मध्यमाः । तादृशाचारस्यानुकल्प-
पत्वात् । चिदण्डालाभ एवेकदण्डविधेः कर्मानुष्ठानाशक्तावेव मो-
हद्वारलम्बनास्तु ।

सर्वलक्षणशून्याः काषायमाचणाहिणस्त्रिदण्डेकदण्डरहिताः
काषायमाचसारास्तेऽधमास्तथाऽपि ते पूज्याश्चतुर्थोऽथमचिद्वत्वात्का-
षायधारणस्येति, अत एव त्विह काषायमाचसारोऽपीत्यपि-कारस्या-
रस्यमपि नोपहन्यते इति भगवतो गीताशास्त्राचार्यस्य तात्पर्यम् ।

अथ परिमलमतयः । शिखी चिदशङ्कोति बहूदकादिधिषयं,
मुण्डेन एकदशङ्कोति परमहंसधिषयं, कापायमावधारिण इति यो
मुख्यपरमहंसे दशङ्कमथनिच्छन् पामरजनसङ्कोचपरिहाराय कौपी-
नाच्छादनमात्रं धारयति तद्विषयम् इति व्यवस्थापयामासुस्तदिदं
मन्दमनीषितं, न हि परमेतमाधिकारितात्पर्येण कापायमावसार-
त्वाभिधानं समुन्मिषति तस्य बाह्याभ्यन्तरतः सारस्वरूपत्वेन का-
पायमावसारत्वाभिधानासङ्गतेः, न ह्येतादृशविशेषाधिकारिणा विद्वि-
तत्वमपेक्ष्यते । यस्मैतमाधिकारिणः पामरजनसङ्कोचेन कापायधा-
रणाभिधानं तदप्यनवधाननिग्रन्थनं श्रुतिपूतमाधिकारिण उद्विश्य
अनुन्मता उन्मत्तवदाचरन्तः । इत्यभिहितत्वेन ये तृणीकृतज-
गत्त्रया महेन्द्रादिभ्यो ऽपि न सप्तकुचुर्गस्त्रिगुस्तेषां पामरजनसङ्को-
चस्य सर्वथाऽशङ्कनीयत्वात् । यच्च,

जटाऽजिनधराश्चान्ये पङ्कदिग्धा जितेन्द्रियाः ।

मुण्डा निस्तन्तवश्चापि वसन्त्यर्थार्थिनः, पृथक् ॥

इति राजधर्मप्रशसार्थे वचनं तदपि सन्यासिनः मौण्डानि,—
सूचत्वाद्यवगमयदुत्तमाधिकारिणा । निःशिखत्वासूचत्वादिसमर्थक-
तेषां महाभारते तादृर्म्याभिधानादिति कल्पतर्कभिधानं तदपि
कल्पनामात्रं प्रकरणतः श्लोकादौरेष्वेतादृशार्थस्यालाभात् । यथा
हि महाभारतारम्भे क्रैव्यसमाविष्टचेतसा ममताऽकुलमानसेन स्वध-
र्मात्प्रचोप्यमाणेन धनञ्जयेन कर्मानुष्ठानपराङ्मुपवृत्तिता बहुधा-
ऽऽवेदिता तापताऽपि भगवान्नोक्तगुर्गोतार्योपदेशापदेशेन जगदुद्वि-
धीर्पराश्रितवत्सलो भागवतप्रियः सखायमर्जुनं याथातथ्येन* वेदा-

* अत एव, नष्टोपदेश स्मृतिर्नव्या त्वत्प्रसादान्ममाव्युत ।

स्थितास्मि मत्तद्वेदे करिष्ये यत्नं तव ॥

यैमजिपहत् अक्षुदक्ष मांगवतधर्मेण, तथैव युद्धान्ते कम्पलवृ-
त्तितां गतो मुधिष्ठिरः प्रजापालनलक्षणस्वधर्मात्प्रच्युतचेताः स्वयम-
च्युतेन भ्रातृभिर्द्रोणद्या परैश्च तत्त्वार्थवेदिभिः सिग्धैरुपदिष्टश्चेतसः
शान्तिं न लेभे न च प्रससाद राज्यमादातुं तदाऽयसने भीष्मं स्वद-
र्शनेनानुजिघृक्षुर्भागवतधर्मान् भागवतादेव शिवावशिष्यमुधिष्ठिरमा-
दाय स्वयमाजगाम भीष्मसन्निधौ भगवान् कृष्णः, ॥ ३ ॥ च वरलब्धाख्या-
हतदृष्टिर्गोद्यातय्येन सर्वधर्मानुपदिदेश ततश्चैवं प्रवृत्तेऽस्मिन् श्लोके ।

जटाऽजिनधराश्चान्ये पङ्कदिग्धा जितेन्द्रियाः ।

इत्यादिमेनार्द्धभागेन अत्याश्रमिणां निर्देशः । अयशिष्टेन च
कपटवेष्टाणां निर्देशो न त्वेकदण्डिनां शिष्टानाम्, अत एव त्विह
वसन्त्यर्थार्थिनः पृथक् इति स्पष्टं तेषां मोक्षार्थं निःसूयतां चावलम्ब्य-
मानानामपि अर्थार्थितया कपटमाश्रमेतदिति तात्पर्यम् । अथ अन्ये
पृथगिति पदद्वयस्यारस्य गमकं, ततश्च सुकुमारस्य राज्ञो भयते।
नाधिकारोऽत्याश्रमे तस्य दुष्करत्वात् ।

परस्य च कुहककारणकतया न ते न्यासे कथमपि प्रवृत्तिः
श्रेयसे इति राजधर्मनिषेधणमेव न्याय्यमित्युपदिदितोऽर्थः ।

अत एव त्विह वसन्त्यर्थार्थिनः पृथगिति वदन् कपटका-
पायाणां निर्जनशासोऽप्यर्थार्थिताप्रयुक्त इति व्याख्येयं तेषामनुकरणं
विरक्तस्य ते युक्तमिति बोध्यते । तस्मादिह त्यस्मिन्नाध्यापिताद्येस्य
न लब्धेनाप्यनुपवेशसम्भावनेति न स्थाने विजयसंवाहः ।

यदपि लिङ्गेऽपि पुराणे ।

निकृत्य सशिखान् केशानुपधीतं विस्तृज्य च ।

पञ्चभिर्जुहुयादप्सु भूः स्यादिति च वा क्रमात् ॥

इति दिग्वाचसा स्वगोष्ठीष्वेव प्रसह्य लिङ्गसदृशेन तदपि
तेषामेव सज्जायहम् । नानोपवीताना नानाशिक्षानाञ्च पुषामेकेक
शिक्षायक्षोपवीतत्यागपराणामेषा वचसा परेण सिवाधयिषितेऽर्थे प्रा-
माण्यविरहात् ।

यदपि पदपुराणेऽपि ।

ततो व्रतानां परमहंसव्रतमनुत्तमम् ।
तेभ्यो ऽदो दिवोकोभ्यः सतामप्यविरोधि यत् ॥
पठ्यते यज्ञशाखायां महत्प्रेतामह व्रतम् ।
पर ब्रह्मोदित तद्वदागमाचारचेष्टितम् ॥
ब्रह्माराधनमुख्यानां व्रतिना तीव्रतेश्वराम् ।
भृगुरध्यापयामास वेदोक्त परम हि तत् ॥
एव व्रतधराः सर्वे वसन्ति स्याऽमरेश्वराः ।
हंसव्रतधरा भूत्वा ध्यायमानाः पर पदम् ॥
हित्वा शिक्षा सोपवीता विधिना परमेष्ठ ते ।
कालेन महता ध्यानादेव ज्ञानात्मता गता ॥
हंसव्रतिनो ये चात्र नियताः सयतेन्द्रियाः ।
एव भिक्षा तु भुञ्जाना ध्यायमाना पर पदम् ॥
दण्डहस्तास्तु सज्जाता भिक्षाव्रतसमन्विताः ।
त्यक्त्वा शिक्षा सोपवीता दण्ड एकं करे धृतः ॥
हंसव्रत पर प्रोक्त पुरा शीर्षे मया चिरम् ।
व्रतानां परमं गुह्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥
हंसव्रतं द्विषेन्मोहात्पापेनाच्छादितो नरः ।
न स मुच्येत पापेन कल्पकोटिशतेरपि ॥

तस्मादुंसव्रतानां तु न हन्यान्न च दूषयेत् ।
 भिक्षां परमहंसानां यतीनां यः प्रयच्छति ॥
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ।
 शिखां यद्योपवीतं च त्यक्त्वा चरति यो व्रतम् ॥
 हंसव्रती न विद्येयो मोक्षकामी मधेश्वरः ।
 शिखायद्योपवीतेन त्यक्तेनासौ कथं द्विजः ॥
 निन्द्यते देवलोकेषु पूजितो देवदानवेः ।
 दुष्टं विगिष्टमथवा हंसव्रतधरं नरम् ।
 न स्पृशेदङ्गमङ्गेन देवकृपः स वै द्विजः ।

इति कल्पतरुः, तदिदमपि न तस्यार्थमाधकं प्रत्युत सिद्धा-
 न्तिनोऽनुकूल-देशेषु ब्रह्मा बृहस्पतिः क्षत्र-इन्दो विशेषः महतः ।
 इत्यादिना ब्राह्मणेन ब्रह्म-क्षत्र-वैश्य-विभागसद्भाष्यवस्थापनेन
 तत्र क्षत्रियवैश्ययोः शिखासूचत्यागपुरस्कारमेकदण्डाधिकारस्य स्या-
 पित्तत्वेन क्षत्रविह्वलापीयदेवानामन्येऽथैकदण्डाधिकारितादृशो
 निर्जरसां पादोक्तैकदण्डशिखासूचादित्यागलक्षणमन्यासस्य समुचित-
 त्वात्, प्रायेऽहि देवानां भोग्यभोगोपकरणदुर्जनरकलेखरपटुतमेन्द्रिय-
 निर्जरयोऽप्यरःसौलभ्यादिना नानुकूल्यं परमपुरुषार्थसाधनसामग्री-
 ष्विति निष्कामकर्मनुष्ठानपराह्मुखवृत्तीनां तेषां विदण्डधारणानधि-
 कारितया अहन्धतीतारकानुददेशेनन्यायेन मुख्यमार्गे प्रवृत्तिमासाद-
 यितुमेकदण्डग्रहणमनुमन्यते । यथमेव तु भगवतो व्यासस्य । तदु-
 पर्यपि यादरायणः सम्भयादिनि मूषेय साम्प्रतिकृत्याभिधानमूचितं
 देवानामनिर्विण्णानां दुःखग्रहणमानुषापेक्षया मोक्षोद्यमाधिकारित्या-
 भिधानम् । यथमेव स्थितं हंसव्रतं परं प्रोक्तं पुरा चीनै मया चिरमिति

जन्मान्तरानुष्ठितेकदण्डग्रहणेन चिर चीर्येनापि मोक्षो नाभूत् किन्तु
पापनाशनमात्रमेव अत एवापे पवित्र पापनाशनमित्युच्यते, ततश्च
चिदण्डस्यैव नेकदण्डस्य अन्तरङ्गोपायतेति, पृथक्कार्यं इति न ति-
रोहितं तीक्ष्णधियाम् । अत एव त्विह पुराणाचार्यं सतामप्यविरोधि
यदित्यूचे । अयमर्थं ब्राह्मणानां हि वैदव्यवैष्णवचिदण्डधारणं मुख्यं
यत्तच्चरित्रवैश्ययोर्निषिद्धं पर त्वावत्काले सता सत्त्वप्रधानानां ब्राह्म-
णानामपि यत्र विरुध्यते । अत्रस्याविशेषे ब्राह्मणानामपि तथाभा-
वस्यानुज्ञातत्वात् यलोपलितसमाक्रान्तास्त्रिदण्डसमनियताचाराशक्ता
जरसाऽभिभूतवर्माणोब्राह्मणा अपि मोक्षोऽनेकदण्डधारणाधिकारिण
इत्यब्रूमहि ।

अत एव महाभारते ।

जरया च परिदूनेऽव्याधिना च प्रवीडितः ।

चतुर्थे चायुषो शेषे धानप्रस्थाश्रमं त्यजेत् ॥

इत्यादिभ्यः ।

केशलोमनद्यान् वाप्य धानप्रस्थो मुनिस्ततः ।

आश्रमादाश्रमं पुण्यं पूते गच्छति कर्मभिः ॥

इत्यादिना जरसाभिभूतदेहस्य चतुर्थाधिकारिताऽभिहितम् ।

यत्तु सतामप्यविरोधि यदित्यस्य सन्तो ब्रह्मसाक्षात्कारवन्तः । अस्ति
ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेव ततो विदुरिति श्रुतेस्तेषामद्वितीयब्रह्मसाक्षा-
त्कारनिरस्तसमस्तकर्तृकर्मक्रियादिभेदप्रपञ्चानामप्यविरोधि नैष्कर्म्या-
दित्यर्थोपपत्तेर्न तत्तु वचनम्भारस्याद्यानकृतं तथा सति सता पर-
मनुकूलमेकदण्डधारणमभिप्रेत्य अविरोधित्वाध्यानस्यासङ्गत्यापत्तेः ।
न हि सचेतसामनुकूले सुखे अविरोधित्वाध्यानं किन्तु दासीने उपे-

चाहे तृणादायित्यकिंचिदिदम् । अवाचन्त इत्यादिकमप्याठमुप
कन्य तदर्थान्वाख्यानं तु प्रायोऽशुद्धमभिधाय कुचोद्यतुल्यमित्यु-
पेक्ष्यते ।

केचित्तु केचनपलायनवापनपदेन पुराणशिखादित्यागेन नूत-
नशिखादित्यापनमभिप्रयन्ति उदाहरन्ति च स्मृतिप्रचनानि । नखा-
नि निरुक्त्य पुराणं यस्तु यद्यप्यपीत कमण्डलुं त्यक्त्वा नवानि गृही-
त्वा याम प्रविशेदित्यादीनि । प्रदर्शयन्तु नाम ते तावताऽपि अधिका-
रिप्रिये व्यग्रस्थितं स्पृष्टमभिहितं मोण्ड्यैकदण्डधारणं न नो द्वेषयि-
ष्ये । यथाऽधिकारं सर्वस्यापि व्यग्रस्थापनीयत्वात् । तस्माद्वेणव-
वेणवचिदण्डममुष्यमामनता केवाचिदमीषा जन्मान्तरोपचितदुर-
भिनिवेशादृते न किञ्चित्प्रमाणमिति प्रमाणपरायणाः ।

यदपि केचन वेणववेणवचिदण्डं द्विपन्तः मुधिप्रिधनञ्जय-
योस्त्रिदण्डपरिघ्राजकवेपथ्वे यद्यप्यपीतादिसद्भावोराजगृहेषु चिर-
निवासार्थं तथा कुटीचकाद्यनुकरणे यद्यप्यपीताद्यत्यागेन कुटीच-
काद्यनुकरणे सम्भवति स्वाश्रमविरुद्धेन तत्त्यागेन परमहसानु-
करणेनैवित्यात् । यत्र दशाननस्यापि कुटीचकाद्यनुकरणे यद्यप्य-
प्यपीतादिसद्भावः ।

इत्याहुः परिमलमयस्तदिदमप्यमलमतीनां हासास्पदम् ।
लोको हि स्वार्थसाधनतत्परः सर्वथा तं वेषमनुकरोति येन स्यात्स-
मोपनपुरस्सरमयश्चमर्चमिद्विनिश्चयस्ततश्च दशाननस्य रत्नोजाती-
यस्य कामक्रोधोभयानुकूलचेतसः शिखासूत्रादेरनापश्यकतया मोण्ड्यै-
कदण्डधारणं यत्र प्रवृत्तिरुचिता भ्याद्यदि चेतायां पारमहस्यं मो-
ण्ड्यैकधारणेनैव व्यतीकृतं स्यात् उतमाश्रमानुकरणेन कार्यविद्वेष-
श्च सम्भाव्यमानत्वात् । न हि रत्नस्य रूपवेणादिनियमः शिखासूत्रा-

दिनियमो वा, नियमे वा कामरूपाणामिच्छानुरूपसर्वकार्याणां तेषां
 शिखासूत्रादित्यागतदृग्ग्रहणयोगेन कश्चिदायासः प्रत्यवायो वा । अत
 एव दशाननभगिन्या शूर्पणखया दिव्यं विषयहमास्थाय श्रीरामो
 लक्ष्मणश्च यथानुक्रम एतिमावेनाभ्यर्चितः, एवं च सति दशाननस्य
 तदधिकसामर्थ्यस्य मौण्डोक्तदण्डधारणादिकमपि सुकरमवश्यमनुप्रे-
 यमेवाभविष्यद्यदि चेतायां चिदण्डापेक्षया तत्र बहुमानास्पदता सम-
 भावयिष्यत् । न च चेतायुगसम्भवाः स्वाभाविकसत्त्वोत्कर्षशालिनः
 पुरुषा मौण्डोक्तदण्डधारणशिखासूत्रादित्यागे बहुमानभाजोऽभून्निति
 दशाननस्य न तथाऽनुकरणम् । अत एव महाभारते समरानन्तरम-
 नुष्ठितैर्द्वंद्वेहिके शोककुलमानसे राज्यपराङ्मुखचेतसि युधिष्ठिरे तं
 कृच्छ्रलज्ज्याद्राज्यमुखाद् भ्रंशयितुं क्षयस्य स्वधर्मभूतेऽपि रणेऽश्रद्धा-
 मभिव्यङ्क्तुं च समागतेन चार्वाकेण शिखासूत्रादिषु अलौकिकसाध-
 नेषु सर्वथा विश्वासविरहिणाऽपि चिदण्डसंन्यास एवान्वकारि न
 त्वेकदण्डसंन्यासस्तत्र तदानीन्तनानां बहुमानविरहात् । प्रत्युत
 कर्मवैमुख्येन मौण्डस्य सता विद्वेप्यत्वाच्च, तथा हि ।

महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासने ।

राजानं ब्राह्मणच्छद्वा चार्वाके राक्षसोऽग्रवीत् ।

तत्र दुर्योधनसखा भिक्षुरूपेण सवृतः ॥

साक्षं शिखीं चिदण्डो च धृष्टो विगतसाध्वसः ।

धृतः सर्वस्तथा विप्रेराशोर्वाद विवक्षुभिः ॥ इति,

स्पष्टमिदमेतेन यत्तत्रतत्रशिखित्वचिदण्डत्वाद्यनुकरणं तेषा-
 तेषां स्वात्मगूहनाय बहुमानलाभाय च, ब्राह्मणानां चिदण्डसंन्यास-
 स्थेव युगान्तरे शिष्टेः पुरस्कृतत्वान्मोक्षमुख्योपायभावेनाभ्यर्हितत्वेन
 तादृम्यस्यैवानुकरणाद्यत्वाच्च, युधिष्ठिरधनञ्जययोस्तु क्षययोः सर्वथा

स्थजात्याभिजात्यादिक निजुन्हूयमाणयोरक्षविषयेण द्वास्त्येनेव धार्यस्य
चिदयडसन्धासस्य यद्वय परमसमञ्जसमितरथा क्षविष्यत्यादिपरिच
यक्रमेण कदाचित्पायडयत्यततद्भुक्तित्वादिप्रकारकज्ञानस्यापि सम्भ
त्सामयीकत्वेन कार्यविषयतिरोपापदेन । भगवत श्रीकृष्णस्य लीला-
मानसस्य कोष्ठमयाऽपेक्षणीयेन श्रीधरारामेण स्वस्वसुः सुभद्राया
सुयोधनाय दातुमभिप्रेततया सन्धासस्य कथमप्येद्रम्यर्षज्ञाने कार्य
विपत्तेः स्ववधुतत्वात् । यरुदयडधारणादिनक्षत्रसन्धासस्य च क्षवि-
येषु सम्भावितत्वाद् बहुमानानास्यदत्त्वाच्च ।

यक दण्ड समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः ।

नरके रौरवे चोरे क्रमेत्यागात्पतन्ति ते ॥

इति स्मानैग्रमिद्वेयरुदयडसमाश्रयणे धिर क्षविष्योचितकर्मणा
त्यागस्य दास्तवसर्वाश्रमवित्तद्वयस्य निरन्तरनिरयनिद्रानस्यापतिप्रस
ङ्गाज्ञाननुष्ठान धनञ्जयादेः । किञ्च मौर्यडोक्तदण्डनक्षत्रसन्धासस्य
क्षविष्येषु सम्भवात्रैकदण्डधारण तथा गुप्रयेऽर्जुनस्य यथा चिदयड-
सन्धासस्तस्य परमोत्तमाधिकारिकत्वेन रज प्रकृतिकक्षविष्यादेरनधि-
कारादित्यसकृदवबुधाम । किञ्च विधिविहितानां कर्मणा त्यागो न
कदाचिदपि कस्यापि भुञ्जानस्य शयानस्येष्टद्विगुमाधनताज्ञानयत्
इदपि शरीरप्रत्ययवतो विहित इति तस्यान्ध*वधिरातुराविकि-
त्स्यरेणार्तैष्येय न्याय्यत्वेन देवकन्याक्रमनोयातिकान्तकायस्य महा-
बाहोर्भ्रान्तविश्रान्तदिशालारचिन्दनेवस्य वज्रसहननदेहस्य राजनु-
मारस्य स्वात्मान सर्वथा अपजुन्हूयमाणस्यापि धनञ्जयस्यातिकान्त

* यथेक महाभारते ।

उक्तं कट्टे चोरे चोरणापादिसङ्घटे ।

अपधीतस्य संन्यासमहिम्ना मुनिप्रवीत ॥ इति,

यपुर्न निहोतु शक्यमिति तेनानधिकारिणेकदण्डलक्षणसन्धासोऽवल
म्बितो दुष्प्रत्ययायैवोपकल्पित स्याद् धर्ममर्माभिन्नस्य द्वारकाज
निस्य, न हि तदानीन्तना द्वारकावासिन इदानीन्तनपृथग्जना इव
उचिताचारानभिज्ञा सुप्रज्ञा । इदानीन्तना द्वारकावासिन कदा-
चित्कस्मिंश्चिद् धूर्तेऽपि शास्त्रविधुराचारेऽतिकण्टकौशलक्रीडिकया
सुप्रत्ययमादध्युरनध्ययनाच्छास्त्राणामसमर्गाच्च धीमतामिति सम्भा-
व्येतापि, न त्वेधमीपदपि तदानीन्तनेष्विति धनञ्जयस्य चिदण्ड
धारणलक्षणाचारस्तदानीन्तनयोर्विद्यवृद्धानां परमदसमहात्मना
भागवतानां सर्वथा सर्वस्य द्वारकावासिनो जनजातस्य विश्वासभा
जनत्वेन तेषामनुचिकीर्षयेव न तु गृहस्थे स्यनुकरणस्य कुटीचका-
चारस्यानुचिकीर्षया, न हि कुटीचकादेराचारे गृहस्थसविधवृत्तिर्य-
द्योपधीतादिलक्षण इति पार्थस्य चिदण्डग्रहण, कुटीचकस्यैकयज्ञे प-
धीतत्वेन गृहस्थस्य चोपधीतद्वयत्वेन यकोपधीतत्यागमाचेष्ट पार्-
थस्य प्रत्ययायसत्परात् । न ह्येको द्वौ द्वौ वा एक इत्यणुरपि वि-
शेषोऽध्यवसायकर इति न्यायानुकूल्यसम्भावनाऽपि परपक्षे, तस्माद्
वृथैव धनञ्जयादेस्त्रिदण्डलक्षणसन्धासस्य स्वपक्षे मिथ्या पण्डित-
कन्यायेन आनुकूल्य मिथानम् । एव च चिदण्डसाक्षात्कन्यायनेष्वजनानां
सर्वजनीनगुह्यमानभाजनस्यपरमविश्वासभूमित्वात्मसमुत्थीनवृत्तिम-
त्वाटिलक्षणचिदण्डसहचरिततादुर्म्यानुचिकीर्षयेव धनञ्जय-दशान-
नादेस्त्रिदण्डधारणानुकार इति परीचन्ता विचक्षणा परिमलोत्तीर्मा-
लिन्यनिबन्धना परिविहस्येति किमचाल्पे त्रिपये बहुनेति विरमाम् ॥

* परस्पर भगिन्यो सत्यावोढारो भवत पुरुषो परस्पर पण्डितौ * सतश्चैकना
तिदग्निरेण कश्चन धनिकस्यदण्डे घूर्णाकरणसाधनचक्रिका यत्पथतयापाणिनिर्मिता
मदपक्षे गृहिणी तत्पर्वतसचयामसम्भवत्यावा पण्डिताविति विरचय्य चातुरीं मिथ्या
सदस्ययाजनप्रपञ्चोदयान कृत केनचित्तुल्यमित्यर्थः ।

परिमलमते-
मूननम् यदपि पुनः परिमलमतयोऽप्ययदीविताः । ननु जावा-
लोपनिषदि परमहंसा नाम संवर्तारुणिर्येतकेतुदुर्वाससमुनिदाघजड-
भरत-दत्ताचेयरेवतकप्रभृतयः । इति दुर्वाससः परमहंसेषु परिगणनं
कृतं तस्य च हंसडिम्भकोपाख्याने ताभ्यां द्वित्राः शिक्षादयो वर्णिताः ।
अतः शिक्षितत्सहचरितचिदयडपविषादिकं परमहंसस्याप्यस्तीत्यश-
सीयते इत्याशङ्क्याह । पराक्रान्तं चेति । इत्ययमायं, अयमाशयः
तस्मिन्नुपाख्याने हंसाः परमहंसाश्चेति दुर्वाससमनुवर्तमाना हंसाद-
योऽपि यतयो वर्णितास्तदीयशिक्षादिविषयं भविष्यति शिक्षच्छेद-
दियचनम् । किं च श्वेतकेतुप्रभृतयोऽपि जावालोपनिषदि परमहंसेषु
परिगणिताः, न च तेषामान्येण परमहंस्यमस्ति ब्रह्मचर्यादिवच-
णात् । अतस्तन्वमात्रास्कारयत्वेन धृत्या परमहंस्यमुपपादनीयम्,
ययमेव दुर्वाससेऽपि भविष्यति । अत एव तस्य तत्रतत्र राजगृहादिषु
चिरनिवासोऽपि पुराणेषु प्रतिपाद्यते इत्यादिपरिहार उद्वेगः । इति
कपोलकल्पनया कल्पतर्हं परिररष्टुः । तदेतद्वद्वमहमिकानिग्रन्थं
निर्विषम्यापि सर्पस्य फटाटोपो भगङ्कुर इति न्यायेन अदृष्टानशिव्यो-
प्यारभटीप्रवृत्तनमन्यज्ञाना वृत्तनमात्रमाद्योपुहविकाप्रयुक्तं हंसडिम्भ-
कोपाख्यानयन्यस्यावरतोऽश्वेतश्चाज्ञानकृतं च तद्यथा महाभारते
छिन्नेषु हरिवंशे सप्ताधिकशततमाध्याये जनार्दनेन पित्रकुमारको
हंसडिम्भको च भ्रातरे। सचिद्रकुमारको गते त्रयोऽपि परम्यर त्रेह-
पाचतामुपपाता आपन्न भिन्नगतीराः सहजराः कटाचित्तु ते त्रयोऽपि
प्रयोजनत्रयेन पुष्करम्योनरतीरस्थिन परमहंसं महामुनिं दुर्वास-
समुपसेद्विवासः स च महामुनिरासर्पच्छिव्ये. परिपृतः । यद्योक्तम् ।

तर्कनिरिचततत्वायां चाननिर्मलचेतसः ।

हंसाः परमहंसाश्च शिष्या दुर्वाससः प्रभो ॥

गत्वा तत्र महात्मानो ते। दृष्ट्वा तूर्ध्वरेतसम् ।
 दुर्वाससं महाबुद्धिं विचिन्वानं परं पदम् ॥
 क्रुद्धो यदि स दुर्वासो दग्धुं लोकानिमान् समः ।
 देवा अपि च यं द्रष्टुं क्रुद्धं वै न क्षमाः सदा ॥
 रोषमूर्तिः सदा यस्तु रुद्रात्मा विश्वरूपधृक् ।
 रक्तकोपीनयसनो हंसः परम एव च ॥ इति,

अथ शिष्याणां हंसपरमहंसत्वाध्यायानात्स्यष्टं दुर्वाससः पर-
 महंसत्वं, न हि ब्रह्मचारिगृहस्थादेः परमहंसाः शिष्या इति शास्त्रतो
 लोकोक्तो वा युज्यते । अत एव त्विह रक्तकोपीनधारित्वेन आश्रमत-
 पारमहंस्यमाभिष्कृतौ रक्तकोपीनयसनो हंसः परम एव चेति स्पष्टम्
 गौणमर्थेन आश्रमिकं पारमहंस्यं दुर्वासस उच्यते, तदनन्तर बल-
 दृष्योर्हंसडिम्भकयोः परमहंसे दुर्वाससि चक्षुःपथमुपयाते तादृशी
 दुर्मतिः समुत्पन्ना यतो चतुर्थमाश्रममेव समूलमुन्मूलयितुं कामो आश्र-
 ममेव भूय निनिन्दतुः । उपसेदित्वांशौ च ते। दुरात्मानो ऊचतुः ।

ज्ञानलेशाद् विहीनात्मन् ! किं ते व्यवसितं द्विज !
 कश्चायमाश्रमो शिष्य ! भवता यः समाश्रितः ॥
 गृहमेधं परित्यज्य किं त्वया साधितं पदम् ।
 दम्भ एव भवान् व्यक्तं शङ्के नास्त्यत्र कारणम् ॥
 लोकाश्चेमान् सदा भूठ ! नाशयिष्यसि निर्धृतः ।
 एतान् सर्वान् विनेतासि नरके गतयिष्यसि ॥

इत्याद्याकुलदुःस्तिषेमिश्रं बाधमानार्थग्राह्यक्रान्तं, ततश्च
 तयोर्नैसर्गिकशुभाक्रान्तौ जनार्दनो हंसडिम्भको मा मेवं ब्रुवाया-
 मित्याह ।

उवाच च यति दृष्ट्वा प्रणम्यासौ सुनीतवत् ।

मा घूतामीदृश वाक्य राजानो मन्दतेजसो ॥ इति,

अथापि च यतिमित्युक्त्या स्पष्टं चतुर्थोऽश्रमित्य दुर्वाससः ।
पुनरपि च जनार्दनः ।

यते हि यतयः शुद्धा ज्ञानदीपितचेतसः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणः प्राणान् प्राणेषु जुहुति ॥

इति स्पष्टं यतित्वमाचक्षते ।

तेषामयश्चतुर्थोऽयमाश्रमो मिश्रकः स्मृतः ।

आस्ते तस्मिन् महाशुद्धिः स हि पुण्यतरः स्मृतः ॥

इति च भगवन्त दुर्वाससमेवोद्दिश्य, ततश्च जनार्दनेनोप-
मितोऽपि रुद्रांशसम्भवो दुर्वासश्चुक्रोध ताभ्यामुवाच च ।

इतो गच्छत राजानो किं विलम्बत मा चिरम् ।

न वा वचनसम्भूत रोषं धारयितुं क्षमे ॥ इति,

हसद्विम्बको तु कुपितादुर्वाससो न विभ्यतुर्नोपि निर्जगमः
स्यानातदा कोणकुनमानमो मुनिरेवात्यातुमुपचक्रमे तदपि च ते।
न विप्रेक्षते किन्तुद्युगजाते सन्यासचिह्नादाहत्येव प्रव्यापयितुं भग-
वन्त दुर्वाससम् । यथाऽऽह ।

तत उत्याय धर्मात्मा गन्तुमेच्छ*यतीश्वरः ।

ततो निपेद्नु हसस्त यतते मम यतीश्वरम् ॥

तस्य याहु समादाय हसो नृपरोतमः ।

कोपीन चिच्छिदे क्रूरः कृतान्त इव सतमः ॥

अथापि यतीश्वर इति, यतीश्वरमिति च स्पष्टयति पारम-
हस्यम् । ततश्च परमहंसगुरोर्दुर्वाससः क्षिप्रहस्तेन ता तादृशां

दुर्गतिमवेत्य हसना परमहसना च सा सर्वाऽपि सहतिर्दिशोचिदि-
शश्च पलायाञ्चक्रे । अन्यथा गुरोरिव सर्वस्यापि सन्यासिनः परम
हसादेहंस्त धृत्वा कोपीनशिक्यपूजापाचिदगडादेश्छेदे सन्यासस्य
दुर्गतिरेशापद्येत । जपोपवासमुन्यन्नाशनभूमिशयनचिपयणनियेषणा-
दिना तनूकृतदेहाः सत्त्वप्रकृतयो मिथुका हि खड्गभ्रूमाद्यामिपाश-
नपरिपुष्टदेहान् मृगयाव्यसनलघूकृतसर्वाङ्गान् सततशरासनव्यसन-
विहितकरकौशलान् राजकुमारकान् राजसप्रकृतीन् कथमतीत्य
वर्तैरन्निति युक्तमेषाणदि पलायनम् । तदेतदुक्तम् ।

यतयोऽन्ये पलायन्ति दिशो दश विचेतसः । इति,

दुर्वासास्तु शापेन सर्वानमूर्जोक्तान् दग्धुं क्षमोऽपि तस्मिन्नव
सरे न शशाप यतस्तो परेण हन्तव्यो अत एवेहोक्तम् ।

दुर्वासाः सत्यधर्मस्तु हन्तुमीशोऽपि त ततः ।

मन्दमन्दमुवाचेद हस डिम्भकमेव च ॥

शापेनाह समर्थोऽपि हन्तु राजकुलाधमो । ।

तथाऽपि न करोम्यन्त यतयो ह्यत्र ते* वयम् ॥

यो हि देवो जगन्नाथः केशवो यादवेश्वरः ।

शङ्खचक्रगदापाणिगंघ्रौ धा ध्यापनेत्यति ॥ इति,

यतेन स्पष्टमिदं सिध्यति यद् दुर्वासासि हसेन वाहौ बलाद्
गृहीते डिम्भकोऽपि नान्यान् यतीनन्वधावत् किन्तु हससाहाय्यमेवा-
करोत् । अत एव स्पष्टमिहोच्यते हस डिम्भक च मन्दमन्दमुवाचेति ।
मन्दोक्त्या हसडिम्भकयो सांनिध्यं सिध्यति । तेन वक्ष्यमाण-
शिक्यहरणादिकमन्येषा हसकुटीचकादीनामभिप्रेयते न तु दुर्वासास

इत्युत्प्रेक्षमाणाः सर्वथा प्रतारकाः शास्त्रमर्माद्यास्पृश इत्यवधेयं,
यतो दुर्वाससि पादो गृहीते यवान्ये यतयो दिशो विदिश-
श्चान्वधायन् हिम्भकोऽपि चानन्यव्यापारो हंसस्येव साहाय्यमनुत्तरो,
दुर्वासश्च तयोरनन्यसंमुखीनतामवलोक्य समुत्पन्नात्याश्चर्यो मन्द-
मन्दमुवाचेति फालविलम्बे जाते न तावन्त्येषु यत्पि हंसेषु परम-
हंसेषु वा भयाद् द्रवमाणेषु किमपि विप्रकृतमाचेतुरित्यपामरेण वक्तुं
पार्यते । किञ्च दुर्वाससो हंसहिम्भकमिषेण ब्राह्मणकुमारकेणापि
संवादो जातः, जातश्च जनार्दनस्यापि ताभ्यां सह संवादः ।

यत् च महति कालविलम्बे धर्मलोपभयाद् भीता यतयो
मृगवेगमनुकुर्वन्ना नैव ताभ्यां प्राप्ताः, येन ते तदीयशिस्यादिकम-
च्छेतामिति कल्पयितुं शक्येत, यत् च सति ।

ततस्तो हंसहिम्भको क्रुद्धो कालेन चोदितो ।

शिव्यं कमण्डलुं चैव द्विदलं दारुमेव च ॥

दण्डान् पात्रविशेषाश्च क्षित्वा भित्त्वा च सर्वशः ।

तस्मिन् देशे महाराज ! व्याधेर्मांसान्यदीदृहन् ॥

इति दशा परमहंसस्य हंसपरमहंसगुरोश्च दुर्वासस यथाभू-
दिति विदुषां सुनिश्चितम् । शिव्यं कमण्डलुः इत्येते प्रसिद्धे, द्विदल-
दारूपदेन गोकर्णोकारं भोजनपात्रमुच्यते, दारुमिति पुंस्त्वमार्पम् ।
पात्रविशेषपदेन पूजापात्रादि, भारतभाषादीपिकायामप्ययमेवार्थोऽभि-
हितः, तेषामर्घ्याचमनीयादिभेदेन बहुत्वाद्विबुधचनम् । दण्डा-
निति तु बहुपचनं वैणव्यदिदण्डाभिप्रायम् । अत एव द्वारकामध्यास्य
भगवतः श्रीकृष्णस्य निकटे हंसहिम्भकापराधनिदर्शनापसरे शिव्यं
च दारवं पात्रं द्विदलान् वेणुकान् बहूनि स्वीयमावेदयामास

वेणुबहुत्व दुर्वासा., वेणुकानित्यञ्च क-प्रत्ययो ह्रस्वार्थः । ततश्च
चिदण्डस्य छेदनेन एकेरुस्य दण्डस्यानेकमावे जातेऽपि तेऽभूयन्
प्रकृत्या च य इत्यावेदयितुं वेणुकान् बहूनित्युक्तमन्यथा वेणुकानित्यु-
त्तयेय बहुत्वे लब्धे बहूनिति वृथैव स्यात् । ततश्चेत् महामुनिर्दु-
र्वासा. स्यस्य चिदण्डधारित्वेन मुख्य यतित्यमयुधुधदिति ह्रस्व-
डिम्भकापराधगोरथमपि भवति भगवते निवेदितम् । इदं च चिद-
ण्डशिर्यद्विदलकपेटपूजापाचक्रमण्डल्यादिष्वेव दुर्वासस यय विव-
चित नान्येषां तदनुयायिनामच ।

द्वित्र ताभ्या समादाय शिष्य दासमय तथा ।

द्विदल कर्पट चैव कैपीनमय यत्कनम् ॥

कमण्डलु तथा राजन्नद्वेप्रोतकपालकम् ।

यतानन्यान् समादाय उष्टु केशरमाययु ॥

इत्यास्मिन्नेव प्रकारे दशाधिकशततमाध्यायेऽभिधाय एका-
दशाधिकशततमाध्याये ।

पृष्णिप पुण्डरीकाक्षः सात्यकिर्वलभद्रक ।

धनुदेवस्तथाऽरूर उग्रसेनस्तथा नृप ।

अन्ये च यादवा. सर्वे सभ्रम प्रतिपेदिरे ।

इदं किमिदमित्येव व्यागङ्गमनसोऽभयन् ॥

पृष्ठतोऽप्यनुगच्छन्ति दिधत्तन्त जगत्त्रयम् ।

चर्तुकोपीनशसन स्मरन्त कमपि द्विजम् ॥

अन्तस्तापसमायुक्त द्वित्रदण्डधर यतिम् ।

अनाज्यनना रोषेण हठासादितकल्मषम् ॥

नेषान्धितमहाबाहू प्रेतर्ता यादवेश्वरम् ।

दुर्वासस ते ददुर्गुर्भोता यादवसतमा. ॥

इत्यभिधानमेव प्रमाणम् । अथ ह्यदुर्बोधीनश्चनत्वेति हे
 सकृतदुर्वाससः कोपीनकर्तृनाभिप्रायाः, छिन्नदण्डवरत्वेतिरपि षष्ठकृ-
 तविदण्डभेदनाभिप्रायाः । न च दुर्वाससाऽभ्यर्थिता यतयस्ताभ्या
 छिन्नानि शिक्षादारुमयद्विदलकर्षटकोपीनक्रमयडन्वादि कान्यादाय
 द्वारका केशवदर्शनायै केशवाय तयोर्दुश्चरितमावेदयितुं च निर्जम्भु
 रिति हरिवंशे दशाधिकयततमेऽध्यायेऽभिहितत्वेन शिक्षाद्विषु परेषा
 यतीनां सन्नन्धसिद्ध्या न तेषु दोर्वाससत्त्वसिद्धिरिति सर्वे सिकताकू-
 पयिष्यन्त्यादितप्रायम् । यथोक्तं तत्र दुर्वाससा यतीन् प्रति ।

इदमद्य चम विप्रः । यानमद्य विधीयताम् ।

साहस यत्कृतं ताभ्यां पापभेदादिसतमा । ॥

यतत्सर्वमशेषेण दर्शयाम जनार्दनम् ।

तथेति ते प्रतिज्ञाय यतयोः ज्ञानचक्षुषः ३

छिन्नं ताभ्यां समादाय द्रष्टुं केशवमाययु । इति,

अथ तथेति प्रतिज्ञाय यतयोः हृषादिना छिन्नं सामपीजात
 मादाय केशव द्रष्टुमाययुरिति दर्शनादानागमनक्रियाणामेककर्तृकत्वं
 भानेन शिक्षाद्विषु यतीनां सन्नन्धसिद्ध्या अक्रियदेतदिति वाच्यम् ।
 प्रकरणानुपहेण स्पष्ट शिक्षाद्विषु दोर्वाससत्त्वसिद्ध्या छेदनानन्तरं छिन्नं
 शिक्षाद्विक धर्मकार्यानुपयुक्तं केवलं भारायमाणमिति मार्गे शिष्येष्व-
 न्ययतिषु कुलपतिना दुर्वाससां समर्पितमित्येतावत्तैव केशवदर्श-
 नशिक्षादादानद्वारकाऽऽगमनक्रियाणामेककर्तृकत्वोपपत्तेः शिक्षा-
 द्विष्वन्यसन्नन्धसिद्ध्या दोर्वाससत्त्वसिद्धेरप्यर्जनीयत्वात् । युक्तं
 चेत्तत् महान्तो हि शिष्येष्वनुबह्वुद्ध्या सर्वदा यस्यादिना धारयि-
 तुमनापश्यक शिक्षासूत्राणादिकं शिष्येभ्योऽर्पयन्तीत्युपपत्तेः कसा

शिकं, सर्वदा धार्यै कोपीनचिदण्डकमण्डत्वादिकं तु स्वयमेव संक-
टेष्वपि विभ्रति । अयमिह वर्तुलायः, यजुसहस्राणि स्वानुगतयती-
नादायावस्थिते दुर्वाससि कालचोदितो हंसडिम्भको तत्रागत्य विल-
क्षणवेष्टपादिशालितां दुर्वाससोऽवेक्ष्य तादृशाचारे वैदिकाचारवि-
रोधमुद्गावयन्तो तपस्विनं भृशमदूदयतां, तत्रावधार्य धेयै विधायं
तूष्णीमवस्थितस्ततो निर्गन्तुकामो ब्राह्मणरुद्धो मुनिश्चिद्वकोपीनतां
नीतो भर्त्सितवांस्तो धातरौ तदा तौ तस्मै चुक्रुधतुरथ प्रवृत्ताते
तस्यैव चिदण्डशिक्यादिभेदने । यथोक्तमिह ।

ततस्तो हंसडिम्भको क्रुद्धो कालेन चोदितो ।

शिक्यं कमण्डलुं चैव द्विदलं दारुमेव च ॥

दण्डान् पाशविशेषांश्च हित्वा मित्वा च सर्वशः । इति ।

एवं चेह नान्येषां शिक्यादिषोडशानुप्रवेशसम्भवेऽपि पला-
यितानां यतीनां, तस्मादिह दण्डानिति बहुवचनमन्येषां यतीनां
दण्डाभिप्रायकमित्यपि दुर्मेष्ठम् । अत एव द्वारकायां यादवाः ।

अर्द्धकोपीनवसनं स्मरन्तं कमपि द्विजम् ।

अन्तस्तापसमायुक्तं क्षिन्नदण्डधरं यतिम् ॥

अद्राक्षुरित्युक्तं, न हि तत्र बहवश्क्षिन्नदण्डधरा ददृशिर-
यतयो द्वारकायाम् । पूर्वसंजातां दुर्देशां स्मरन्तमत एवान्तस्ताप-
समायुक्तम् इत्युक्तम् । अन्ये तु दुर्वाससोऽनुगा यतयो नाभूव-
न्नेतादृशास्तेषां शिक्यकमण्डत्वादेस्त्रिदण्डादेर्वाऽभंशादत एव द्वार-
कानुप्रवेशसमयेऽभूवन्ते सुमनसो यथोक्तमिह प्रकरणे ।

यतयो दीर्घतपसः पुरस्कृत्य तपोधनम् ।

दुर्वाससं सुमनसो ददृशुर्गादवेश्वरम् ॥ इति,

अत एव तु श्रीकृष्णाभ्यर्थनया आसनेष्वासनसमयेऽपि दुर्वास-
सोऽर्चनस्य परेषा च यतीनां सौमनस्यं श्रूयते यद्योक्तमिह ।

ततः किञ्चिद्विवासीन आसने यतिवियहः ।

आसने सस्थिते तस्मिन् यतयो वीतमत्सराः ॥

आसनानि यथायोगं भेजिरे निर्धृताः किल । इति,

अथ यतिवियह इत्यनेन ग्रन्थोपवासशीर्षशरीरत्वेन शरीरे-
ष्वेव यतिरिति विज्ञातुं शक्यो न तु चिह्नैस्तेषामशेषेण प्रभृष्टत्वादिति
सात्पर्यम् । अन्ये यतयस्तु न तथा भूताः किंतु निर्धृताः सुस्थिताः
स्वासनानि यथायोगं भेजिरे प्रतिवेदिरे इति स्फुटमुपपादिते दोर्म-
नस्यसौम*नस्ये दुर्वासस एव चिदण्डशिक्षादिभङ्गं साधयत इति
कृतमिह स्वतःप्रकरणस्वरसिद्धेऽर्थे सुपपादनकौशलकौतुकेन ।

प्रकृतमनुसरामः द्विसदण्डधरं यतिम् । अथत्यदण्डपदं
चिदण्डपरमं तु दशाधिकगततमाध्याये षष्ठितम् ।

ततस्तो हसडिम्भको क्रुद्धो कालेन चोदितो ।

शिक्ष्य कमण्डलुं चैव द्विदलं दारुमेव च ॥

दण्डान् पात्रविशेषाश्च हित्वा भित्त्वा च सर्वशः । इति,

दण्डानिति बहुवचनमेव प्रमाणम् । दुर्वाससा द्वारकाया
श्रीकृष्णसदर्थनसमये स्वयमभिहितं वेणुकान् धृनिति च । पूर्वमेव
समगरिपि, एव च सप्ताधिकशततमाध्याये इहैव हरिवशयन्ते रक्त-
कोपीनवसनो हंसः परम एव चेति वचनेन जाबालोपनिषदि जड
भरतनिदाघरेवतकादिपरमहंसपङ्क्तौ दुर्वाससः सह पाठाच्च मुख्यपार-
महम्यसिद्धेः श्येनकेत्यादिदृष्टान्तेन दुर्वाससो गौणपारमहम्योपपादन-

मप्यत्यन्तानभिज्ञतानिबन्धनमज्ञजन वञ्चनमात्रं कल्पतस्—परिमला-
दिकृताम् । यदपि श्वेतकेतुदृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकार्थसमर्थनं तदपि
खण्ड्यसमर्थनेन घन्ध्यापुचललाममालालम्बनम् । न हि छान्दो-
ग्यादौ श्वेतकेतुब्रह्मचर्यमुवासेत्युक्तमित्येतावता क्रमेण गार्हस्थ्य-
यानप्रस्थो नोपवस्तुं चक्षमे । नापि न संन्यास्यदिति प्राज्ञ उत्सहे-
तापि वक्तुम् । आश्रमाणां प्रातिलोम्यनिषेधेऽपि आनुलोम्यस्यानुम-
तत्वेन श्वेतकेतोः 'क्रमिकाणां ब्रह्मचर्यगृहस्थयानप्रस्थसंन्यासाश्र-
माणां सम्भवात् । एवं च छान्दोग्योदितब्रह्मचर्यस्येव जाबालोदि-
तपारमहंस्यस्यापि मुख्यस्येव सम्भवेन श्वेतकेतोर्गौणपारमहंस्य-
भिधाने श्रुतिसनीशरीरप्रणीडनकरं नृशंसेककृत्यमिति सुव्यक्तम् ।
न हि कृष्णः गोः पालनीयेति धूमलायामसिन्धेयः समुचितः ।
छान्दोग्यजाबालवाक्ययोः प्रामाण्याविशेषे छान्दोग्यानुरोधेन श्वेत-
केतोर्ब्रह्मचर्यस्य सिद्धेः तदनन्तरं जाबालानुरोधेन पारमहंस्यस्यापि
समावेष्टुमुचितत्वेन लक्षणाधीजानवतारे गौणपारमहंस्योपवर्णनमन-
वधाननिबन्धनमिति नाव्यक्तं विदुषाम् । एवं च श्वेतकेतु-
दृष्टान्तावष्टम्भेन दुर्वाससो गौणपारमहंस्यभिधानं जलस्य स्वाभा-
विकोष्णस्पर्शत्वेन करकाया उष्णस्पर्शसाधनायितमिति विरम्यते ।
दुर्वासःप्रभृतीनां राजगृहेषु चिरं निवासः पुराणेषु श्रूयते इति तस्या-
श्रमविरुद्धत्वेन दुर्वासःप्रभृतयो नाश्रमेण परमहंसाः किन्तु गुणत
इत्यप्यभिधानं द्रविडपुङ्गवस्य हासायैव, प्रत्यग्दृष्टयो हि घृत्या पर-
महंसाः समलोष्टाश्रमकाञ्चना उन्मत्तवटाचरन्तः कस्य हेतो राजगृहेषु
निवसेयुर्न हीष्टद्विष्टविरहिणां तेषां किञ्चिदुपादित्सितं परिजिहीर्षितमि-
ष्टमनिष्टं वा यत्ते निविष्टसेयुर्जनावासेषु अपहाय विविक्तान् नदीप्र-
वणदेवखातगिरिगुहामहारण्यप्रदेशान् । प्रत्युत घृत्या अतयामूता

लिङ्गिन एव प्राये राजगृहाण्याहृत्यावृण्वन्तीति सर्वलोकाप्रसिद्धम् । तस्माद् घृत्या पारमहंस्यं न राजगृहनिवासोपयुक्तं प्रत्युत तद्विरुद्धमिति अप्ययदोक्षितस्य साधुषण्डित्यनिदर्शनम् । एवं साधिकारिका दुर्वासः प्रभृतयो महर्षय इति तेषामधिकारसिद्धकार्यकरणे राजगृहनिवासो न प्रत्यषायाय नाप्यारण्याय प्रेषावताम् । यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामित्युक्तन्यायेन आधिकारिकाणामधिकारनियकार्येषु इतरपुरुषापेक्षया चैलक्षण्यस्य सर्वसम्मतत्वात् । एवमेव तु यादरायणस्य दासीगर्भे विदुरोन्मादनं संगच्छते । एवं च पारमहंस्येऽपि स्वाश्रमविरुद्धानि राजगृहवासटोपदीमन्त्रदानादिकार्याणि दुर्वाससः सम्यगवकल्पन्ते । तदेवं सर्वेऽप्येव हंसडिम्भकोपाख्यानग्रन्थः परस्य सर्वथा विरुद्धेऽस्माकं सूक्तरीत्योपक्रमोपसंहाराभ्यासादिलक्षणतात्पर्येणाहकयायल्लिङ्गेपेतस्त्रिदण्डशिष्यकमरुदनुकोपीनकन्याभगवन्नारायणपूजाणादिस्वरूपायाः परमब्रह्मेणपरमहंसगत्यपेक्षितसर्वसाम्याः साधक इति कृतमिह स्यमुत्तेन निजविजयपटङ्गकोलाहलाहम्बरप्रायेणानेन देवहतेषु क्षते चारसोदसण्यायितेन क्षणिकामोदहेतुना परपराजयपरेण । शास्त्रविचारकौतुकेन भगवद्वाक्यमुखात्यादिना नः ।

इदमप्यत्र मीमांसामहे, परमहंसगत्यपेक्षितसर्वसम्भारपर्यने प्रसूतमुपेक्षितं हरिवंशाचार्ये इति त्रिदण्डादिसिद्धावपि हरिवंशतः परमहंसस्योपवीतं सिध्यति न वेति । तत्र हरिवंशग्रन्थे उपश्रितानुक्तिरेव दुर्वासस उपवीतसाधिकेति प्रमादमर्मघाः । तथा हि हंसडिम्भको कदाचित्पि चतुर्थाश्रमधर्मान् नापेक्षां नाप्यद्राष्टां परमहंसानिति तेषां हंसपरमहंससूयदर्शने गृहस्थाश्रमपुरुषापेक्षयाऽतिषेनस-

यद्यदर्शने दुरदृष्टवशाद्वाग. समुत्पेदे, स च रागो गृहस्थविलक्षणचिह्नच्यु-
त्येव प्राय शान्तिमिति शिष्यचिदण्डादिकमेव अपठध्यसाते, ब्रह्मसूच
तु दुर्वाससे। रत्नाये समभवतस्य गृहस्थसाधारण्यात् । यद्यपि गृह-
स्थन्यासिनोः सूत्रेऽप्यस्ति सख्याकृतो विशेषस्तथाऽपि क्रोधादिपृथो
हैषडिम्भकयोर्नाभूत्स लक्ष्य इति ब्रह्मसूच तौ नाभाङ्गमित्येष न
किन्तु गृहस्थसाधारण्यज्ञानान्नास्याष्टात् । तस्मादेवात्र प्रकरणे ब्रह्मसूच-
विषये हरिश्वाचार्य उदासाञ्जुक्ते, अत यत्र श्रीमद्भागवते पुराणाचार्य,
परमहंसानामुपवीत निरूपयाञ्जुक्ते इत्यन्यत्र निरूपितमस्माधि । पर
॥ तस्मिन् दुर्वाससे न्यासियूये सर्वं चिदण्डिन, सर्वे सशिष्या ब्रह्मसूच-
वन्त इति न ज्ञायता यथाऽधिकारमेकदण्डिनि शिष्यानि सूत्राणामपि
तत्र सद्भाषस्य तत्रत्याक्षरस्वरसेन लभ्यत्वान्न हि युगान्तरेऽपि सर्वे।
जनस्त्रिदण्डाधिकारीत्यवकल्पते सन्वरजस्तमःप्रकृतिकत्वेन सर्वदेव
विश्वस्य वैश्वरूप्यात् । अत एव त्विह दशाधिकशततमाध्याये ।

अहोरात्रेण ते सर्वे द्वारका कृष्णपालिताम् ।

यमुर्दान्ता महात्मानोलोमशाः केशवर्जिताः ॥

इति सशिष्यसर्वकेशधारिणस्त्रिदण्डिने। महात्मान एकद-
ण्डिनश्च निष्केशा इति स्पष्ट, ततश्च चिदण्डेकदण्डयोरस्मदुक्तव्य
यस्येव सिध्यतीति निमृत्तमीक्ष्यता प्रमाणपरतन्त्रे ॥

यत्तु मदनपात्रिजाते चतुर्थोऽयमाधिकारमुद्दिश्य तत्र छन्दो-
गसूचकारः अयाणामधिकृतिः ।

ब्राह्मणः सचियो वाऽय वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात् ।

धर्मविप्रतापवि ।

ब्राह्मणः सचियो वैश्यस्ततो गच्छेद्भूत कृती ।

सन्त्यसेद्वासनाशान्तः सर्वभूतदयापरः ॥

इति चेशर्णिकम्याधिकारमेतानि घाम्यानि विदधति । अत-
स्त्रेशर्णिकानामपि तुर्याश्रमेऽस्त्येषाधिकारः । या तु जायालभ्युतिः ।
ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति तस्येयं गतिः ब्राह्मणशब्दः प्रदर्श^१नार्थः ।
अतः सविषयेश्यावप्युपलक्षयति तेन न विरोध इति । अथ ब्रह्म
वेदस्तन्निष्ठानादधीतवान् ब्राह्मण इति व्युत्पत्त्या ब्राह्मणशब्दो वर्ण-
व्यपारः । एतेन ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ।

इत्यादिमन्वादिषघनान्यपि व्याख्यातानि ।

यच्च दत्ताचेषघघनम् ।

मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोऽर्जुजातानामयं धर्मो न विद्यते ॥ इति,

तथा—

गविस्तुर्याश्रमे नास्ति बाहुजोऽर्जुजयोः क्वचित् ।

तुर्याश्रमे गतिः प्रोक्ता मुखजाना स्वयम्भुजा ॥ इति,

यतश्च घघनद्वयं वस्तुतो न विहृद्यते । मुखजाः ब्राह्मणाः ।
बाहुजाः सविषयाः । अर्जुजाः वेश्याः एतेषामयं धर्मो लिङ्गधार-
णात्मको न विद्यते । लिङ्गं लक्ष्यं चिह्नं चिदण्डेकदण्डरूपम् ।

तथा च दत्तः ।

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मधारीति लक्ष्यते ।

गृहस्थोऽगृष्टेदाद्येर्नखरोमेर्वनाश्रितः ॥

चिदण्डेन यातिश्चैव लक्षणानि पृथक्पृथक् ॥ इति,

* ब्राह्मणशोधनार्थं नेतरनिवेधान्तेन घघनान्तरानुसङ्गमदिवाच्यप्रत्ययव्याप-
ण्युपगच्छेतिभयतइति भावः ।

विदग्ढग्रहणमेकदग्ढस्यापि प्रदर्शनार्थम् एवविधं क्षयिवे
श्येनैति दग्ढधारणनिषेध एव नाश्रमनिषेधः । तथा च गति
स्तुर्याश्रमे नास्तीत्यस्याप्ययमर्थः । गतिज्ञानम् सर्वे गत्यर्थो ज्ञानार्थो
इति स्मरणात्, ज्ञानं च ज्ञापकनिष्पादामत एव ज्ञापककार्यं
तत्, तेन ज्ञापकद्वयेण कार्येण कारणं लक्ष्यते, तथा चैतदुक्तं भवति
क्षयिवेश्ययोर्ज्ञापकं दग्ढधारणं नास्तीति लिङ्गनिषेध एव न त्वाश्र-
मनिषेध इति दग्ढधारणं बहिरङ्गविषयं विराम एव मुख्यः, विरा-
गाभावे अधिकाराभावात्, यत्र धर्मविशृङ्खलावेव वचनान्तरम् ।

सन्यसेद्ब्राह्मणः सम्यग् वानप्रस्थो भवेन्नृपः ।

वानप्रस्थो भवेद्वेश्य एव वर्णक्रमं स्मृतः । इति,

अत्रापि ब्राह्मणः सम्यक् न्यसेदिति सम्यक्शब्दोपादानात्
ब्राह्मणस्य बहिरङ्गभूतदग्ढधारणोपेत एव सन्यासे न तु तद्रहित
इति गम्यते । तथा च क्षयिवेश्ययोस्तद्रहित आश्रमेभवती-
त्यर्थोदुक्तमभवति अन्यथा छन्दोगसूत्रकारादिवचनविरोधापत्तेः ।
अयं च तात्पर्यार्थः । अवाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्य इति न्या-
येन श्रुतिस्मृतिवाक्यविरोधपरिहाराय विधिवाक्यानामाश्रमस्यरूप-
विधौ तात्पर्यम् । निषेधवाक्यानास्तु दग्ढग्रहणमात्रनिषेधे तात्पर्यम्,
तस्मात् क्षयिवेश्ययोर्दग्ढग्रहणमात्रनिषेधो न त्वाश्रमनिषेध इति
एव प्राप्तेऽभिधीयते ।

श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । इति,

अतः श्रुत्यनुसारेण व्यग्रस्याऽव विधीयते, ब्राह्मणा प्रज
न्तीति श्रूयते अत्र ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिर्वाच्योऽयम् ।
ब्राह्मणोद्देशेन च प्रजया अभिधीयते उद्देश्यविशेषणमेव विधत्त

हविर्भुभयस्वयदुद्वेष्ट्यमविषद्वितम् । तस्मादिह ब्राह्मणोद्वेष्टेन संन्या-
 सविधानादुद्वेष्ट्यस्य ब्राह्मणत्वस्येह विवक्षितत्वान्त्येव प्रव्रज्याधि-
 कारो नान्यस्य, ननु यदि भवेद् ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिव्या-
 चार्यैः तर्हि तस्योद्वेष्ट्यत्वेन विवक्षितत्वात् क्षत्रियवैश्ययोः प्रव्रज्यायां
 मा भूदधिकारः । न च तथा ब्राह्मणत्वं जातिरर्थः अपि तु ब्रह्मवे-
 दस्तन्निष्ठास्तदध्ययनवन्तो ब्राह्मणा इति वेदाध्ययनवत्त्वमेकोऽनुग-
 तोधर्मः । अ च ब्राह्मणशब्दस्यार्थः । तथा च वेदाध्ययनवत्त्वहृपे-
 योकेनोपाधिना ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्त्ययोऽपि कौडीभूता भवेयुः ।
 एवं च ब्राह्मणोद्वेष्टेन प्रव्रज्याविधानात् यथाणामपि यथानां
 तथाऽधिकारोऽस्त्विति चेन्मेषम् । यथा क्षत्रियशब्दस्य क्षत्रियत्व-
 मर्थः । वैश्यशब्दस्य वैश्यत्वं गोशब्दस्य च गोत्वमर्थः तथा ब्राह्म-
 णशब्दस्यापि ब्राह्मणत्वमेवार्थ इति शेषे जैमिनिवादरायणादिभि-
 रङ्गीकृतं तद् व्याहन्येत, तथोक्तव्याघातभयात् ब्राह्मणशब्दस्य
 ब्राह्मणत्वं वेदाध्ययनवत्त्वं बोधयमिति वाच्यत्वेन परिकल्प्येत ।
 तदन्याय्या चानेकार्थता इति तान्त्रिकैरनेकार्थत्वमेकशब्दस्य नि-
 पिदुं तेन न्यायेन सह विरोधः प्रसज्यते । अथेवं द्रुपे अन्याय्यं
 चानेकार्थत्वमिति न्याये जायत्यपि गवादिशब्दानां यथाऽनेका-
 र्थत्वमेवं ब्राह्मणशब्दस्यापि अनेकार्थत्वमस्त्विति न चेत्तदुचि-
 तमगणितका ह्येवं गतिर्यदनेकशक्तिपरिकल्पनयाऽनेकार्थत्वस्योक्तत्वं
 शब्दार्थज्ञाने हि वृद्धयग्रहारः प्रमाणम् । वृद्धारश्च गवादि-
 शब्दानामनेकशक्तिरूप्यनयाऽप्यनेकार्थत्वमङ्गीकुर्यते अ ब्राह्मणश-
 ब्दस्य अत एवाभिधानकारेरपि गवादिशब्दा अनेकार्थत्वं परि-
 गणितस्तेषामपि व्यग्रहारः शब्दज्ञेयादिष्वेव शब्दां निर्दोष-
 शास्त्रार्थपरिज्ञाने तु प्रसिद्धस्यैव ग्रहणं नेतरस्य इतरस्यापि ग्रहणे

गोपशुविधायकवाक्येऽपि सास्त्राद्युपेतगोपिषद्व्यातिरिक्तस्यापि ग्रहण
स्यान्न च गृह्यते । तच्छास्त्रार्थनिर्णयेषु प्रसिद्धार्थस्यैव ग्रहण युक्तम् ।
विपरीतार्थद्योतकवाक्यशेषाभावादतोऽनेकार्थशक्तिकल्पनादोपभवाद्
ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिरेवार्थः । ननु च जायमानो
ह वै ब्राह्मणस्त्रिमिर्ज्ञेयवाजायते इत्यत्र ब्राह्मणशब्दे यथा वर्ण-
चयपर एवमवाप्यस्त्विति चेन्मैवम्, दृष्टान्तदार्ढ्यान्तिकयोर्वैषम्या-
त्तथा हि ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यत्नेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः इति
वाक्यशेषे ब्रह्मचर्यादिभिर्ज्ञेयाद्युपपत्त्यापकरणप्रतीतेर्ब्रह्मचर्यादिषु च
वैशर्षिकस्याधिकारात् फलचमसञ्जन्मुख्यान्तरेण जायमानो वै ब्रा-
ह्मण इत्यत्रापि वैशर्षिकानुप्रवेशाद्युज्यते तत्र वैशर्षिकपरत्वम् ।
प्रकृते तु वाक्यशेषादाभावात्तत्रैवान्यो ब्राह्मणशब्देन प्रत्याख्यास्यते
ततः पूर्वमेव लब्धार्थिकाया रुढेः प्राबल्यादनुपपत्त्यभावाच्च रुढ्या
ब्राह्मणत्वमेव प्रत्याय्यते ॥

अतश्च प्रथमप्रतीतब्राह्मणोद्देशेन प्रव्रज्याविधेश्चरितार्थ-
त्वात् न चरमप्रतीतयोगिकार्थस्वीकरणमुचितं ततश्च औदुम्बरीं
स्पृष्टोद्गायेदिति श्रुत्या विरुद्धमौदुम्बरी सर्वा वेष्टृप्रितव्येति स्मृतिव-
चनं यथा विरोधाधिकरणे अप्रमाणमित्युक्तम् । एवं ब्राह्मणाः प्रव्रज-
न्तीति जायालश्रुतिविरुद्धं तत्र चयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार
आश्रमा इत्यादिक स्मार्तवचनजातमप्रमाणमेव स्मार्तवचननिव-
यस्य सर्वथा प्रामाण्यपरिजिहीर्षया श्रुत्यनुकूल एवार्थः परिकल्प-
नीयः, चयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति छन्दोग-
मूत्रस्यायमर्थः चयाणां वर्णानां यथोचित चत्वार आश्रमा इति,
ओचित्यं च श्रुतिविरोधाद् ब्राह्मणस्यैव तुर्याश्रमाधिकारविधौ
नान्यथा ।

हविर्भुभयस्यदुद्वेश्यमविशचितम् । तस्मादिह ब्राह्मणोद्वेगेन संन्या-
 सविधानादुद्वेश्यस्य ब्राह्मणत्वस्येह विवक्षितत्वात्तस्येव प्रव्रज्याधि-
 कारो नान्यस्य, ननु यदि भवेद् ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिर्वा-
 च्यार्थः तर्हि तस्योद्वेश्यत्वेन विशचितत्वात् क्षत्रियवैश्ययोः प्रव्रज्यायां
 मा भूदधिकारः । न च तथा ब्राह्मणत्वं जातिरर्थः अपि तु ब्रह्मवे-
 दस्तन्निष्ठास्तदध्ययनवन्तो ब्राह्मणा इति वेदाध्ययनवत्त्वमेकोऽनुग-
 तोधर्मः । स च ब्राह्मणशब्दस्यार्थः । तथा च वेदाध्ययनवत्त्वकूपे-
 षेकेनोपाधिना ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तयोऽपि क्लोडीभूता भवेयुः ।
 एवं च ब्राह्मणोद्वेगेन प्रव्रज्याविधानात् चयाणामपि वर्णानां
 तथाऽधिकारोऽस्त्विति चेन्मेषम् । यथा क्षत्रियशब्दस्य क्षत्रियत्व-
 मर्थः । वैश्यशब्दस्य वैश्यत्व गोशब्दस्य च गोत्वमर्थः तथा ब्राह्म-
 णशब्दस्यापि ब्राह्मणत्वमेवार्थ इति शेषे जैमिनिवादरायणादिभि-
 रङ्गीकृतं तद् व्याह्रन्येत, तथोक्तश्लाघातभयात् ब्राह्मणशब्दस्य-
 ब्राह्मणत्वं वेदाध्ययनवत्त्वं बोधयामिनि याच्यात्वेन परिकल्प्येत ।
 तदन्याया चानेकार्थता इति तान्त्रिकैरनेकार्थत्वमेकशब्दस्य नि-
 पिदुं तेन न्यायेन सह विरोधः प्रसज्यते । अथैवं द्रुपे अन्यायां
 चानेकार्थत्वमिति न्याये जायत्यपि गवादिशब्दानां यथाऽनेका-
 र्थत्वमेव ब्राह्मणशब्दस्यापि अनेकार्थत्वमस्त्विति न चेन्मुचि-
 तमगतिका ह्येव गतिर्यदनेकशक्तिपरिकल्पनयाऽनेकार्थत्वस्थीकरणं
 शब्दार्थज्ञाने हि धृद्व्यवहारः प्रमाणम् । धृद्व्याश्च गवादि-
 शब्दानामनेकशक्तिकल्पनयाऽप्यनेकार्थत्वमङ्गीकुर्वते न ब्राह्मणश-
 ब्दस्य अत एवाभिधानकारैरपि गवादिशब्दा अनेकार्थशर्ते परि-
 गणितास्तेषामपि व्यवहारः शब्दश्लेषादिष्वेव शास्त्रं निर्णीय,
 शास्त्रार्थपरिधाने तु प्रसिद्धस्येव यदयं नेतरस्य इतरस्यापि यद्व्ये

गोपशुविधायकवाक्येऽपि सास्त्राद्युपेतगोपिषडव्यतिरिक्तस्यापि ग्रहण
स्यान्न च गृह्यते । तच्छास्त्रार्थनिर्णयेषु प्रसिद्धार्थस्येव ग्रहण युक्तम् ।
विपरीतार्थदोतकवाक्यशेषाभावादतेऽनेकार्थशक्तिकल्पनादोपभवाद्
ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिरेवार्थः । ननु च जायमानो
ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्कृण्वीजायते इत्यत्र ब्राह्मणशब्दे यथा वर्ण-
चयपर एवमचाप्यस्त्विति चेन्मेवम्, दृष्टान्तटार्पणान्तिकयोर्वैषम्या-
तया हि ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः इति
वाक्यशेषे ब्रह्मचर्यादिभिर्कृष्याद्युपपत्त्यापाकरणप्रतीतेर्ब्रह्मचर्यादिषु च
वैशर्षिकस्याधिकारात् फलचमसवनमुख्यान्तरेण जायमानो वै ब्रा-
ह्मण इत्यत्रापि वैशर्षिकानुप्रवेशाद्युच्यते तत्र वैशर्षिकपरत्वम् ।
प्रकृते तु वाक्यशेषाद्यभावात्तत्रेवान्यो ब्राह्मणशब्देन प्रत्याख्यास्यते
ततः पूर्वमेव लब्धार्थिकाया रुढेः प्राबल्यादनुपपत्त्यभावाच्च रुढ्या
ब्राह्मणत्वमेव प्रत्याय्यते ॥

अतश्च प्रथमप्रतीतब्राह्मणोद्देशेन प्रव्रज्याविधेश्चरितार्थ-
त्वात् न चरमप्रतीतयोगिकार्थस्वीकरणमुचितं ततश्च औदुम्बरीं
स्पृष्टोद्गायेदिति श्रुत्या विरुद्धमौदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिव-
चन यथा विरोधाधिकरणे अप्रमाणमित्युक्तम् । एव ब्राह्मणाः प्रव्रज-
न्तीति जाबालश्रुतिविरुद्धं तत्र चणाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार
आश्रमा इत्यादिकं स्मार्तवचनजातमप्रमाणमेव स्मार्तवचननिव-
यस्य सर्वथा प्रामाण्यपरिजिहीर्षया श्रुत्यनुकूल एवार्थः परिकल्प-
नीयः, चणाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति छन्दोग-
सूत्रस्याप्यमर्थः चणाणां वर्णानां यथोचितं चत्वार आश्रमा इति,
ओदित्यं च श्रुतिविरोधाद् ब्राह्मणस्यैव तुल्यंशमाधिकारविधौ
नान्यथा ।

वैशेषिकानां संन्यासे विद्यते नात्र संशयः ।

शिव्यायज्ञोपवीतानां त्यागपूर्वकदण्डमुक्त्वा ॥ इति
ब्रह्मसूत्रपुराणप्रचनमपि हन्तेऽगमूचेण समानार्थम् ।
यस्य ब्रह्मवेदनेश्चनम् ।

वैराग्योत्पत्तिमानेय संन्यासे परियुज्यते ।

रागधातु तु शिष्योऽपि वेदवेदाङ्गवित्तमः ॥ इति,

वेदवेदाङ्गवित्तमोऽपि शिष्यो रागशब्देऽर्थसंन्यासे न परियुज्यत
इत्यन्वयः, यत्र च विप्रस्य विरक्त्येवाधिकारोऽभिहितो भवेत्
तत्रिधादेः । यच्च स्पृश्यन्तरम् ।

परवचनमशक्त्य निम्नमे निरहङ्गतिः ।

ब्राह्मणः त्रिषो वाऽथ वैश्यो वा प्रजेदुहात् ॥

इत्यस्यायमभिप्रायः गृहात्प्रजेत् वानश्यायमहन्तेत् ।
प्रश्रया-गच्छेत् यद्यपि संन्यासे कृत्स्नत्वापि श्रुतिविरोधपरिहाराद्य-
मत्र तृतीयाश्रमपरः । अन्यापि वेदाग्रहेषु कस्यात्, यद्वा ब्राह्मणः
पशूनाश्चोद्यन् त्रिषोऽपिमाचित । तदाऽप्यजीयन् वैश्यश्रुति तत्पर
तामापद निम्नोऽर्थं वि न यद्येनारपुनि परित्यजति किन्तु तत्रैव
पुनरावस्थितमस्तु । तत्तत्त्रिषोऽपिमाचितः त्रिषो इति वैश्य इति
न व्यतिरिक्तते शास्त्रान्ध्यानुष्ठानरूपेण वि त्रिषोऽपिमाचितनिरतत्वात्
ततः सोऽपि प्रजेदुहादिनि प्रश्रयाधिकारं दर्शयति ।

अत एव ।

ब्राह्मणः त्रिषो वाऽथ वैश्यो वा प्रजेदुहात् ।

इत्यत्र-गच्छेत् त्वगतः ब्राह्मण एव अमन्तर एव श्रुत्याप-
त्तात् त्रिषोः, अथ वैश्य इत्यानन्तर्यं निषादनादयमर्थो गम्यत
इत्यर्थः । एतेन ।

ब्राह्मणः सचियोवैश्यस्ततो गच्छेद्वनङ्कुती ।

सन्धसेद्वाचनाशान्त , इत्येदमपि व्याख्यातम् ॥

एषञ्च मनुदत्ताचेष्टादिष्वनान्यप्यानुकूल्य मेवानि ।

यस्य जडभरतमात्युपदेशः पैङ्गिरहस्ये ।

यदि मृत्योः परं शान्तमनामयं शश्वत पदमिच्छुरसि
तत्परमहसो भवेति, अत्रेदं चिन्त्य किं जडभरत प्रत्येवोपदेश उक्त
लक्षणायां सचियमात्रमात्रि आद्ये जडभरतस्येवेति नेतरसचियप्राप्तिः ।
किञ्च जडभरतोऽपि प्रयोच्चारणपूर्वकमाश्रम गृहीतवान् इति न
क्वापि श्रूयते, ततो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति इत्येतदनुरोधात्परमहसो
भवेत्यस्यायमर्थः परमहस इष निर्ममे भवेति, नापि द्वितीयः,
तत्र हि लक्षणा सा च न युक्ता न विधौ लक्षणेति भट्टगुरुप्रभृति-
भिर्विधौ लक्षणानिषेधात् । विधिरिति वदन् वादी प्रष्टव्यः किं विधि-
पृविधिः उक्त प्राप्ते कर्मण्यधिकारविधिरिति ।

पक्षद्वयेऽपि लक्षणाप्रसक्तिर्दुर्वारा । ननूद्वेष्ट्ये लक्षणा न
विध्यशे अतो न दोष इति चेत्तर्हि लक्षणोद्वेष्ट्येऽपि न युक्तेति
सूत्रमः । तथा हि सम्यन्धानुपपत्तिभ्यां हि लक्षणा न चानुपपत्तिः
पूर्वात्तरीत्या वाक्यस्यायान्तरपरतयाऽप्युपपत्तेः ।

या च आबालश्रुतिर्जनकयाज्ञवल्क्यस्ययादे तत्र परमहसा
नाम सवर्तकारुणिर्येतकेतुदुर्व्वारि*मुनिदाघजडभरतदत्ताचेष्टा-
घतकप्रभृतय इति अत्रापि विधायकप्रत्ययाभावात् परमहससदृश-
धर्मवन्त इति अहङ्कारममतयोरभावात्परमहसा इति व्यपदिश्य-
न्ते । तस्मात्सिद्धो ब्राह्मणस्येवाधिकार इति ।

इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन क्षत्रियवैश्ययोरलिङ्गसंन्यासं पूर्वपक्ष-
तयोपन्यस्य महतीमारमटीमारचय्य सर्वथा चतुर्थीश्रमानधिकार-
उपपादितमात्र क्षत्रियवैश्ययोः सलिङ्गसंन्यासबोधकश्रुतिस्मृतिमू-
चेतिद्वापराणानां दर्शितत्वादकिंचिद्विदमिति घूमहे, तथा हि
पेङ्गिरहस्यब्राह्मणे यदि मृत्योः परं शान्तमनामयं शाश्वतं पदमि-
च्छुरसि तात्परमहंसे भवेति, अथ भवेतिविधिप्रत्ययचटिततादृश-
धाक्ष्येन स्मृतिसूचेतिद्वासाद्युपशृङ्खितेन क्षत्रियस्य पारमहंस्यविधा-
नादञ्जसैव तुरीयाधिकारः सिध्यति । न च जडभरतमुद्विष्यामि-
हितस्य परमहंसे भवेति धाक्ष्यस्य क्षत्रियमात्रस्याधिकारबोधक-
त्वाङ्गीकारे लक्षणेव शरणं न च तद्युज्यते गुरुमष्टप्रभृतिमिदंघो-
लक्षणाभ्युपगमात् । लक्षणाभ्युपगमे च पूर्वोक्तधाक्ष्याज्जडभरत-
स्येवाधिकारसिद्धिरिति न किंचिदेतदिति धाक्ष्यम्, जाबालश्रुते-
निदाघरेवतकप्रभृतीनां परेषामपि क्षत्रियाणां पारमहंस्याभिधानाल-
क्षणायाश्चाशयकत्वेन तस्या अथ दोषत्वानङ्गीकारात् । न हि लक्ष-
णेत्येव दोषस्तथा सति तस्या घृतिव्याच्छेदप्रसङ्गात् किन्तु तात्पर्या-
पिपयार्थबोधकत्वं यत्र तस्या दोषत्वं, प्रकृते च जाबालोदितनिदा-
घप्रभृतिक्षत्रियाणां पारमहंस्यस्यावयोरुभयोरेवाङ्गीकरणीयतया तस्य
च लक्षणामन्तरेण निषेधकुमशक्यतया तस्या बुबोधयिषितार्थबोधक-
त्वेन दोषत्वानङ्गीकारात् । विध्यंशे लक्षणाया दोषत्वेऽपि प्रकृते
उद्विष्यामि तस्याः कथंचिदपि दोषत्वस्य अनुमशक्यत्वाच्च ।

जाबालश्रुतेः सिद्धार्थानुवादकत्वेन निदाघजडभरतप्रभृतयः
परमहंसा इत्यस्य परमहंससदृशा इत्यर्थकथनं तु साहसिकतामात्र-
निवन्धनं, पेङ्गिरहस्यब्राह्मणे स्पष्टं विध्युपलम्भेन तत्सहकृतायाम-
स्यां सादृश्यार्थक्यनकदर्शनस्य प्राप्तेन शङ्कितुमप्यमुक्तत्वात् द्विजा-

नामनाशमावस्थाननिषेधेन तेषां सुरीयाश्रमानधिकारे तद्रीयाश्रमस्य
 कुचाप्यन्तर्भाषितुमशक्यत्वेन अनाश्रमित्वापत्तेरव, जडभरतप्रभृती-
 नां पञ्चमाश्रमत्वमत्याश्रमित्वादिकं च यल्लोके कदाचित्तु शास्त्रे
 प्रसिध्यति तस्य तु तेषां नियतदेहाननुसन्धानेन अनियतवर्णाश्र-
 मधर्मवत्वमात्रं यत्र तात्पर्यमिति न ततस्तेषां कश्चिदतिरिक्त-
 आश्रमः पञ्चमः सिध्यति । एतेन जाबालश्रुतिवाक्यस्य परमहंसपद-
 स्यादङ्कारमकारराहित्यमात्रेण तादृशव्यपदेशसमर्थनमपि प्रत्या-
 दिष्टं वेदितव्यम् । जाबालोपनिषदि एकस्यामेव पङ्क्तौ सहैवैकच
 पठितेषु भरतनिदाघरैवतकादिषु क्षत्रियेषु परमहंसशब्दस्य लाक्ष-
 णिकार्थावलम्बनेन तत्रैव च श्वेतकेतुर्वाचःप्रभृतिषु ब्राह्मणेषु तस्य
 मुख्यार्थकथनेन च युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् सर्वैरेकमुप्येव वाऽङ्कार-
 रममकारराहित्यमात्रं यत्र तात्पर्यकल्पने त्वकारणलक्षणावलम्बन-
 स्यैव दोषतायाः सुव्यक्तत्वाच्च । भरतनिदाघादीनां राजर्षीणां विशि-
 ष्य संन्यासचिन्हाश्रयणं तु तेषां विशिष्य निश्वासादिप्रयत्नाश्रयण-
 देवोपपद्यते । न हि ते मुखेन निश्वासादिरिति न श्रूयन्ते चेतेषां
 निश्वासाप्रयत्नस्तावता कर्णे सिध्यति अलोकसामान्यानामपि तेषां
 व्यवहारस्यासति याधके लोकरीत्येवोदनीयत्वात् ।

तस्माद्वर्वाचसा श्वेतकेतुना सहपठितानां भरतनिदाघ-
 रैवतकादिराजर्षीणां पारमहंस्ये समोऽधिकारः केवलं चिदपदेकद-
 पठकृत एव तु विशेष इत्यन्यत्र निरूपितमेव ।

गतिस्तुर्याश्रमे नास्ति बाहुजोरुजयोः क्वचित् ।

तुर्याश्रमे गतिः प्रोक्ता मुखजानां स्वयम्भुषा ॥

* यपरूपदस्य समकालप्रसारे वृत्तिरूपे न व्यति, तदेकवाक्यस्यपदेत्यप्येकत्र
 मस्य परत्र च अतिरिक्ति चेद्विषयं विना कलं न भवतीति भावः ।

इत्येतदपि विशेषवाक्यानुसारेण चिदपठनिषेधपरमेव न तु सामान्यतोऽन्यासनिषेधकं तस्य वचनान्तरेण साधितत्वात् ।

सन्यसेद् ब्राह्मणः सम्यग् धानप्रस्थोभवेद्वृषः ।

धानप्रस्थोभवेद्वेश्य यज्ञं धर्मकृतमः स्मृतः ॥

इत्येतदपि ब्राह्मणानां चिदपठसंन्यासविधायकं पूर्वोक्तवचनैकधाश्रयतया तेषामेव तदधिकारित्वात्, इदमेव तु ब्राह्मणः सम्यगित्यनेन विवक्षितं सम्यक्त्वं यन्मुष्यचिदपठधिकारित्वं, सचत्रियोऽर्धानप्रस्थाश्रमाद्यधिकारित्वाभिधानं तु न तयोस्तुरीयानधिकारिताख्यापनपरं तयोस्तुरीयाश्रमस्य वचनान्तरसिद्धत्वात् । किं तु यथा भूतार्थाख्यानमात्रपरम् अत एव छन्दोगगृह्ये । वेदमधीत्य ययाव चत्वार आश्रमाः । इति पठन्ति गृह्यसूत्रकाराः, अथ च सिद्धं साध्यापोपयुज्यत इति न्यायेन चातुराश्रम्याधिकारितावच्छेदकं वेदाध्ययनमिति सिध्यति । मलिनं ते वपुः स्नाया इत्यादौ वपुर्मालिन्यस्येव स्नानाधिकारितावच्छेदकस्य, ततश्च यानुद्विश्य वेदाध्ययनं विहितं त एव वैशर्णिगाश्चातुराश्रम्योऽधिकारिण इत्यर्थोदुक्तं भवति, संश्रदन्ति चासुमेराधिकारम् ।

ब्राह्मणः सत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वनं कृती ।

सन्यसेद्वासनाशान्तः सर्वभूतदयापरः ॥

ब्राह्मणः सत्रियो याऽथ वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात् ।

इत्यादिस्मृतयः पुराणवचनानि च ॥

अधीत्य विधिग्रहेदानं पुषानुत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितोयधर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥

अगधीत्य गुरोर्वेदानुत्पाद्य तथाऽऽत्मजान् ।

अनिष्ट्वा चैव यज्ञेश्च मोक्षमिच्छन् प्रजत्यधः ॥

इति स्मृतिवचनयुगलमप्यन्वयव्यतिरेकद्वारा मोक्षश्रमे अध्ययनादधिकारिणामेव कृतर्थापाकरणानामधिकारित्वं दृढयति । जायमानोह वै ब्राह्मणस्त्रिमिरिति ऋणानुशासनवाक्ये च ब्राह्मणपदस्योपलक्षकताया निर्विवादतया ऋणापाकरणाधिकारिणामेव च मोक्षश्रमायलम्बनाधिकारितया द्विजातिचयस्य संन्यासो धर्म्य इति सिध्यति । न च प्रपन्नानां महाभारतादिषु यथोचितस्याश्रमकर्मनिष्ठा*नां मोक्षश्रवणाच्च मोक्षपदेन संन्यासग्रहणं युज्यत इति वाच्यम् । यतोऽस्तु विनाऽपि संन्यासे मोक्षस्तथापि न्यासे मुमुक्षुमात्रस्यैवाधिकारितया मुमुक्षायाश्च ऋणचयापाकरणपूर्विकाया गवोपयोगितया ऋणचयापाकरणस्य च द्विजात्यधिकारिकतया द्विजातीनामेव मोक्षश्रमाधिकारित्वसिद्धिः । एवं च क्षत्रविशोरपि सलिङ्ग एव संन्यासः सिध्यति निषेधवाच्यानां तु चिदण्डपरतेति बहुधोषादितम् । क्षत्रविशोः स्मृतिषु विशिष्य चिदण्डनिषेधात् । यत्तु क्षत्रविशोरलिङ्गसंन्यासेऽप्यसत्तुष्यद्विर्मदनपारिजातकारैर्ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतौ ब्राह्मणोद्वेगेन प्रव्रज्याविधानादुद्वेगविशेषणस्यावश्य विवक्षणीयतया ब्राह्मणेतरस्य नाधिकारः प्रव्रज्यायामिति क्षत्रियादीनामनिङ्गोऽपि न्यासे न सिध्यतीत्युक्तम् ।

तत्रेदं विचार्यते येद्गिरहस्यग्राह्ये जडभरतमुद्दिश्य पारमहंस्यविधिदर्शनात्, जात्रालयुतौ च श्वेतकेत्यादिभिर्ब्रह्मर्षिभिः सहैव निद्राचजडभरतादिराजर्षीणामपि पारमहंस्यान्नानात्पेद्गिरहस्यविधिवाक्यस्य अवश्यं निद्रावादिप्रसाहकतायामभिप्रातिपत्तेरुक्तव्यत्येन क्षत्रियस्य संन्यासो धर्म्य इत्यवशमास्येयमन्यथा विधिष्वेदुप्यकल्पनाप-

तेरिति, ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेो चाजहत्स्वार्थवृत्त्या ब्राह्मणप-
दस्य द्विजात्पुलकत्वेष्वपि उद्देश्यविशेषणस्य ब्राह्मणत्व*स्यापरित्या-
गेन न काचिदुपपन्नसम्भावनेति युक्तः क्षत्रियस्य सलिङ्गसंन्यासः ।

न च पारमहंस्यस्यालिङ्गतयाऽपि सम्भाव्यमानत्वेन सिद्धे-
ऽपि क्षत्रियस्य पारमहंस्याधिकारे सलिङ्गसंन्यासस्तावतापि क्षत्रियस्य
न सिध्यतीति धाद्यम् । दत्तात्रेयदुर्वासःप्रभृतीनां परमहंसानां जडमर-
तादिपक्षे पठितानां श्रुतिस्मृतियु दण्डाद्यात्मनानात् तथा वारुणियुतिः
परमहंसमुद्दिश्य दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिगृहेत् शेषं वितुजेत् ।
इति । ततश्च सिद्धः क्षत्रियस्य सलिङ्गसंन्यासः ।

यस्तु तस्तु ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेो ब्राह्मणपदस्याजह-
त्स्वार्थवृत्तिकल्पनामपेक्ष्य पैङ्गिरहस्यासृण्यश्रुत्याद्युपरोधोगुह्यतरदोष
इति ब्राह्मणपदस्योपलक्षणतापक्ष एव युक्तो वाक्यविरोधे पदस्य जघ-
न्यवृत्तिकल्पनाया एव युक्तत्वात् ।

यदि त्वन्तःप्रविश्य परीक्ष्येत तदा ब्राह्मणपदेन क्षत्रियवै-
श्वयोर्वैधे जघन्यवृत्तिकल्पनाऽपि न भवति वृद्धव्यवहारस्यैव प्रयोगे
शरणीकरणीयत्वात्, अस्ति च क्षत्रियवैश्वयोर्ब्राह्मणपदेन वैदिको
व्यवहारस्तथा हि शुरुयजुर्वेदिनां शतपथब्राह्मणम् । अथाहुः
जायते यो ब्राह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा
ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्राह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते, इति ।

एवं च ब्राह्मणपदेनाविप्रतिपन्नवैदिकव्यवहारयोगिनोः क्ष-
त्रिशोरिह प्रव्रज्याविधायकश्रुतेो यद्वचं युक्तमेव वैदिकव्यवहारस्य
सर्वोपेक्षया बलवत्त्वात् । यथाहुर्बृहदाः ।

गोण्या लक्षण्या-चापि वाक्यशेषेण वा पुनः ।

वेदो यमाश्रयत्यर्थे को नु तं प्रतिकूलयेत् ? इति,

न च ब्राह्मणपदेन चचविशेष्यहणे व्यवहारसाङ्ग्यप्रसङ्गो
दोषायेति वाच्यम् । यतो वर्णत्वव्याप्यविप्रत्वरूपधर्मावच्छिन्नबो-
धयिपास्थले ब्राह्मणपदेन चचादिव्यावृत्तधर्मावच्छिन्नस्य तात्पर्यव-
लाद् बोधेऽपि तात्पर्यसाहकमानान्तरसमवधानासमवधानाभ्यामे-
कस्मादपि ब्राह्मणपदात्तादृशबोधाबोधयोरुपगमेनातिप्रसङ्गशङ्कायाः
सर्वथाऽनुदयात् । एवमेव तु भवतापि जायमानो ह वै ब्राह्मण इति
श्रुतो ब्राह्मणपदेन वर्णवर्गं विवक्ष्यते तत्र ब्रह्मवर्णेण चरिभ्यो यज्ञेन
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः इति वाक्यशेषे ब्रह्मवर्गादिभिर्षण्याद्युप-
धापाकरणप्रतीतेर्ब्रह्मवर्गादिषु च वैशर्गिकानां सर्वेषामविशेषेणाधिका-
रित्वात् ।

यथा वा पूर्वस्मिन् काण्डे गोद्रातृणां फलवमसमवधानमिधा-
नेऽपि तत्र गमकान्तरसद्भावेन होचादीनामपि फलवमसमवधानाधि-
कारित्वसिद्धान्तस्तावत्त्यस्य गोद्रातृशब्दस्य होचादिसाधारण्येनार्थबो-
धकत्वादेवं पूर्वोक्तजापालपैङ्गिरहस्यासृण्युत्पाद्युपगम्यबलादिहापि
ब्राह्मणपदं शतपथब्राह्मणमिहितसंस्कारावच्छिन्नब्राह्मणपरमिति ते-
नाज्जस्येनेव ब्राह्मणपदाद् द्विजातिमावाधगमो नैव कथमपीदपि
शङ्कापिपयस्त्रयीविद्यशृद्धानाम् ।

न च शतपथब्राह्मणे 'अथैनं देवेभ्य आवेदयति दीक्षितोऽयं
ब्राह्मणः' इति वाक्येन यागाद्यै दीक्षितस्य यजमानस्य देवेभ्यो दीक्षि-
तत्वावेदनं बोध्यते तत्र चविप्रवेश्यकर्तृकयागे देवेभ्यो दीक्षितत्वा-
वेदनमन्त्रे ब्राह्मणत्वजात्यवच्छिन्नयाचनं ब्राह्मणपदं न प्रयोक्तव्य-

तेरिति, ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः चाजहत्स्वार्थवृत्त्या ब्राह्मणपदस्य द्विजान्युपलक्षकत्वेऽपि उद्वेगविशेषणस्य ब्राह्मणत्व*स्यापरित्यागेन न काचिदुपपन्नसम्भावनेति युक्तः क्षत्रियस्य सलिङ्गसंन्यासः ।

न च पारमहंस्यस्यालिङ्गतयाऽपि सम्भाज्यमानत्वेन विद्वेऽपि क्षत्रियस्य पारमहंस्याधिकारे सलिङ्गसंन्यासस्तावतापि क्षत्रियस्य न विध्यतीति वाच्यम् । दत्तात्रेयदुर्वासःप्रभृतीनां परमहंसानां जडभरतादिपक्षे पठितानां श्रुतिस्मृतियुदव्याद्यान्नानात् तथा चासृणिश्रुतिः परमहंसमुद्विष्य दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिगृहेत् शेषं विद्वजेत् । इति । ततश्च विद्वुः क्षत्रियस्य सलिङ्गसंन्यासः ।

अस्तुतस्तु ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः ब्राह्मणपदस्याजहत्स्वार्थवृत्तिकल्पनामपेक्ष्य पैङ्गिरहस्यासृणिश्रुत्याद्युपरोधोगुह्यतरदोष इति ब्राह्मणपदस्योपलक्षणतापक्ष एव युक्तो वाक्यविरोधे पदस्य जघन्यवृत्तिकल्पनाया शत्रु युक्तत्वात् ।

यदि त्यन्तःप्रविश्य परीक्ष्येत तदा ब्राह्मणपदेन क्षत्रियवैश्ययोर्बोधे जघन्यवृत्तिकल्पनाऽपि न भवति वृद्धव्ययहारस्येव प्रयोगे शरणीकरणीयत्वात्, अस्ति च क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणपदेन वैदिको व्ययहारस्तथा हि गुरुपञ्चवर्षदिनां शतपथब्राह्मणम् । अथाहुः जायते यो ब्राह्मणो यो यक्षाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्राह्मणो हि जायते यो यक्षाज्जायते, इति ।

अथ च ब्राह्मणपदेनाविप्रतिपन्नवैदिकव्ययहारयोगिनाः क्षत्रियशोरिह प्रव्रज्याविधायकश्रुतेः यद्वैद्यं युक्तमेव वैदिकव्ययहारस्य सर्वपेक्षया बलवत्त्वात् । यथाहुर्गृध्राः ।

* जहत्स्वार्थनद्वयापामयोद्वेगविशेषणपरित्यागेनाजहत्स्वार्थवृत्तिमिति भावः ।

गोण्या लक्षणया-चापि वाक्यशेषेण वा पुनः ।

वेदो यमाश्रयत्यर्थे को नु तं प्रतिकूलयेत् ॥ इति,

न च ब्राह्मणपदेन चचविशेष्यहो व्यवहारसाङ्ख्यप्रसङ्गे
दोषायेति वाच्यम् । यतो वर्णत्वव्याप्यविप्रत्वसूत्रधर्मावच्छिन्नबुधो-
चयिपास्यले ब्राह्मणपदेन चचादिव्यावृत्तधर्मावच्छिन्नस्य तात्पर्यव-
लाद् बोधेऽपि तात्पर्यग्राहकमानान्तरसमवधानासमवधानाभ्यामे-
कस्मादपि ब्राह्मणपदात्तादृशबोधाबोधयोरुपगमेनातिप्रसङ्गशङ्कायाः
सर्वथाऽनुदयात् । एवमेव तु भवतापि जायमानो ह वै ब्राह्मण इति
श्रुतो ब्राह्मणपदेन वर्णेशयं विवक्ष्यते तत्र ब्रह्मचर्येण चरुपिभ्यो यत्तेन
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः इति वाक्यशेषे ब्रह्मचर्यादिभिर्ष्वयादृशव-
यापाकरणप्रतीतिर्ब्रह्मचर्यादिषु च चैवर्णिकानां सर्वेषामविशेषेणाधिका-
रित्वात् ।

यथा वा पूर्वस्मिन् काण्डे प्रोद्गातृणां फलचमसमवधानमिधा-
नेऽपि तत्र गमकान्तरसद्भावेन होत्रादीनामपि फलचमसमवधानाधि-
कारित्वसिद्धान्तस्तत्रत्यस्य प्रोद्गातृपदस्य होत्रादिसाधारण्येनार्थबो-
धकत्वादेवं पूर्वोक्तजावालपैङ्गिरहस्याहणिस्रुत्याद्युपगम्यलाद्विहापि
ब्राह्मणपदं शतपथब्राह्मणमिहितसंस्कारावच्छिन्नब्राह्मणपरमिति ते-
नाञ्जस्येनेव ब्राह्मणपदाद् द्विजातिमात्रावगमो नैव कथमपीपदपि
शङ्काविषयस्त्वपीविद्यावृद्धानाम् ।

■ च शतपथब्राह्मणे 'अथेनं देवेभ्य आवेदयति दीक्षितेऽयं
ब्राह्मणः' इति वाक्येन यागार्थे दीक्षितस्य यक्षमानस्य देवेभ्यो दीक्षि-
तत्वावेदनं बोध्यते तत्र चविषवेश्यकर्तृकयागे देवेभ्यो दीक्षितत्वा-
वेदनमन्ये ब्राह्मणत्वजात्यवच्छिन्नमात्रकं ब्राह्मणपदं न प्रयोक्तव्य-

पारमहंस्यस्य गोणत्वमुपकृत्य सर्वथोपमर्दापेक्षया अणुरपि-
विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन ब्राह्मणपदे अजहत्स्वार्थवृत्तिक-
ल्पने साधवस्येव विनिगमकत्वात् । गोण्यां हि सर्वथा स्वार्थपरि-
त्यागः अजहत्स्वार्थोयां तु न लेशतोऽपि स्वार्थेत्यागः किं त्वधि-
कपरिग्रहमात्रमिति विशेषस्य सुव्यक्तत्वात् । न हि लक्षणेत्येष
साम्यं तथा सति तत्पुरुषलक्षणापेक्षया बहुव्रीहिलक्षणाया अप्यवि-
शेषप्रसङ्गात् । तस्माच्छ्रवणन्यायेनात्र ब्राह्मणपद द्विजमात्रपरमिति
साधु समर्थितं भवति । तस्मात्प्राचामभिमतो ब्राह्मणपदस्योपलक्ष-
णतापक्षो मुख्य इत्यध्यवस्यामः ।

उपलक्षणतापक्षमूलक एव च ब्राह्मणेश्वरयोः सविद्यवैश्य-
योस्त्रिदण्डनिषेधविधिरन्यथा ब्राह्मणस्येव न्यासाधिकारित्वेन इत-
रयोस्तत्प्रापकप्रमाणविरहादेव संन्यासानधिकारित्वसिद्धौ त्रिदण्ड-
निषेधविधिरपार्थक्य एव स्यान्न ह्यत्यन्ताप्राप्ते निषेधः । इतरथा
तु शूद्रस्यापि त्रिदण्डे निषिद्धेन । उपलक्षणस्य तु अधिकारित्व-
रूपनिर्दिष्टिद्यया ब्राह्मण्यद्वये कृते सविद्यवैश्ययोरपि द्विजातितया
कामं त्रिदण्डेकदण्डलक्षणसंन्यासप्राप्ते गोण एकदण्डसंन्यासो विधी-
यते मुख्यस्तु त्रिदण्डसंन्यासोऽनधिकारान्निषिध्यते । साक्षात्कृताने-
कगतशाखा मन्वादयो हि शाखान्तरे स्फुटं पठ्यमानं सविद्यादे-
स्त्रिदण्डनिषेधमुपलभ्य ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः सविद्यादेरेक-
दण्डलक्षणप्राप्ताज्यविधायकतामवधृत्य त्रिदण्डनिषेधं सस्मरति
स्यास्यं सर्वविधिनिषेधवाक्यानां, परचापि च मेवायस्यादियुतिपु
पठ्यमाना एकदण्डविधयः सविद्यादीनिवावलम्बन्ते त्रिदण्डग्रहणास-
मर्थान् बृहानासुरान् काणान् कुणान् समुपस्थितसंक*टानपरित्व

तथाविधान् । चिदण्डपरित्यागपूर्वकैरुदण्डपदद्वयपराः श्रुतिस्मृतयो-
ऽप्येतद्विषया यत्र, अथवा पूर्वस्मिन् वयसि गृहीतचिदण्डोऽपि जरसा
जीर्णच्छरीरस्विदण्डनियताचाराणक्तोपृद्धादिस्विदण्डमपहाय एकद-
ण्डपरिग्रहायानुमन्यते तादृशवाक्येः । प्राधान्यं चेकदण्डे चतुर्थान्य-
मसंरक्षयलक्षणमेव चिदण्डेकदण्डधारणकल्पयोः संपदापत्कालिक-
तायाः स्मृतिषु स्पष्टमुद्घुष्यमाणात्वात् । क्वचित्चेकदण्डपदेन
ज्ञानात्मकेकदण्ड इत्यादिक बहुतरमिहास्माभिस्तत्रतत्रोपपादितम-
नुसंधेयमिति किमिहास्याने मतिकर्दमेन ।

यत्तं च प्रथमप्रतीतजातिब्राह्मणोद्देशेन प्रव्रज्याधिदेश्वारिता-
र्थं ब्राह्मणपदस्य चरमप्रतीतयोगिकार्थाख्यानं कृत्विप्रोक्तिर्नैव पराह-
तमित्याद्युपलम्भदानं ब्राह्मणपदस्योपलक्षणतापक्षे ब्राह्मणाः प्रव्र-
जन्तीति आद्यालश्रुतिस्यब्राह्मणपदस्योपरोधाभिधानम् औदुम्बरीस्य-
र्थनसर्ववेष्टनश्रुतिस्मृत्योः साजात्यं पुरस्कृत्या च विद्यादेर्न्यासबोध-
कसूत्रपुराणेतिहासानां सर्वेषामग्रामाण्यसमर्थनमित्यादिप्रयत्नजातं
मदनपारिजातकृतां न केवलं मीमांसानध्ययनमेषावेदमिति किन्तु
स्यहृषतः श्रुतिस्मृत्याद्यनभिज्ञतामपीति सुधियो विभावयन्तु । यद्वा
चयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति छन्दोगसूत्रस्याय-
मर्थः चयाणां वर्णानां यथोचितं चत्वार आश्रमा इति औचित्यं च
श्रुतिविरोधाद् ब्राह्मणस्यैव तुर्याश्रमाधिकारविधौ ।

वैवर्णिकानां संन्यासोविद्यते नात्र संशयः ।

शिष्यायघोषणीतानां त्यागपूर्वैरुदण्डयुक् ।

इति ब्रह्माण्डपुराणमपि छन्दोगसूत्रसमानार्थकमिति मदन-
पारिजातकारास्तदिदमपि तेषां मर्कटस्य मुकुरे मुखेऽलोकनकल्पं

भ्रान्तिवर्तुनमेव श्रुतिविरोधस्यासत्त्वे यथोचितमित्याद्यध्याहारस्य
सूत्रस्यस्य वेदमधीत्येतस्याधिकारिनिर्देशपरस्यासङ्गत्यापत्तेश्च,
वेदाध्ययनं हि चातुराश्रम्याधिकारितावच्छेदकतया निर्दिष्टं तच्च
न त्वत्पक्षे समञ्जसम्, अध्ययनवतीरपि क्षत्रियवैश्ययोस्तुरीयेऽनधि-
कारात् । वैश्याकानां सन्यास इति ब्रह्मवेदवचनस्य तु यथोचि-
तमित्याध्याहारेऽपि न सङ्गतिस्तस्य 'विद्यते नात्र संशयः'—इत्यसंश-
याख्यानमुखेन क्षत्रियवैश्ययोरेव विशिष्य सन्यासस्य धर्म्यत्वाभिधा-
नपरत्वात् । अन्यथा ब्राह्मणस्य सन्यासः सुप्रसिद्ध इत्यसंशयोक्ति-
रपार्थिकेति सुव्यक्तमेव । यदपि ।

वैराग्योत्पत्तिमानेव सन्यासे परियुज्यते ।

रागवान्न तु विप्रोऽपि वेदवेदाङ्गवित्तमः ॥

इति ब्रह्मवेदवर्तवचनस्य वेदवेदाङ्गवित्तमोऽपि विप्रो रागवै-
श्वेत्संसन्यासे न परियुज्यते इत्यन्वयमाख्याय एव च विप्रस्य विरक्त-
स्येवाधिकारोऽभिहितो भवेन्न क्षत्रियादेरित्युपसङ्गहार पारिजातस्त-
दपि निरुक्तरीत्या क्षत्रियादेः सन्यासस्य धर्म्यत्वसिद्धौ वचनस्य
वैश्वेत्सेन क्लेशमात्रावहं न त्वर्थसाधकमिति किं तत्र निराकरणस-
नाहेनेत्युपरम्यते ।

यच्च ।

ऋणवयमणकृत्य निर्ममो निरहकृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा प्रवचेद् गृह्णात् ॥

इति स्मृतौ प्रव्रज्याशब्दस्य सन्यासे कूटस्यापि वानप्रस्थाश्र-
मावलम्बनार्थकत्वं तस्यापि वैराग्यहेतुकत्वादिति पारिजातस्तदपि
प्रलापान्नातिरिच्यते । कूटनादरकारणविरहात् । ऋणवयापाकरणा

धिकारिणा ब्रह्मवचविशा स्पष्टमभिहिते प्रव्रजने मृत्युनुगृहीते प्रव्र-
ज्यादिलक्षणावलम्बनस्य महाभ्रान्तिहेतुकत्वाच्च ।

यच्च यद्वा ब्राह्मणः स्ववृत्तावज्जीवन् सचियवृत्तिमाश्रितः ।
तयाऽप्यजीवन् वैश्यवृत्तिं तत्तरश्च तामापदं निस्तोर्यापि न धर्मान्त-
रवृत्तिं परित्यजति किंतु तत्रैव वृत्ताववस्थितस्तदा तत्तत्सचियादि-
वृत्तिः सचिय इति वैश्य इति च व्यपदिश्यते शास्त्रानभ्यनुष्ठानका-
लेऽपि सचियादिवृत्तिनिरस्तत्वात्ततः सोऽपि प्रव्रजेद् गृहादिति प्रव्र-
ज्याधिकारं दर्शयति अत एव ब्राह्मणः सचियोवाऽथ वैश्यो वा
इति वचने अथ-शब्द उपातः, ब्राह्मणं यत्रानन्तरं सचिवृत्त्याश्रयणात्
सचियः अथ स एव वैश्यवृत्त्या वैश्य इत्यानन्तर्यप्रतिपादनादय-
मर्थो लभ्यते । एतेन ।

ब्राह्मणः सचियोवैश्यस्ततोऽगच्छेद्वनं कृती ।

इत्येतदापि व्याख्यातम् । एव च मनुदत्ताचेयादिवचनान्य-
प्यानुकूल्यं नेयानि इति धर्मात् पारिजातस्तद्वया ब्राह्मणः सचिय-
इति स्मृतिस्य ब्राह्मणपदं सचियाचारब्राह्मणपरं वैश्यपदं च वैश्या-
चारब्राह्मणपरमित्यर्थनिरूपणे मुख्यब्राह्मणालाभेन न्यूनताप्रसङ्गः ।
एकस्य ब्राह्मणपदस्य तूभयार्थकत्वे युगवृत्तिद्वयप्रसङ्गः । किंच
सन्धासचिधौ वैराग्यवृत्तामेव वैराग्योत्पत्तिमानेव सन्धासे परित्यज्यते
इत्यादिस्मृत्याऽधिकारबोधनेन तेषां सतां विग्राह्या सचिय*वैश्य-
वृत्तिताया अस्मभ्येन कथमिदं सङ्गच्छतामभिधानमिति विवेकिन
एव शिष्यवन्तु । किवानापद्यपि ये न त्यजन्ति सचियादिवृत्तिं तेऽपि
भगता ब्राह्मणा दुर्गता सचियादिपदेन बोधनीया न च तेषामह

ङ्कारममकारराहित्यसम्भवः स्मृतौ च निर्ममो निरहङ्कृतिरित्युच्यते
न चेव स्वधर्मच्युतोऽपि निर्ममो निरहङ्कृतिरपीति च युज्यते, द्वितीय-
स्मृतावपि ततो गच्छेद्वनं कृतीति कृतित्वोपादानान्न सचादिवृत्ति-
ब्राह्मण एव सचादिरिति वक्तुं शक्यम् । तस्मादृताचेयदुर्वासः श्वेत-
केतुप्रभृतिभिः श्रुतिषु सहपठितानां जडभरतनिद्राघरेषतकप्रभृतीनां
राजर्षीणां पारमहंस्ये साधारण्येन सलङ्गेऽधिकारसिद्धेः कैमुतिक-
सिद्धोऽपरचापि संन्यासेऽधिकार इति तदुपरोधः सुरगुरोरप्यशक्य इति
मदनपारिजातकृतां सर्वोऽप्येव पूतिकूष्माण्डादितो गन्धः । किं च वि-
ष्णुपुराणे मन्वादिचवनेषु च ब्राह्मणपदेनोपक्रम्य द्विजपदेनोपसंहारो-
ब्राह्मणपदस्य द्विजात्युपपादकत्वाबोधक इति द्विजातिमात्रस्याधिकारो-
न्यासे सिध्यति । उपसंहारबलेनोपक्रमस्य नेतव्यतया द्विजातिमात्र-
धिकारबोधकमनूपसंहारेण उपक्रमस्य ब्राह्मणपदस्य नेतव्यत्वात् ।

यद्यप्यसञ्जातविरोधितयोपक्रमस्येव प्राबल्येन सिद्धान्ते उप-
क्रमानुरोधेनोपसंहारो नेतव्य इति प्राप्नोति तथाऽपि ।

यतद् द्विजन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्येतत् कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।

स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इति मनुवचनयोर्द्विजन्मसाफल्यं न्यासेनाभिधाय ब्राह्म-
णस्य विशेषत इत्युक्त्या द्विजातिमात्रस्य स्पष्टमधिकारसिद्ध्या तद्व-
लोपेतस्योपसंहारस्य हीनबलस्याप्युपक्रमबाधकत्वं, हीनबलस्यापि
बलवत्प्रमाणोपेतस्य बलवत्प्रमाणायाः प्रबला अपि बाध्यन्ते निर्वले-
पाथिवाश्रितेः । इति मीमांसकेरप्यभ्युपेतत्वात् ।

एत चे तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रेपणायाश्च वित्तेष-
णायाश्च लोकेपणायाश्च व्युत्थायाश्च मित्राद्यै चरन्ति । इति
वाजसनेयकब्राह्मणस्यब्राह्मणपदं तु वाजसनेयकब्राह्मणो*तुरीत्येष
ब्राह्मणवचिष्यवैश्यपरम् । तदथा, यो ब्राह्मणो यो यज्ञाज्जायते
तस्मादपि राजन्य वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येष ब्रूयाद् ब्राह्मणो हि
जायते यो यज्ञाज्जायते इति, इयमेव च व्याख्या—

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रवेजेद् गृहात् । इति,

एष वोऽभिहितोऽधर्माब्राह्मणस्य चतुर्विधः ॥

इति चापक्रमोपसंहारयोर्मनुक्तब्राह्मणपदस्येति सर्वमनुकूल-
मनाकुलं च ।

तत्तात्पर्याद्विवाक्यानि तु चिदद्वयनिषेधपराणि न चात्र आच-
क्ष्महे चविषयिशोऽस्तिदद्वयाधिकारिता किन्त्वेकदद्वयाधिकारिताम् ।
पारिजातस्य शेषः चविषादेस्तुरीयानधिकारपरो यन्त्यस्तु पूर्वमेवा-
स्माभिर्बहुधा विद्वति नीत इति न किञ्चिदवशिष्यते । तस्मात्पारि-
जातकृता कीदृशोऽवश्ययन्त्य इति विवेचनीयं विद्येरेवानाकुलमति-
भिरिति धिरमामो विस्तरात् ॥

यदपि कैश्चिन्मानवधर्मशास्त्रं व्याचक्षाणैः । पृष्ठाध्याये ।

प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसद्विणाम् ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रवेजेद् गृहात् ॥ ३८ ॥

इति । तत्रैव चाध्याये ।

एष वोऽभिहितोऽधर्माब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।

पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मे निबोधत ॥ ३९ ॥

* उपक्रमोपसंहारयोश्चक्रमानुरोधेनोपसंहारो नेतव्य इति श्रीमांशदायिकाः ।
उपसंहारानुरोधेनोपक्रमो नेतव्य इति आहुरा ।

इति च श्लोके उपक्रमोपसंहारयोर्ब्राह्मणपदोपादानाद्वाधि-
कारः क्षत्रियादेर्न्यासे इत्युक्तं, तथाऽपि न ते मनुमर्मार्थविदः प्रकर-
णानुयहज्ञानविरहास्तथा हि अस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणपदं द्विजमाच-
तात्पर्यकमन्यथा ।

प्राणायामा ब्राह्मणस्य चयोऽपि विधिवत्कृताः ।

व्याहृतिप्रणवेर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥ ७० ॥

इति षष्ठ्यायां प्राणायामचयमभिहितं ब्राह्मणजातेरेव पर-
मतपस्त्वेनोक्तं स्यादिति द्विजमाचस्य सर्ववाह्याभ्यन्तरमलदालनहे-
तुत्वेन तस्य शास्त्रान्तरेषु सर्ववाभिधानं विद्ध्येत । अत एव
त्विव प्रकरणे ।

यस्मादण्यपि भूतानां द्विजात्तोत्पद्यते भयम् ॥ ४० ॥

आगारादभिनिष्क्रान्तः पविषोपचितोऽमुनिः ॥ ४१ ॥

उपेक्षकोऽसद्गुणो मुनिर्भाषसमाहितः ॥ ४२ ॥

अनेन क्रमयोगेन परिश्रजति यो द्विजः ॥ ८५ ॥

चतुर्भिरपि चैवेतेर्नित्यमाश्रमिर्द्विजेः ॥ ८९ ॥

वेदान्तं विधिषच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥ ९४ ॥

इति च क्षत्रियादिसाधारणद्विजसंग्रहाय मुनिद्विजादिपदम-
भ्यास्यन्मध्ये मनुः । ततश्च तात्पर्यग्राहकलिङ्गपट्टके उपक्रमोपसं-
हारयोः संभूयेकलिङ्गरूपतया क्षत्रियादेर्न्यासबोधकप्रमाणान्तरोपगृ-
ह्यस्यास्य मानवाभ्यासस्योपक्रमाद्यपेक्षया बलवत्त्वेन क्षत्रियादेर्न्या-
सोऽज्ज्ञसैव मनुवाक्यात् सिध्यति ।

अत एव तु आबालादिश्रुतिस्थब्राह्मणपदार्थस्फुटीकरणाय ।

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन् समाहितः ।

वेदान्तं विधिषच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥ ९४ ॥

इति द्विजपदघटितं विधिवाक्यान्तरं मनुः पठाठ । अन्यथा
ब्राह्मणस्य संन्यासः पूर्वमेवावेदित इति किं योनःपुन्याभिधानम् ।
यथाधानेश परं विशेषो यत्सचियस्त्रिदशदं नाहेति किं त्वेकदश-
मिति किमाग्नेडेन । आवालादिभृत्यमिहितसंन्यासस्य सचियादि-
साधारण्येऽपि त्रिदशदेकदशदलक्षणपेलक्षणस्य स्फोरणार्थमेव मनो-
र्वाक्पट्टयेन संन्यासाभिधानमित्यपि मनुमर्मेविदां सुधानम् ।

अथ केचन परेऽपि ब्राह्मणस्येवाश्रमचतुष्टयाधिकारमुपवर्ण-
यन्ति तदुपपृम्भकतयोदाहरन्ति च श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणवाक्यानि,
तथा हि घाजसनेयकब्राह्मणम् । यतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्म-
णाः पुत्रेषणायश्च वितेषणायश्च लोकैषणायश्च ध्युत्थायाश्च भिक्षा-
द्यै चरन्ति इति, मनुरपि ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात् ।

इत्युपक्रम्य एव वेऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।

इत्युपसंजहार । तदिहोपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्राह्मणस्येवाश्र-
मचतुष्टयाधिकारः सिध्यति अत एवापरत्रापि मनुः ।

मृत्तोयेः शुध्यते शोध्यं नदी येगेन शुध्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः ॥

इति सचियादिवारणाय द्विजोत्तमपदमुपातवान्, नारदोऽपि-
प्रथमादाश्रमादपि विरक्तो भयसागरात् ।

ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छन्त्यक्त्या सङ्गान् परिव्रजेत् ॥ इति

योगिमास्रयस्व्योऽपि ।

— चत्वारो ब्राह्मणम्योक्ता आश्रमाः श्रुतिषोदिताः ।

सचियस्य चयः प्रोक्ता द्वायेको येयगृहयोः ॥ इति,

धामनपुराणमपि ।

चत्वार आश्रमाश्चेते ब्राह्मणस्य प्रकीर्तिताः ।

गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च धानप्रस्थं च योऽऽश्रमा ॥

अप्यस्यापि कथिता य आचारा द्विजस्य हि ।

ब्रह्मचर्ये च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशुः ॥

गार्हस्थ्यमुचितं चेक शूद्रस्य क्षणदाचर ! ॥ इति,

अथ चोचित्याभिधानेन ज्येष्ठाश्रमचरस्य समन्वयतया तद-
नधिकारिणः शूद्रस्येकाश्रम्यं न्यायसिद्धमित्युच्यते । यद्यपि विवा-
होऽपि समन्तरुस्तथापि विशिष्य शूद्रस्यामन्त्रकविवाहाभिधानमिति
तस्यामन्त्रकः च सिध्यतीति तात्पर्यम् । एवमेव तु काषायदण्डा-
दिलिङ्गधारणं च चिद्वैश्ययोर्नैपिदुमित्यामनन्ति स्मृतिकाराः ।

मुखजानामय धर्मो यदिष्योर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोऽजाताना नाय धर्मो विधीयते ॥ इति,

बौधायनोऽपि ।

ब्राह्मणानामय धर्मो यदिष्योर्लिङ्गधारणम् ।

राजन्यवैश्ययोर्नैति दमाचर्यमुनेर्वच ॥ इति,

तस्माद् ब्राह्मणस्येव ब्रह्माश्रमाधिकारं सिध्यतीति, तदिदं
श्रुतिस्मृतीतिहाससूचपुराणवचनानां यावतोऽर्थतश्चानाकलननिबन्ध-
नम् । तथा हि यैर्हिरण्यस्य ब्राह्मणे जडभरत अप्यमुद्विश्य । यदि
मृत्योः परं शान्तमनामयं शाश्वतं यदमिच्छुरसि तत्परमहंसो भव ।
अथ भवेति विधिप्रत्ययघटितबलवद्वेदिकलिङ्गापेतेर्वैद्यमाणेश्चैव
प्रमाणैः स्फुटं तुरीयाश्रमस्य वैशेषिकमात्राधिकारिकत्वाभिहितः ।

यथाऽऽह ।

ऋणचयमपाकृत्य निर्ममोनिरहकृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथ वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात् ॥

इति स्मृतिः ।

अथाद्या वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति सूचम् ।

वैशर्षिकानां सन्यासो विद्यते नात्र सन्यासः ।

शिष्यापक्षोपधीतानां त्यागपूर्वकदण्डभाक् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणम् ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वन कृत्वा ।

सन्यसेद्वन्यनाशाय सर्वभूतदयापरः ॥ इति च स्मृतिः

अथानुकीर्तनप्रस्तावे द्वादशाध्याये कोमं च ।

अथास्मिन्नन्तरेऽपश्यत्समायान्त महामुनिम् ।

श्वेताश्वतरनामान महामाणशुपतोत्तमम् ॥

भस्मसन्दिग्धसर्वाङ्ग कोपीनाच्छादनान्वितम् ।

तपसा दर्शितात्मानं शुक्रयज्ञोपधीतिनम् ॥

समाप्य सस्तव शम्भोरानन्दाशुविचक्षणः ।

ववन्दे शिरसा पादौ प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥

धन्योऽश्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मे सात्वान्मुनीश्वराः ।

योगीश्वरोऽद्य भगवान् दृष्टो योगविदावरः ॥

अहो मे सुमहद् भाग्यं तपासि सफलानि मे ।

त्रिं करिष्यामि शिष्योऽहं तव मां पालयानघ ! ॥

सोऽनुगृह्याय राजानं सुशीलं शीलसयुतम् ।

शिष्यत्वे परिचयाद् तपसा क्षीणकल्मषम् ॥

सांन्यासिकं विधिं कृत्स्नं कारयित्वा विचक्षणः ।

ददौ तदेश्वरं ज्ञानं स्वशाखाविहितं व्रतम् ॥

अथेववेदसारं तत्पशुपाशविमोचनम् ।

अत्याश्रम इति ख्यातं ब्रह्मादिभिरनुष्ठितम् ॥ इति,

यत् पशुपाशस्य सुशोभस्य चक्षियस्य श्वेताश्वतरमुनिना
कृत्स्नसांन्यासिकविध्यनुष्ठापनपरम् । कात्स्न्ये चात्र बाह्याभ्यन्तरमे-
दभिन्नं दण्डकमण्डलुगमदमादिस्वरूपम् ।

ब्रह्मवैवर्तपुराणं च ।

वैराग्योत्पत्तिमानेष संन्यासे परियुज्यते ।

रागघातं तु विप्रोऽपि वेदवेदाङ्गवित्तमः ॥ इति,

अथ रागघातोविप्रस्यानधिकारस्यापनमुखेन विप्रोऽपीत्य-
पिना चात्रिमादेरधिकारोऽन्यासे आश्रजस्येन सिध्यति । यद्यम् ।

एतद् द्विजन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्येतत्कृतकृत्यो हि द्विजोभवति नान्यथा ॥

इति सांन्यासिकप्रकरणस्या स्मृतिर्दण्डगृहणेन द्विजन्मसा-
फल्यं प्रमापयन्ती ब्राह्मणस्य विशेषतोऽधिकारं कथयन्ती च चात्रि-
मादेरवतुर्धाश्रमाधिकारं स्फुटमेव साधयति । यथमेव तु ।

प्रव्रज्याऽश्रमिता यत्र चर्यो वर्णो द्विजातयः ।

निर्यासं कारयेद्विप्रं दास्यं चात्रियवेश्ययोः ॥ इति

प्रव्रज्याभ्रष्टानां ब्राह्मणचक्षियविशां मध्ये ब्राह्मणस्य निर्यासनं
चक्षियोश्च दास्यं द्रुपती कानीयस्मृतिर्भवेति चयाणामप्यविशेषेण
तुरीयाश्रमपट्टे प्रमाणम् ।

यथाऽऽह ।

अथचममणकृत्य निर्ममोनिरहङ्कृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोवाऽथ वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात् ॥

इति स्मृतिः ।

अथाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आप्रमा इति सूत्रम् ।

वैश्वर्णिकानां संन्यासो विद्यते नात्र संन्यासः ।

शिष्यायचोपवीतानां त्यागपूर्वैरुदयदमाक् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणम् ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वनं कृत्वा ।

संन्यसेद्वन्धनाशाय सर्वभूतदयापरः ॥ इति च स्मृतिः

वंशानुकीर्तनप्रस्तावे द्वादशाध्याये कौर्म च ।

अथास्मिन्नन्तरेऽपश्यत्समायान्तं महामुनिम् ।

श्वेताश्वतरनामानं महापाशुपतोत्तमम् ॥

भस्मसन्दिग्धसर्वाङ्गं कौपीनाच्छादनान्वितम् ।

तपसा दर्शितात्मानं शुक्यचोपवीतिनम् ॥

समाप्य संस्तवं शम्भेरानन्दाशुविचक्षणः ।

बधन्ते शिरसा पादौ प्राञ्जलिर्वाक्पमत्रशीत् ॥

धन्योऽभ्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मे साधान्मुनीश्वराः ।

योगीश्वरोऽद्य भगवान् दृष्टो योगविदांवरः ॥

अहो मे सुमहद् भार्यं तपासि सफलानि मे ।

किं करिष्यामि शिष्योऽहं तव मां पालयानघ ! ॥

सोऽनुगृह्याय राजानं सुशीलं शीलसंयुतम् ।

शिष्यत्वे परिजयाद् तपसा क्षीणकल्मषम् ॥

सांन्यासिक विधिं कृत्स्नं कारयित्वा विचक्षणः ।

ददेत् तदेष्वरं ज्ञानं स्वशाखाविहितं व्रतम् ॥

अथेष्वेदसारं तत्पशुपाशविमोचनम् ।

अत्याश्रम इति ख्यातं ब्रह्मादिभिरनुष्ठितम् ॥ इति,

एवं पृथुषोचस्य सुशीलस्य क्षत्रियस्य श्वेताश्वतरमुनिना
कृत्स्नसांन्यासिकविध्यनुष्ठापनपरम् । कात्स्न्ये चात्र ब्राह्माभ्यन्तरमे-
वमित्रं दण्डकमण्डलुशमदमादिस्वरूपम् ।

ब्रह्मवेधनेपुराणं च ।

चेराभ्योत्पत्तिमानेष संन्यासे परियुज्यते ।

रागघातं तु विप्रोऽपि वेदयेदाङ्गघितमः ॥ इति,

अथ रागवतोविप्रस्यानाधिकारस्थापनमुखेन विप्रोऽपीत्य-
पिना क्षत्रियादेरधिकारोन्वासे आश्रमस्येन सिध्यति । यधम् ।

यतद् द्विजन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्येतत्कृतकृत्यो हि द्विजोभवति नान्यथा ॥

इति सांन्यासिकप्रकरणस्या स्मृतिर्दण्डगृहणेन द्विजन्मसा-
फल्यं प्रमापयन्ती ब्राह्मणस्य विशेषतोऽधिकारं कथयन्ती च क्षत्रि-
यादेरवतुर्थाश्रमाधिकारं स्फुटमेव साधयति । यधमेव तु ।

प्रश्रज्याऽवसिता यत्र चयो ययो द्विजातयः ।

निर्घोषं कारयेद्विप्रं दास्यं क्षत्रियैश्च ययोः ॥ इति

प्रश्रज्याभ्रष्टानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां मध्ये ब्राह्मणस्य निर्घोषनं
क्षत्रियैश्च दास्यं वृथानी कानीयस्मृतिर्भवेति चयाणामप्यधिगेष्वेव
तुरीयाश्रमपदयोः प्रमाणम् ।

अत एव तु यथाशामविशेषेणाधिकारबुद्धौ धर्मिण्या ।

सनिरुध्येद्विषयाम रागद्वेषौ प्रहाय च ।

भय हृत्वा च भूतानाममृतीभवति द्विजः ॥

इति याज्ञवल्क्यो द्विजपद प्रायुक्तम् ।

धर्मविशृणो ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वनं कृती ।

सन्यसेद्वासनाशान्तः सर्वभूतदयापरः ॥

इति स्मृतिः ।

कृत्वा यममणिकृत्य निर्ममे निरहकृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽय वैश्यो वा प्रज्जेद् गृहात् ॥

आग्नीनात्मनि सस्याप्य द्विजं प्रजितो भवेत् ।

योगोभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः ॥

यथ वनाश्रमे तिष्ठन्तपसा दयःकिल्बिषः ।

चतुर्थमाश्रमं गच्छेत्सन्यस्य विधिना द्विजः ॥

इति कौर्मनारविहे अपि पुराणे भवतः प्रमाणम् । यन्तुगन्तु

सन्यासप्रकरणे ब्राह्मणपदघटितानु सर्वास्वयं श्रुतिस्मृतिषु यो ब्राह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मणं च त्वेव ब्रूयाद् ब्राह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते । इति शतपथ-
ब्राह्मणोदितं कर्मब्राह्मण्यमेव विवक्षितं, न च तच्छ्रुतादतिप्रसक्तं
तेषां वैदिके कर्मण्यध्ययनविधिसिद्धवेदवेधुर्यदेवानधिकारात् । युक्तं
चेतत्स्वाश्रमविहितकर्मनुष्ठानेनान्तःकरणरूपाय परिणामे सन्यासोप-
धिकब्राह्मण्यस्य क्षत्रियविट्सु सर्वद्विजेष्वाप्युपलभ्यते । तस्मादि-
हान्येष्वेव ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्या विधिपरिणीतायामुत्पाद्यमानत्यलक्षण

ब्राह्मण्यं न विवक्षितुं शक्यम् । यत्रमेव तु गुणनिबन्धनब्राह्मण्यम-
भग्नयन् नहुषं प्रति युधिष्ठिरः ।

सत्यं ज्ञानं क्षमाशीलमानृशंस्यं तपो धृष्टा ।
दृश्यन्ते यत्र राजेन्द्र ! स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥
यद्येतन्न भवेन्नूनं तं शूद्रमिति निर्दिशेत् । इति ।

धत्तिपुराणेऽपि ।

न जातिर्न कुलं राजन् ! न स्वाध्यायः श्रुतं न च ।
कारणानि द्विजत्वस्य घृतमेव हि कारणम् ॥
किं कुलं घृतहीनस्य करिष्यति दुरात्मनः ।
कृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥
नेकमेकान्ततो ग्राह्यं पठनं हि विशांपते ! ।
पुत्तमन्विष्यतां तात ! रक्षोभिः किं न पठते ॥
बहुना किमधीतेन नटस्येव दुरात्मनः ।
तेनाधीतं श्रुतं चापि यः क्रियामनुतिष्ठति ॥
कपालस्य यथा तोयं श्वदृते च यथा पयः ।
दूष्यं स्यात्स्यानदोषेण घृतहीनं तथा श्रुतम् ॥
चतुर्वेदेऽपि दुर्वृतः शूद्रादल्पतरः स्मृतः ।
तस्माद्विद्वि महाराज ! घृतं ब्राह्मणलक्षणम् ॥

इत्येवमादि तत्तत्तत्र श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु विविधमेव प्रयो-
जनभेदेन ब्राह्मण्यमास्त्रायते ।

केचित्तु संन्यासाधिकारबोधकश्रुतिस्मृत्यादिषात्रयस्य ब्राह्म-
ण्यपदं द्विजातिमात्रेणैव लक्ष्यमत एव तु बहुलं तेयुतेषु यवनेषु वर्ण-
यसाधारण्यसंपादनाय द्विजपदप्रयोगः । अत एव तु ।

द्वितीयमायुषो भागमुपित्वा तु गृहे द्विजः ।

तृतीयमायुषो भाग गृहमेधी यने धसेत् ॥

उत्पाद्य धर्मतः पुत्रानिष्ट्वा यज्ञेऽथ शक्तितः ।

दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्य ब्राह्मणोऽरण्यमाविशेत् ॥

इति यमस्मृतौ ब्राह्मणग्रहण चैवर्णिकोपलक्षणार्थम् उपित्वा
तु गृहे द्विज इत्युपक्रमानुसारादिति पाराशर्या माधवाचार्यौ अपि ।
यद्यमेव तु ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च घानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।

यते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाग्रमाः ॥

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।

यथोक्तकारिण विप्र नयन्ति परमा गतिम् ॥

इति स्मृतिस्य विप्रपदमपि चैवर्णिकोपलक्षणमित्यप्यविप्रति-
पन्नं तथा च यथा आयमानो हि ब्राह्मणस्तेषां ऋणवैजायते
ब्रह्मचर्येण ऋग्भ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एव वा अनृणो
यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी । इति श्रुतिस्थं ब्राह्मणपदं चैवर्णिकोप-
लक्षणम् ऋणवयस्य चैवर्णिकसाधारण्यादेव ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीत्या-
दिषान्यासिकविधिष्वपि ।

समतश्चायमर्थः सुरेश्वराचार्याणामेकदण्डिनामपि यथोक्त
तेर्वृद्धदारण्यकवार्तिके ।

ब्राह्मणग्रहणं चात्र द्विजानामुपलक्षणम् ।

अविशिष्टाधिकारित्वात्सर्वेषामात्मबोधने ॥

यथाणामविशेषेण सन्यासः श्रूयते श्रुतौ ।

यदोपलक्षणार्थं स्याद् ब्राह्मणग्रहणं तदा ॥ इति,

मिताक्षराकारोऽपि ब्राह्मणपदस्योपलक्षणतापसमाप्त्ये ।
अन्ये तु वैशर्णिकानां प्रकृतत्वात् चयाणां वर्णानां वेदमधीत्य
चत्वार आश्रमा इति सूत्रकारवचनाच्च द्विजातिमात्रस्याधिकार
माहुः । इति व्युत्पन्नम् ।

तदेव वैशर्णिकानां ब्रह्मचर्यविशामन्ति धर्म्यं सन्यासः ।
न चैव सति क्षत्रविशोः सन्यासनिषेधपराया पूर्वाक्तस्मृतीनां का
गतिरिति शङ्क्यम् ।

मुखजानानामय धर्मो वेदेष्वलिङ्गधारणम् ।

बाहुजातेरुजातानां चिदण्डं न विधीयते ॥

इति विशेषवचनेन क्षत्रविशोः सन्यासविधायकस्मृतिसूत्र
पुराणानुरोधेन चिदण्डधारणस्येव प्रतिषिद्धत्वात् ।

मुखजानामय धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातेरुजातानां नाय धर्मो विधीयते ॥

इति स्मृत्यन्तरेऽपि नाय धर्मो विधीयते इत्यनेन चिदण्ड
धारणलक्षणं यत्र धर्मो निषिद्धमिति न तु सामान्यतोदण्डमात्रमे
कदण्डधारणस्य क्षत्रविशोः पूर्वाक्तब्रह्माण्डपुराणादिवचनेन स्पष्टमत्र-
गतेः । एतेन क्षत्रविशोः सन्यासनिषेधरूपाश्रयानां काषाण्डधार-
णलक्षणलिङ्गनिषेधपरत्वात्प्राधान्येन व्याख्यानं पाराशरीये माधवाश्र-
याणामपि सर्वथा हेयमेव । अथवा परमतोपन्यासमात्रं तत्र
स्वाभिमतमिति चेद्यम् ।

सन्यासिक विधिं कृत्वा कारयित्वा प्रिचक्ष्य ।

तदेतत्तदेव चान् स्वशाखाविहितं यतम् ॥

इत्यादिपूर्वाक्तकर्मवचने कास्त्र्येन पृथुषोचं सुगीले श्येता

श्वतरमुनिना सांन्यासिकविध्यनुष्ठापनाभिधानेन निषेधशक्त्यानां वि-
शिष्य निषिद्धविदग्धपरताया एव न्याय्यत्वात् । अलिङ्गसंन्यासस्य
शूद्रमात्राधिकारिकत्वेन चचविशेषास्वीयत्वाच्च ।

यच्च स्मृतिकाराणां पुराणाचार्याणां च ।

चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः स्मृतिषोदिताः ।

चचिधस्य चयः प्रोक्ता द्वावेकौ वैश्यशूद्रयोः ॥

इत्यादि विशिष्य वर्णभेदेनाश्रमविशेषानुष्ठानस्य धर्म्यत्व-
परिगणनं तदपि तेषुतेषु वर्णेषु नाश्रमान्तरस्याधर्मत्वाभिधानाय
किन्तु वर्णभेदेन सत्त्वरजस्तमःप्रकृतिकतायाः प्रायेः बहुवैचित्र्येण
स्वस्यप्रकृत्यनुसारेण तत्तदाश्रमाणां तत्तद्वर्णेषु स्यनुष्ठानत्वमाचतात्प-
र्येणैव । अत एव शान्तिपर्वणि राजधर्मप्रस्तावे वर्णाश्रमधर्मकथ-
नावसरे विपश्चितमाध्याये ब्राह्मणस्य विशेषतो यज्ज्ञान्यभिधाय
तस्माद्भूमौ विहितो ब्राह्मणस्य दमः शोधमार्जवं चापि राजन् !
तथा विप्रस्याश्रमाः सर्वे एव पुरा राजन् ब्रह्मणा वै निवृत्ताः ॥
यः स्याद्वान्तः सोमपश्चार्यशीलः सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः ।
ऋजुमृदुरनुशंसः क्षमावान् स वै विप्रो नेतरः पापकर्मा ॥

इति चाभिधाय ।

शूद्रं वैश्यं राजपुत्रं च राजन् ! लोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः
तस्माद्वर्णान् शान्तिधर्मेष्वसक्तान् मत्वा विष्णुर्नेच्छति पाण्डुपुत्र ! ॥

इति युधिष्ठिरं प्रति भीष्म आह । अयमिहायैः तत्तदाश्र-
मधर्मानुष्ठानकामा ब्राह्मणाः स्थानपदेन स्थाननिर्देशाल्लोकपद
लोकस्थपरमिति देवा विवक्षन्ते ततश्च सर्वाश्रमनिष्ठा ब्राह्मणा-
स्तत्तल्लोकस्य देवाश्च शूद्रं ६

७ न । अष्टाः

देवाश्च एतान् विना किमपि कर्तुं पारयन्ते ज्योष्ठाग्रमिभिरैतेरेव तेषां
निर्वाहसम्भवात् ।

अत एव तु दण्डग्रहणनियते पारमहंस्ये धर्मावतारस्य
मुधिष्ठिरस्यासीत्सुदृढः संकल्पस्तथाऽपि चापधर्ममेवासेविष्टं च न ।
तु संन्यास्यदिति महाभारते स्मर्यते यथा ।

अथवेकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ।

चरन् भैक्ष्य मुनिमुण्डः क्षणायप्ये कलेवरम् ॥ १ ॥

पांसुभिः समभिच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।

पृथमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ २ ॥

न शौचं न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा निर्वृन्द्यो निष्परिग्रहः ॥ ३ ॥

आत्मारामः प्रसन्नात्मा जडान्धवधिराकृतिः ।

अकुर्वाणः परैः काञ्चित्संविदं जातु केरपि ॥ ४ ॥

जङ्गमाजङ्गमान्सर्पानविहिंसैश्चतुर्विधान् ।

प्रजाः सर्वाः स्वधर्मस्थाः समः प्राणभृतः प्रति ॥ ५ ॥

न चाप्यग्रहसन्कचिन्नं कुर्वन् भुक्तुदोः कृषित् ।

प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वेन्द्रियमुसंगतः ॥ ६ ॥

अपृच्छन् कस्य चिन्मागे प्रव्रजन्नेव केनचित् ।

न देयं न द्रियं काञ्चिद्वन्तुमिच्छन् विशेषतः ॥ ७ ॥

गमने निरपेक्षश्च पश्चादनवलोकयन् ।

कञ्जप्रणिहितो गच्छन्त्यसस्यावरवर्जरुः ॥ ८ ॥

स्वभावस्तु प्रयात्यये प्रभवन्त्यशनान्यपि ।

द्वन्द्वानि च विहृद्धानि तानि सर्वाण्यचिन्तयन् ॥ ९ ॥

न्यतारमुनिना मांन्यामिकविध्यनुष्ठापनाभिधानेन निषेधशायानां वि-
गिष्य निषिद्धचिद्वगृहपरताया यथ न्याय्यत्वात् । अनिर्गुणसंन्यासस्य
शूद्रमात्राधिकारिकत्वेन च षड्विंशोक्त्या न्योयत्वाच्च ।

यश्च मृगिकाराणां पुरावाच्यार्थेषां च ।

अथारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः शुनिषोद्विताः ।

अथियस्य चयः प्रोक्ता द्वात्रेको वैश्यशूद्रयोः ॥

इत्यादि विगिष्य वर्णभेदेनाश्रमविशेषानुष्ठानस्य धर्मस्य-
परिगणनं तदपि तेषुतेषु वर्णेषु नाश्रमान्तरस्याधर्मस्यभिधानाय
किन्तु वर्णभेदेन सत्त्वरक्षणस्यः प्रकृतिकतायाः प्रायेः बहुवैविध्ये
स्यस्यप्रकृत्यनुसारेण ततदाश्रमाणां ततद्वर्णेषु स्यनुष्ठानस्यमात्रताप-
येत्येव । अत एव शान्तिपर्वणि राजधर्मप्रस्तावे वर्णाश्रमधर्मकय-
नाश्वरे विषष्टिगमाध्याये ब्राह्मणस्य विशेषतो वर्ज्यान्यभिधाय
तस्माद्वर्मे विहितो ब्राह्मणस्य दमः शोचमार्जयं चापि राजन् !
तथा विप्रस्याश्रमाः सर्वे एव पुरा राजन् ब्रह्मणा वै निरुद्धाः ॥
यः न्याद्वान्तः सोमपश्चायैशीलः सानुक्तेयः सर्वसहो निराशीः ।
चक्षुषुदुरनृगंधः समाधानं स वै विप्रो नेतरः पापकर्म ॥

इति चाभिधाय ।

शूद्रं वैश्यं राजपुत्रं च राजन् ! लोकाः सर्वे मंत्रिता धर्मकामाः
तस्माद्वर्णान् शान्तिधर्मेष्वसक्तान् मत्स्या विष्णुर्नेच्छति पाण्डुपुत्र ! ॥

इति शुद्धिष्ठिरं प्रति भीष्म आह । अयमिहाद्यैः ततदाश्र-
मधर्मानुष्ठानकामा ब्राह्मणाः स्थानपदेन स्यान्निर्देशाल्लोकपद-
लोकस्यपरमिति देवा विद्यन्ते, ततश्च सर्वोश्रमनिष्ठा ब्राह्मणा-
स्ततल्लोकस्यदेवाश्च शूद्रं वैश्यं चक्षुषं चाप्येवन्ते न हि ब्राह्मणाः

देवाश्च एतान् धिना किमपि कर्तुं पारयन्ते ज्येष्ठान्मिभिरेतेरेव तेषां निर्वाहसम्भवात् ।

अत एव तु दण्डग्रहणनियते पारमहंस्ये धर्मावतारस्य शुधिष्ठिरस्यासीत्सुदृढः संकल्पस्तायाऽपि चावधर्ममेवासेषिष्टं न । तु संन्यास्यदिति महामारते स्मर्यते यथा ।

अथवेकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ।

वरन् भैक्ष्य मुनिमुण्डः क्षणयिष्ये कलेश्वरम् ॥ १ ॥

पांशुभिः समभिच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।

पृथूमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ २ ॥

न शौचं न प्रहृष्यंस्व तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा निर्द्वन्द्वो निष्परियहः ॥ ३ ॥

आत्मारामः प्रसन्नात्मा जडान्यवधिराकृतिः ।

अकुर्वाणः परैः काञ्चित्संविद जातु केरपि ॥ ४ ॥

जङ्गमाजङ्गमान्स्वर्वाङ्गविहिंसैश्चतुर्विधान् ।

प्रजाः सर्वाः स्यधर्मस्थाः समः प्राणभृतः प्रति ॥ ५ ॥

न चाप्यवहसन्कचिन्न कुर्वन् भुकुटीः क्षचित् ।

प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वेन्द्रियसुसंयतः ॥ ६ ॥

अपृच्छन् कस्य चिन्मागै प्रव्रजन्नेव केनचित् ।

न देशं न दिशं काञ्चिद्वन्तुमिच्छन् विशेषतः ॥ ७ ॥

गमने निरपेक्षश्च पश्चादनवलोकयन् ।

सृजुप्रणिहितो गच्छस्त्रसस्थात्ररवर्जकः ॥ ८ ॥

स्वभावस्तु प्रयात्यये प्रभवन्त्यशनान्यपि ।

द्वन्द्वानि च विरुद्धानि तानि सर्वाण्यचिन्तयन् ॥ ९ ॥

अल्प वा स्यादु वा मोक्ष पूर्वोत्तमेन जातुचित् ।
 अन्येष्वपि चरैर्लाभमलाभे सप्त पूरयन् ॥ १० ॥
 विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
 अतीतपावसवारे काले विगतभिद्युके ॥ ११ ॥
 एककाल चरन्नेक्ष्य चीनय द्वे च पञ्च वा ।
 स्नेहपाशं विमुच्याहं चरिष्यामि मदीमिमाम् ॥ १२ ॥
 अलाभे सति वा लाभे समदर्शो महागवाः ।
 न जिजीविषुश्चत्किंचित् समुपुंथदाचरन् ॥ १३ ॥
 जीवित मरण चेन्न नाभिनन्दन्न च द्विषन् ।
 दास्येक तद्यतो धातुं चन्दनेनेकमुत्ततः ॥ १४ ॥
 नाकन्याय न कन्याय चिन्तायन्नुभयोन्तयोः ।
 याः कारिष्वजीवता यस्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ॥ १५ ॥
 सद्योन्ताः समभित्यज्य निमेषाद्विष्यन्मृतः ।
 तेषु नित्यममक्तश्च त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ॥ १६ ॥
 अपरित्यक्तमकल्पः सुनिर्वृत्तात्मकन्मयः ।
 विमुक्तः संप्रमहेभ्यो व्यतीतः सर्वथागुराः ॥ १७ ॥
 न यत्र कस्यचिन्निष्ठमधर्मा मातरिभ्यनः ।
 पीतरागश्चरत्नेन तृष्टिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ॥ १८ ॥
 तृण्यया हि महत्पापमद्यानाटमि कारितः ।
 कुशनाकुशनान्येके कृत्या कर्माणि मानवाः ॥ १९ ॥
 कार्यकारणमस्मिन्मृं मयजन नाम विधति ।
 आयुषोऽनो प्रहायेदं पीडयाय कनेधरम् ॥ २० ॥
 प्रियगृह्णाति तस्यापि कर्तुः कर्मकर्म हि तत् ।
 यत्र धर्मारक्षेऽस्मिन् व्यापिद्वे रघवज्जन् ॥ २१ ॥

समेति भूतयामोऽयं भूतयामेण कार्य्यवान् ।

जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतम् ॥ २२ ॥

अपारमिव चास्वस्थं संसारं त्यजतः सुखम् ।

दिशः पतत्सु देवेषु स्थानेभ्यश्च महर्षिषु ॥ २३ ॥

को हि नाम भवेनार्थो भवेत्कारणतत्त्ववित् ।

कृत्वा हि विविधं कर्म ततद्विविधलक्षणम् ॥ २४ ॥

पार्थिवेर्नृपतिः स्वल्पैः कारयैरेव बध्यते ।

तस्मात्प्रज्ञामृतमिदं चिरान्मां प्रत्युपस्थितम् ॥ २५ ॥

तत्प्राप्य प्राप्ये स्यान्ममज्ययं शाश्वतं ध्रुवम् ।

यतया सततं धृत्या चरन्नेवंप्रकारया ॥ २६ ॥

जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतम् ।

देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ २७ ॥ इति,

तदनेन प्रबन्धेन स्पष्टं ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्यापि चतुर्थैधि-
कारिता सति तीव्रवैराग्ययोगे संन्यासनियतसर्वधर्मोपेता सिध्यति ।
प्रकृतमनुसरामः देवाश्चापि यज्ञभुज इति तानेव चीन् वर्यान् गृहि-
योऽप्येवन्ते तान् विना तेषां क्षणमात्रमप्यनिर्वाहात् । तथाऽऽह मनुः
तस्मान्ज्येष्ठाश्रमेगृही । इति तस्मात् । यत यते गृहिणो वर्यास्ततः
शान्तिधर्मेषु शान्तिप्रधानवानप्रस्थसंन्यासाद्याश्रमेषु । असक्तान् स्व-
भाघतोऽप्रसक्तान् मत्वा विष्णुस्सर्वलोकपालनगृहीतभारस्तेषां गृह-
स्याश्रमातिरिक्तं धानप्रस्थादि नेच्छति नानुमन्यते लोकभरणमङ्गभि-
येति तात्पर्यार्थः । यदि क्षत्रियवैश्यशूद्रा अपि प्रसक्ताः शान्त्याश्र-
मेषु तर्हि लोकयाचेव न स्यादिति तु परमतात्पर्यम् । अत एव
त्विद्वेव ।

अनेन अन्येन स्पष्टं न्यासः सिध्यति, अयं पुनर्विशेषो यच्छूद्रम्यालिङ्गः कायाय-दण्डरहितः पुराणेतिहासादिद्वारा आत्म-भयलोपयिकः संन्यासः, अत्रविशेषस्तु पूर्वोक्तरीत्या सलिङ्ग एकदण्ड-कमण्डल्यादिसहितः भेद्यन्तु सर्वेषां समानमात्मधारणेन भयलोप-यिकत्वात् । अयं चापरो विशेषो यत्प्रविशस्य नानुष्ठानापेक्षा दण्डय-हो । विद्यन्तु अत्रियानुष्ठानमात्रयकं दण्डयहो । शूद्रस्य चालिङ्गोऽपि न्यासः अत्रियानुष्ठानेनेव सिध्यतीति, अत्र शूद्रप्रमुखसंन्यासा-भिधानेन अत्रविशेषः संन्यासस्य केमुतिकसिद्धत्यस्यप्राप्तये भोष्येय-यदतां परेत्येव सुसूक्ष्ममीत्यन्ताम् ।

अयं चापरोविशेषो यन्मुमुक्षोर्ग्राह्यस्य यथा भयदेऽतिशया-धानहेतुस्येव संन्यासानुष्ठानमपेक्ष्यते न तथा अत्रादीनां, यथा इहे-याह समनन्तर भोष्यः ।

न चेत्त्रैष्टिकं कर्म वशादां भूरिदक्षिण ! ।

वशादां अत्रविद्वद्गुणायमेतत् संन्यासद्वयं कर्म न त्रैष्टिकम् । न नित्यं किन्तु सर्वथा वेदाभ्ये सत्येव तेषामधिकारो ब्राह्मणानां त्वन्यत्रैवायमात्रास्यधिकारः अत्र यत्र अत्रिणादयो दण्डपरमहंस-योरेवाधिकारियो न तु कुटीवकगृहकयोस्तयोस्तयोरेवाययोगिपु-णधिकारकस्यात्, अत्रि तु गृहस्थायमेवेदानीमत्रयस्य सर्वथा ध्यव-धाने कुटीवकगृहकयोरेव अत्रिणादयो भयन्यधिकारियो नान्य-येति तु परमाद्यः ।

अदि अत्रियस्य न्यासो न नित्यमिति किं तदपि यद्विषय-माराध्यं अत्रियस्येति मुचिष्ठिरजिह्वाभाषमाह भोष्यः ।

च्छन्ते पूर्वापरगीतावाक्यविरोधमादर्शयितुं वैदिके कर्माङ्गकमक्तिमा-
षापन्नज्ञानस्य मोक्षहेतुताविद्वान्ते । ते पुनराहोपुरुषिकावलम्बन
माचदृष्टिप्रवृत्ता इत्यतिस्रष्टयया निरूपणीयमस्माभिरस्मदीये गीता-
सन्दर्भे स्नेहपूर्तिमहानिबन्धे चेति कृतमिह तदीयनिराकरणवाग्-
विग्लापनम्भपितेन जिज्ञासुजनोपयुक्ततत्त्वनिरूपणमाचप्रवृत्तानां नः ।

गायत्रेण न चाऽन्यथा द्विजपदं तन्मन्त्रमीमांसया,
चातुर्वर्ण्यसपत्न्यस्रगतकं विध्यंस्य तस्य स्थितिम् ।
तिष्ये* ऽपीत्यनुपाकृतोपनयनं सद्ब्राह्म्यमीमांसया
तार्तीयिकतया† विज्ञाहसमयं किञ्च व्यवतिष्ठिषम् ॥ १ ॥
इत्थ दुर्नेय‡ शोधनेः सुविहिते निष्कण्टके वैदिके
चातुर्वर्ण्यपदाभिधेऽध्यनि पर इत्थार यथाश्रमाः ।
शोध्यास्तत्र तुरीय एव गह्वने दुर्वादिदुर्नीतिभि-
स्तन्निष्कण्टकताकृते कृतिरियं तुर्या ऽपि पर्याप्यते ॥ २ ॥
आन्नायोदितधर्मधारणविधौ धेयोऽधूताशयं
वैदेही निरवद्यानित्यभगवत्पादाम्बुजोपाश्रिता ।
या श्रीः॥मायिजनेन दुर्नेयवता दुर्घातना लम्बिता
सा रामेण विधूय तं पुनरपि क्षेमं प्रतिष्ठापिता ॥ ३ ॥
॥वैदेही निरवद्यानित्यभगवत्पादाम्बुजोपाश्रिता
श्रीः,स्ता प्रक्रियया विकृष्य सहस्रालङ्कारपण्योदुतेः ।

* तिष्ये क्लेशः ।

† तार्तीयिकतया ततोयत्वेन तार्तीयिक्या तया मीमांसया वा ।

‡ नयो नीतिश्च न्यायः ।

॥ एतेन॥ तु चतुर्मुक्तमित्यादिधर्मशास्त्रवोक्तस्य धर्मोपपत्तौ कालेर्माससं-
न्धिनी या श्रीः सन्यासधर्मस्य तु नेष्टव्यंवादेन विवक्षिता सा शोधितेत्यर्थः ।

॥ श्रीवैदेही देवी श्रीरामेण पुनः क्षेमं नीतिं च ध्यानिः स्वप्नमुदयोऽत्र ।

यैस्तत्तन्निरमायि मायिभिरहो मोक्षाध्यविध्वंसनं
तान् रामेण विधूय निर्भयपदं सा स्नेहपूर्त्या ऽञ्जिता ॥ ४ ॥

* गृह्यहोति य यय सप्रमनृपः श्रीभारताधीश्वर-
स्तत्साम्राज्यपदाधिकारसमये तावत् समयन्ध्ययम् ।

यन्थः, स्ताद्वगवत्कटाक्षमुधया तस्या ऽनिशं भावुकं

येना ऽज्ञानतमासि लुप्यन्तु सदा विद्यानवयोदयः ॥ ५ ॥

इति श्रीपरमपुरुषकृपासरित्पूरपरीवाहपूर्णपात्रस्य सारस्यत-
साम्राज्यदीक्षणाचिचवणस्य सन्संप्रदायाचार्यसर्वतन्त्रस्यतन्त्रपण्डित-
स्वामिश्रीराममिश्रणास्त्रिणः सत्कृतिषु धर्ममर्ममीमांसासु तुरीया-
श्रमनिर्णये क्रमागता तुरीयमीमांसा ॥

सन्तु नः शुभाशिरः पूर्वोचार्योः श्रियं श्रीधरं चारभ्यास्मदाचार्य-
पर्यन्ता जगन्मङ्गलप्रियहा इति साञ्जलिपुटमभ्यर्थयामहे ॥

सं. १९५० । फाल्गुनकृष्णपञ्चम्या शुक्ले

श्रीः श्री श्रीः श्रीः श्रीः ॥

चतुर्णां राजशार्दूल ! प्राहुराश्रमवासिनाम् ।

वाह्यायतं क्षत्रियैर्मनवाना लोकश्रेष्ठं धर्ममासेवमानेः ।

सर्वे धर्माः सोषधर्मास्त्यागाणां राज्ञो धर्मादिति वेदाच्छृणोमि ॥

यथा राजन् । हस्तिपदे पदानि संलीयन्ते सर्वसत्त्वोद्भवानि ।

एवं धर्मान् राजधर्मेषु सर्वान् सर्वावस्थ्य संप्रलीनान्निबोध ॥

अल्पश्रमानल्पफलान् षटन्ति धर्मानन्यान् धर्मविदो मनुष्याः ।

महाश्रमं बहुकल्याणरूपं चात्र धर्मं नेतर प्राहुरार्याः ॥

सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवन्ति ।

सर्वस्त्यागो राजधर्मेषु राजैस्त्यागं धर्मे चाहुरार्यं पुराणम् ॥

मज्जेत् षयी दण्डनीतो हताया सर्वे धर्माः प्रत्येयुर्विबुद्धाः ।

सर्वे धर्माश्चाश्रमाणा हताः स्युः चात्र त्यक्ते राजधर्मे पुराणे ॥

सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु चेक्ताः ।

सर्वा विद्या राजधर्मेषु युक्ताः सर्वे लोका राजधर्मे प्रविष्टाः ॥

यथा जीवाः प्राकृतेर्व्यवमाना धर्मश्रुतानामुपशीडनाय ।

एवं धर्मा राजधर्मेर्वियुक्ताः सञ्चिन्वन्ते नाद्रियन्ते स्वधर्मम् ॥ इति,

अयमिहार्थः—धर्मतः प्रजाः पालयतां राज्ञा तत्तद्वर्णधर्मैर-

क्षतया तत्तदाश्रमधर्मैरक्षकतया च सर्ववर्णाश्रमधर्मभाजः सर्व-

वर्णाः सर्वाश्रमाश्च क्षत्रिया इति किं तेषामुत्कटघेराभ्ययोग विना

आश्रमान्तरगवेपण्या एवमेव तु ।

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।

अधर्मादपि षड्भागे भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥

इत्यष्टमेऽध्याये मनुस्मृत्यन्त, अत एव त्विह ।

येस्तात्त्रिरमायि मायिभिरहो मोवाध्यविध्यंभनं
तान् रामेण त्रिधूय निर्भयपदं सा स्नेहपूत्या ऽक्षिता ॥ ४ ॥

* एह्यद्वैति य यय सप्रमनृपः श्रीभारताधीश्वर-

स्तात्माज्ञापदाधिकारसमये तावत् समपन्थ्ययम् ।

यन्यः, स्ताद्गयत्कटाक्षमुचया तस्या ऽनिशं माधुक्षं

येना ऽज्ञानतमासि लुप्यन्तु सदा विद्यानययोदयः ॥ ५ ॥

इति श्रीपरमपूखकृपासरित्पूरपरीवाहपूर्णवाचस्य सारस्यत-
साम्राज्यदीक्षयिषक्षणस्य सन्संप्रदायाचार्यसर्वतन्त्रस्यतन्त्रपण्डित-
स्यामिश्रीराममिश्रगान्धिवः सत्कृतिषु धर्ममर्ममीमांसानु तुरीया-
श्रमनिर्णये क्रमागता तुरीयमीमांसा ॥

सन्तु नः शुभाशिवः पूर्वाचार्याः श्रिय श्रीधरं चारभ्यास्मदाचार्य-

पर्यन्ता जगन्मङ्गलत्रिगहा इति साञ्जलिपुटमभ्यर्थयामहे ॥

सं १६५० । फाल्गुनकृष्णपञ्चम्यां शुक्ले

श्रीः श्री श्रीः श्रीः श्रीः ॥

चतुर्णां राजशार्दूल ! प्राहुराश्रमवासिनाम् ।

प्राह्वयत क्षत्रियैर्मानवानां लोकश्रेष्ठ धर्ममासेवमानैः ।

सर्वे धर्माः सोऽपधर्मास्त्रयाणां राज्ञो धर्मादिति वेदाच्छृणोमि ॥

यथा राजन् । इतिपदे पदानि संलीयन्ते सर्वसत्त्वाद्भवानि ।

यव धर्मान् राजधर्मेषु सर्वान् सर्वावस्थ संप्रलीनान्निबोध ॥

अल्पश्रमानल्पफलान् वदन्ति धर्मानन्यान् धर्मविदो मनुष्याः ।

महाश्रयं बहुकल्याणरूपं चापि धर्मैर्नेतर प्राहुरार्याः ॥

सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवन्ति ।

सर्वस्त्यागो राजधर्मेषु राजैस्त्याग धर्मै चाहुरार्य पुराणम् ॥

मज्जेत् षष्ठी दण्डनीती हताया सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विबुद्धाः ।

सर्वे धर्माश्चाश्रमाणा इताः स्युः क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मै पुराणे ॥

सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु चेत्ताः ।

सर्वा विद्या राजधर्मेषु युक्ताः सर्वे लोका राजधर्मै प्रविष्टाः ॥

यथा जीवाः प्राकृतेर्वैद्यमाना धर्मश्रुतानामुपपीडनाय ।

एव धर्मा राजधर्मैर्वियुक्ताः सञ्चिन्वन्ते । नाद्रियन्ते स्वधर्मम् ॥ इति,

अयमिहार्थः—धर्मतः प्रजाः पालयता राज्ञा तत्तद्वर्णधर्मरक्षकतया तत्तदाश्रमधर्मरक्षकतया च सर्ववर्णाश्रमधर्मभाजः सर्ववर्णाः सर्वाश्रमाश्च क्षत्रिया इति किं तेषामुत्कटवेराग्ययोगं विना आश्रमान्तरगवेपण्या श्वमेव तु ।

सर्वतो धर्मपटुभागो राज्ञो भवति रक्षतः ।

अधर्मादपि पटुभागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥

इत्यष्टमेऽध्याये मनुस्मृत्यन्त, अत एव स्थिह ।

सर्वे धर्माः सोषधर्मास्तयाणां राज्ञो धर्मादित्युक्तम् ।

धर्मादिनि त्यद्वोपे पञ्चमी, ततश्च राज्ञो धर्ममपेक्ष्य ययाणां ब्रह्मविद्विशूद्राणां ये धर्मास्ते क्षत्रियस्य सोषधर्मा उषसर्जनीभूता यतः स सर्वधर्मरचकतया स्वधर्मेण प्रधानेन सद् सर्वधर्मभागि त्यर्थः । अत एव त्विह भीष्मेण अन्यधर्माणामन्यायवत्त्वमन्यक-
लत्वं चाभिधाय चावधर्मस्य महाशयत्वं बहुकल्याणरूपत्वं चोक्तम् ।

महान्नय बहुकल्याणरूपं चाव धर्मं नेतरं प्राहुरार्याः । इति,

न्याय्य चेत्तत् चावधर्मोपधाते ययोधर्मविलोपेन सर्वधर्मवि-
प्रलोपसम्भवात् । इदमेवाभिप्रेत्योक्तम्—

मज्जेन् ययो दण्डनीतो हतायां सर्वे धर्माः प्रत्येयुर्विमुद्राः ।

इत्यादि, तस्मात् स्मृतिपुराणादिषु । क्षत्रियस्य ययः प्रोक्ता द्वाविको वेद्यशूद्रयोः । इति यदन्वमाभिधाने न तत्परिसंख्यानाय इतोऽन्ये तेषामाश्रमा न भवन्तीत्यभिप्रायेण किन्तु ब्रह्मणा परमेस्वरेण तेषा-
मन्ये प्रजापाननादयोधर्मा अनुष्ठेयत्वेन निर्दिष्टा इति परमवैराग्ययोग-
विना तैस्त उपोषामितत्या न तु सत्ययदुल्लपुष्ट्यापुष्ट्याः सन्यासादय-
इति तात्पर्यम् । तस्माच्छ्रुतिम्यस्य मानवगास्थम्यस्य च ब्राह्मण-
पदस्य सन्यासोपयिकप्राप्त्ययत्परतया चेश्विकोपलक्षकतया वा
सन्यासेन द्विजोत्तमः । इति स्मृतिम्यस्य द्विजोत्तमगण्यस्य च द्विषे-
यः सत्ययदुल्याटिशिशूभ्यापरतया च सर्वेषां विधिनिषेधगास्या-
द्यामयेवतया साधु प्रसाधिताः क्षत्रियादीनां सन्यासान्ता आश्रमा-
धर्मा इति ।

अथमत्र श्रुतिस्मृत्याद्यभिमतः मुख्यमन्यतायः सम्भवत्ता-

द्विजकलत्रमन्यतिकां प्राप्ताद्यानां मुख्यमन्यदण्डपचः । सम्भव-

त्साद्विकरचोविप्रुनिकानां प्रजानुरञ्जननिर्भराणां राजन्यानां विशां
च तीव्रवैराग्ये एकदण्डः, युगान्तरे स्त्रीणामप्येकदण्डः । स्त्रीणां चेके
इति बोधायनेन प्रवज्यास्मरणात् । ये तु पुनर्ब्राह्मणा अप्यपक्रुक्ताया
विप्रुतप्रकृत्यस्ते पुनरेकदण्ड एवाधिक्रियन्ते । ये तु क्षत्रियाः वैश्या
द्विजस्त्रियोऽपि च क्षालितान्तःकरणकपायाः परिपक्रमतयो भगव-
न्निष्ठास्तेऽपि च चिदण्डाधिकारिणः, अत एव महाभारते शान्तिपर्वणि
तत्रतत्र सुलभाजनकसत्रादादौ चिदण्डमहिमनिर्देशपुरस्सरं क्षत्रजा-
तीयस्त्रीणामपि चिदण्डधारणाधिकृतिरवगम्यते तद्यथा ।

तया जगदिदं सर्वमटन्त्या मिथिलेश्वरः ।

तत्रतत्र भूतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः ॥

इति स्पष्टमेव मोक्षकथाप्रधानेभ्यस्त्रिदण्डिभ्यो जनकनामश्र-
वणस्य सुबहुमानास्पदत्वान्नानम् । एवमेव तु तत्रैव प्रकरणे जन-
कराजोऽपि कथाप्रस्तावेन सुलभामाह ।

सुखी सेऽहमवाप्रार्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

मुक्तसङ्गः स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्येस्त्रिदण्डिभिः ॥

इति स्वस्यान्येस्त्रिदण्डिदधिर्वैशिष्ट्यं बहुमानास्पदमिति मेने ।

चिदण्डिषु श्रवाप्रसमस्तार्थतायाः परमात्मतत्त्वज्ञानेन सुखि-
तायाः समलोष्टाश्मकाञ्चनतया मुक्तसङ्गत्वस्य च सेलभ्यसम्भवात् ।
कदाचित्तु वैराग्यपरिणकभाजा देहात्माध्यासविधुराणां केषाचिन्मा-
न्यतमाना चिदण्डवद्वह्णानन्तरं तस्य त्यागेऽप्यनुमन्यते । अत एव
महाभारते सुलभाजनकमहाराजो समुद्दिश्य भीष्म परमधर्ममर्म-
चोयुधिष्ठिरमाह ।

तदेकस्मिन्नधिष्ठाने संवादः श्रूयतामयम् ।

रुषादिषु विमुक्तस्य मुक्तायाश्च चिदण्डके ॥ इति.

सर्वे धर्माः सोषधर्मोऽन्यथाणां राज्ञो धर्मादित्युक्तम् ।

धर्मादिनि ल्यल्लोपे षष्ठ्यमी, ततश्च राज्ञो धर्ममपेक्ष्य षष्ठाणां ब्रह्मविद्गूढाणां ये धर्मास्ते क्षत्रियस्य सोषधर्मो ऽपसर्जनीभूता यतः स सर्वधर्मरक्षकतया स्वधर्मश्च प्रधानेन सह सर्वधर्मभागित्यर्थः । अत एव त्विह भीष्मेण अन्यधर्माणामन्याय्यत्वमन्यफलत्वं चाभिधाय क्षात्रधर्मस्य महाययत्वं बहुकल्याणरूपत्वं चोक्तम् ।

महायय बहुकल्याणरूपं क्षात्र धर्मं नेतरं प्राहुरार्याः । इति,

न्याय्य चेत् क्षात्रधर्मोऽपघाते षष्ठीधर्मविलोपेन सर्वधर्मविप्रलोपसम्भवात् । इदमेषाभिप्रेत्योक्तम्—

मज्जेत् षष्ठी दण्डनोते । हतायां सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विमुद्राः ।

इत्यादि, तस्मात् स्मृतिपुराणादिषु । क्षत्रियस्य षष्ठीः प्रोक्ता द्वावेको वैश्यगूढयोः । इति यदाश्रमाभिधानं न तत्परिसंख्यानाय इतोऽन्ये तेषामाश्रमा न भवन्तीत्यभिप्रायेण किन्तु ब्रह्मणा परमेश्वरेण तेषामन्ये प्रजापालनादयोधर्मा अनुष्ठेयत्वेन निर्दिष्टा इति परमवैराग्ययोगविना तैस्त एवोपासितव्या न तु सत्त्वबहुनपुरुषानुष्ठेयाः सन्यासादय इति तात्पर्यम् । तस्माच्छ्रुतिस्थस्य मानवशास्त्रस्थस्य च ब्राह्मणपदस्य सन्यासौषधिकब्राह्मण्यवत्परतया वैश्विकोपलक्षकतया वा संन्यासेन द्विजोत्तमः । इति स्मृतिस्थस्य द्विजोत्तमशब्दस्य च द्विजेषु यः सत्त्वबहुल्यादिविशिष्टस्तत्परतया च सर्वेषां विधिनिषेधशास्त्राणामर्थवतया साधु प्रसाधिताः क्षत्रियादीनां सन्यासान्ता आश्रमा धर्म्या इति ।

अयमेष श्रुतिस्मृत्याद्यभिमतः मुख्यवस्थितार्थः सम्भवत्सा-
हजिकसत्त्वसम्पत्तिकानां ब्राह्मणानां मुख्यस्तिदण्डवचः । सम्भव-

तश्चानवबोधविभूम्भितं मैत्रायणीयश्रुतेः इन्द्रस्य घञोऽसीति चीन्
वेणयान् दण्डान् दक्षिणे पाणे। धारयेदेकं वेत्यादिना स्पष्टमेव श्रुते।
वेणचिदण्डस्य धार्यत्वामिधानेन स्मार्तत्वात्तेरबोधोपहतत्वात् ।
यच्च चिदण्डस्य कुटीचकब्रह्मदकधार्यत्वामिधानं तत्तु युक्तमेव हंस-
परमहंसपर्यन्तानां न्यासिनामेककण्ठेन हारीतदतावेयपितामहे ।

पृतिभेदेन भिक्षारश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः ।

लिङ्गं तु वैश्वं तेषां चिदण्ड सपविषकम् ॥

इत्येकलक्षण्यमिधानेन वैश्ववैष्णवचिदण्डस्य मुख्यत्वेना-
ख्यानात्, अत एव तु दक्षः सर्वानेव चतुर्थाश्रमिणो लिलक्ष्यपिपुरेक-
दण्डस्य ब्रह्मवारिलक्षणत्वमभिधाय वैश्वचिदण्डस्य न्यासिसामा-
न्यलक्षणतां चाख्याय ।

यस्येतल्लक्षणं नास्ति स पाण्डि न चाश्रमी ।

इति वैश्वचिदण्डलक्षणवैधुर्यं पाण्डिद्वयमाचक्ष्णश्चतुर्था-
श्रमित्वव्यतिरेकमब्रुवन्न चाश्रमीति सुस्फुटमभिब्रुवन् । एतेन तत्र
परमहंसा नाम चिदण्डजलपविषयज्ञोपधीतशिक्षान्तर्वासधारिणः ।
इति पराशरस्मृतेरदर्शनेनाप्रामाण्यसमर्पणं तद्गूढज्ञानवलेकनेन भा-
स्करासत्त्वसमर्पणार्थं त्वदीपयन्त्येष्वेव त्वया प्रमाणत्वेनाङ्गीकृतानु-
पञ्चपासु स्मृतिषु चतुर्थोमपि न्यासिनां वैश्वचिदण्डस्य धार्यत्वामि-
धानेन परमहंसस्य तद्धार्यत्वाविद्देविदुषामकोतस्कुतास्पदत्वात् ।

त्वदभिमतताः स्मृतयो हि न केवलं परमहंसानां चिदण्ड-
धारणमात्रं विदधते किं त्वतादृशां पाण्डिद्वयत्वाख्यानेन अनाश्रमि-
त्वमपीति किमस्ति मूलं येन पराशरस्मृतेः परमहंसस्य चिदण्ड-
विधायिकायाः अप्रामाण्यं समूहसे । प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धार्थनिधायि-

अथ राजविद्वेज्ज्यादिभिर्विमुक्तो जनकमहाराजः । चिद-
 गडविनिर्मुक्ता तु सुलभा, ततश्च त्यागस्य यद्वगपूर्वकत्वेन सुलभा-
 याः अचियकुमारिकाया अपि विशिष्टाधिकारवलेन चिदगडपरिग्रह-
 स्तत्परित्यागश्चेति द्वयं स्फुटं सिध्यति अन्यथा मुक्तायाश्च चिद-
 गडके इत्यभिधानं कथं सङ्गच्छताम् । न हि विशिष्टाधिकारिण्या
 स्तस्या आन्तरचिदगडविनिर्मुक्तिकथनं सम्भाव्येतापि येन तथार्थ-
 मभिधायैधानर्थक्येन कृतकार्यं स्याः ।

एतेन पराशरस्मृतिभाष्ये माधवाचार्याणां सर्वे चैव चिद-
 गडिनः इत्यस्मृतेर्वाग्दण्डमनोदण्डकर्मदण्डात्मकान्तरदण्डपर-
 त्वेन अस्मृत्यर्थकदधेनमप्यपास्ताम् । सर्वे च स्मृतीतिहासपुरा-
 णादौ महात्मनामान्तरचिदगडिनां यद्विरपि धर्म्यदण्डिभ्यश्च धर्म-
 त्वामिधानात् । अत एव पितामहः ।

परः मरमहंसस्तु तुर्याण्यः श्रुतिरब्रवीत् ।

यमेश्व नियमेयुक्तो विष्णुरुषी चिदगडधृक् ॥ इति,

न चेहापि चिदगडपदेन वाग्दण्डादिभ्यं सुग्रहं तथा सति
 बाह्यान्तरेन्द्रियनियद्वहृपाणां यमनियमानां यमेश्व नियमेयुक्त इत्य-
 नेनैवाभिधाने षेनहृत्पापातात् ।

न च तत् चिदगडपदार्थंस्वरूपनिर्हणपरमेवाभिधानमिति
 वाच्यम् । तथा सति यमेश्वेति चकाराभाङ्गत्वाप्रसङ्गात् । नियमा-
 पेक्षया यमेषु चकारार्थसङ्गमनं तु दुर्ध्वेषतामेवावेदयेत् । तथा
 सति नियमेश्वेति वक्तव्ये प्रथमत एव यमेश्वेति चकारोपादानवेय-
 र्यात् । विस्तरेण चेतदुपपादितमिहेवान्यत्र स्वावसरे इत्युपरम्यते ।

यदपि येष्वधेष्वेवचिदगडस्य स्मार्तत्वाख्यानमुखेन कुटीष-
 कबहूदकमाचपरत्वसमर्थनं तत्तु श्रुतिस्मृतिवचनानां स्वरूपतोऽर्थ-

श्रुत्यर्थे परतन्त्रदृष्टीनामस्याक स्मृत्यनुसारेणैव श्रुत्यर्थस्य वक्तव्य-
तया नाणुमपि विरोधमीदामहे येन स्मृतिरनपेक्षणीया स्यात् ।
श्रुत्यर्थव्यवस्थापनं हि स्मृतीतिहासपुराणानां परमं कृत्यमन्यथा
मन्दमतीनां श्रुत्यर्थव्यवगतिरेव न सिद्ध्येद् यथाऽऽह भगवान् व्यास ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपगृहयेत् ।

विभेद्यल्पश्रुताद्वेदे। मामयं प्रतरिष्यति ॥ इति,

एतेन परमहंसस्य शिखासूत्रादिसत्त्वबोधकस्मृतीतिहासपुरा-
णानामनयलोक्ष्येवार्थं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाद् बुद्धादिस्मृतितुल्यत्वमुत्प्रे-
क्षमाणा एकदण्डिनः *कल्पतरुकारप्रभृतयोऽपि दूरपरास्ताः । श्रुति-
मुपसेवमानासु स्मृतिषु विरोधस्येवाभावात् । न ह्यविरोधे घाथ्यबाध-
कभावः कश्चिदाचक्षीत । तस्माच्छ्रुत्यर्थव्यवस्थापनतात्पर्येण प्रवृत्तासु
सतीषु तपस्विनीषु स्मृतिषु आत्मोपम्येन मिथ्यैव श्रुतिव्यभिचरिता-
र्थभिधानदुश्चरिचसमुद्भावनम् ।

किञ्च यदि परमहंसस्य शिखासूत्रकर्मादित्यागस्तिदण्डादि-
त्यागश्च यथाश्रुतार्थानुरोधेन मन्येत तर्हि अनुष्ठानभूयिष्ठे चिदण्डे
कोऽनुपज्येत । जने हि स्वभावतः कर्मपराङ्मुखश्रुतिरलसे नास्ति-
कश्चेति स्वनुष्ठाने एकदण्डे शिखासूत्रादित्यागपुरस्सरे एव प्रवर्तते ।
अत एव तु पौराणिकाः परमहंसशिरोमण्यैर्जडभरतस्योपधीतं स्मरन्ति ।

तथा हि पुराणाचार्यो व्यास श्रीमद्भागवते ।

कस्त्वनिगूढश्चरसि द्विजानां विभर्षि मूत्रकतमोऽवधूतः ।

कस्यासि कुचत्य इहासि कस्मात्क्षेमाय नश्चेदसि नेतः शुक्रः ॥

* अत्रत्यमवशिष्टं सौतर्पितमहानिबन्धं वक्तव्यमित्युपलक्ष्यम् ।

+ स्मृत्यनपेक्षाधिकरणं तु पृथग्यमिति भावः ।

त्वेनाप्रामाण्यशङ्कनमपि मितमतित्वमेवावेदयेदिति न तदपि प्राच-
तापरिचायकं तासां तदतात्पर्यैकत्वस्यास्माभिस्तत्रैव बहुधोष-
पादित्वात् ।

किं च यथा न हिंस्यात्सर्वाभूतानि जानृतं वा घटेत् क्वचि-
दिति श्रुतिः सर्वभूतहिंसां सर्वथाऽनृतभाषणं च प्रतिषेधन्ती
षाड्विंश-मात्स्य-हारिण-कौरभ-शकुन-च्छाग-पार्षतेयदैरव-
धाराह-शश-मांसेः पितृणां कालविशेषनिघतां* तृप्तिं बोधयन्ती-
भिर्मानवादिस्मृतिभिर्विषयविशेषे व्यवस्थाप्यते । सङ्कोच्य व्य-
वस्थाप्यते च ।

विषाहकाले घटुषम्ययोगे प्राणात्यये सर्वधनपरहारे ।

विप्रस्य चार्थेऽप्यनृतं घटेष्वनृतान्याहुरपातकानि ॥

इति स्मृत्यनुरोधेन अनृतपञ्चकतिरिक्तानृतभाषणे चानृतघ-
दनघर्जननिषेधश्रुतिः । न हि आहुते एतेषामिषेः पितृणामेतावती
तृप्तिरिति बोधिका श्रुतिर्मेन्वाद्यतिरिक्तप्रेतृणां श्रुता वा, न चाऽनृत-
पञ्चकतिरिक्तानृतभाषणप्रत्यक्षामवस्थापनपरा श्रुतिस्त्वन्या कर्त्त-
व्यैकतयाऽऽकर्त्तव्यं वा अनुविद्या, तथाऽपि स्मृतिः श्रुत्यर्थव्यवस्था-
पनेन श्रुतिं निषेधते एवेत्यङ्गीक्रियते एवमेष परमहंसानामेकदशहं
चोदयन्त्यः श्रुतयः स्मृतिभिर्विषयविशेषे व्यवस्थाप्यन्ते एवमेव च ।

उपधीतं घटोरेकं द्वे तथेतरेयोः स्मृते ।

एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रविनिर्णयः ॥

इत्यादि स्मृत्यनुसारेण बहिःसूचं त्यजेदित्यादियुक्त्यर्थेऽपि
व्यवस्थाप्य इति क्वास्ति विरोधगन्धोऽपि येन स्मृतेरप्रामाण्यमाशङ्क्ये

श्रुत्यर्थे परतन्त्रदृष्टीनामस्याक स्मृत्यनुसारेणैव श्रुत्यर्थस्य वक्तव्य-
तया नाणुमपि विरोधमीदामहे येन स्मृतिरनपेक्षणीया स्यात् ।
श्रुत्यर्थव्यवस्थापनं हि स्मृतीतिहासपुराणानां परमं कृत्यमन्यथा
मन्दमतीनां श्रुत्यर्थोवगतिरेव न सिद्धेद् यथाऽऽह भगवान् व्यासः ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

विभेत्त्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥ इति,

एतेन परमहंसस्य शिखासूत्रादिसत्त्वबोधकस्मृतीतिहासपुरा-
णानामनघलोक्त्येवार्थं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाद् बुद्धादिस्मृतितुल्यत्वमुपे-
क्षमाणा एकदण्डिनः *कल्पतरुकारप्रभृतयोऽपि दूरपरास्ताः । श्रुति-
मुपसेवमानासु स्मृतिषु विरोधस्योपाभावात् । न ह्यविरोधे बाध्यबाध-
कभावं कश्चिदाचक्षीत । तस्माच्छ्रुत्यर्थव्यवस्थापनतात्पर्येण प्रवृत्तासु
सतीषु तपस्विनीषु स्मृतिषु आत्मोपम्येन मिथ्येव श्रुतिव्यभिचरिता-
र्थमिधानदुश्चरिषसमुद्भावनम् ।

किंच यदि परमहंसस्य शिखासूत्रकर्मादित्यागस्त्रिदण्डादि-
त्यागश्च यथाश्रुताधीनुरोधेन मन्येत तर्हि अनुष्ठानभूयिष्ठे चिदण्डे
कोऽनुपपद्येत । जनो हि स्वभावतः कर्मपराङ्मुखश्रुतिरलसे नास्ति-
कश्चेति स्वनुष्ठाने एकदण्डे शिखासूत्रादित्यागपुरस्सरे एव प्रवर्तते ।
अत एव तु पौराणिकाः परमहंसशिरोमणेर्जडभरतस्योपवीत स्मरन्ति ।

तथा हि पुराणाचार्यो व्यासः श्रीमद्भागवते ।

कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां विभर्षि सूर्ध्व कतमोऽवधूतः ।

कस्यासि कुचत्य इहासि कस्मात्त्वेमाय नश्चेदसि नोन युक्तः ॥

* अत्रत्यमवशिष्टं सेहपूर्तिमहानिवन्धे यत्तत्प्रमितुपेक्षामहे ।

† स्मृत्यनपेक्षाधिकरणं तु पृथगर्थमिति भावः ।

इति, अयमर्थः । निगूढोविशेषतोऽनभिलक्षितवर्णोऽयमाचारस्त्वं कोवा विचरसि, द्विजानां दत्तात्रेयादीनां मध्ये त्वं कतमेऽवधूतः स्वहृदयेऽपि द्विजत्व तु न संदेहः, यतः सूत्रमुपवीतं विमर्शितं गतेनावधूतानां दत्तात्रेयादीनामपि शिष्यासूत्रादिसिद्धिः । अतो विशेषतोऽब्रूहि त्वं कस्य पुत्रोऽसि कुचत्यः किंदेशवास्यसि । इहास्मिन् स्यानेऽपि कस्माद्वेतोरागतोऽसि । यः कोऽपि भवेयं किमनेन तत्र प्रशंसरम्भेऽप्येत आह । चेमायेति । नोऽस्वाकं चेमाय चेदिह प्राप्नोऽसि तर्हि किं गुरुः शुद्धसत्त्वमूर्तिः कपिलोऽसि शुद्धसत्त्वमूर्तये भागवता हि गृहमागत्यापि गृहियोऽनुगृहणन्ति किमु मध्ये मार्गे मिलितस्यानुग्रहपारयस्य सम्भावनेति रङ्गगणेऽज्ञातभरतरहस्यो भगवन्त भरतमिदमाह । स्फुटमिदमेतेन यत्कण्ठमावेष्ट्य फूत्कुर्वन्तं कृप्यमपै ये न द्विषन्ति न चापनयन्ति सन्तस्ते कथमुपवीतमेवाकस्माद् विष्णुर्द्विपाणां वा उपनयेयुरिति, किन्तु न तेऽभिमानभाजो गृहस्था इवोपवीते यथा हि गृहस्थाः श्लक्ष्ण्यचोपवीताः परिमृष्टमुपशुदेहा भवन्त्यभिमानभाजो न तथा भरताद्या ब्रह्मदृष्टयो भागवताः । अत एव तु वेण्वत्वे पुराणरत्ने भगवता पराशरेणापि भगवन्त भरतमुद्विश्य ।

आत्मनेऽधिगतज्ञानोदेयादीनि महामुने ! ।

सर्वभूतान्यभेदेन स ददर्श महामतिः ॥ इति सम्मरं ।

तस्मात्पारमहंसानां छडभरतादीनां कण्ठेऽपि चेदुपवीतं तर्हि देहात्माभिमानभावां कृत्रिमपरमहंसानां चिदण्डत्यागमात्रेण वा एकद्वयवद्वयमात्रेण वा शिष्याद्यचोपवीतत्यागेन कर्ममात्रद्वेपेण वा छडभरतादिदृष्टान्तावष्टम्भेन पारमहंस्यं नाटयतां कर्मत्यागमात्रेण स ध्वन्युत्पन्नं पारमहंस्यमिति सन्तोऽभिदधतोऽपि सङ्गच्छन्ति ।

तस्माच्छ्रियासूत्रादिमन्तस्त्रिदण्डा ब्राह्मणेण मुष्ट्याः परम-
हृषा । क्षत्रिय-वैश्येषु तु एकदण्डा एव मुष्ट्याः परमहृषाः । ते
च ब्राह्मण-क्षत्रियाः सन्यस्यन्तः कृतचेतादिषु युगेषु यत्यादिप-
देन व्यपदिष्टा अभूवन् न तु तेषामननुरूपेण स्वामिपदेन ।

द्विविधं स्वामिन
इति न वाच्या । इदानीन्तनानामनिपुणमतीनां गृहस्थानां यत्तिषु
महात्मसु धीतसर्वरागेषु ससारिकपदार्थजातेष्वहम्ममामिमानसम्ब-
न्धगन्धशून्येष्वकिञ्चनेषु स्वामिपदव्यवहारस्तु तेषां महात्मनामननु-
रूपो वैकल्याण एव सर्वथा, ये हि सर्वमवहेत्य गृहापत्यकलत्राणि
तृणाय मन्यमानास्समुपेक्षमाणाश्च घस्तुतोनि स्वाः पर्यग्राजिषुः ते
कथं स्वामिनो भवन्ति यथाऽऽह विश्वेश्वरपटुतो भगवानभिः ।

कौपीनाच्छादनं वासः कन्या शीतनिवारिणीम् ।

पादुके चापि गृहीयात्कुर्व्यान्नान्यस्य संग्रहम् ।

यदि वा कुरुते रागादधिकस्य परियहम् ।

नरक रौरव गत्वा तिर्यग्योनिषु जायते ।

कौपीनं ह्यङ्गुलं कन्या दण्ड एकः परियहः ।

यतेः परमहंसस्य नाधिकं तु विधीयते ।

शीर्षोनि चामलान्येव चेलानि यथितानि तु ।

कृत्वा कन्या बहिः सोऽपि धारयेद्वातुरज्जिताम् ॥ इति,

स्पृष्टमिदमेतेन यत्कन्यादण्डपरियहः महात्मानो यतयो नि-
परियहा न स्वामिनो भवितुमर्हन्ति नापि कृतस्वात्मसमर्पणानां
गृहस्थानाम्भक्तिनिबन्धनेऽपि तादृशव्यवहारस्तेषु सम्भवी तदीया-
श्रममानहानिहेतुत्वात्स्वामिपदव्यवहारस्य, एवञ्च ते नि स्वा भिन्नव

आत्मनिष्ठा यतयस्संन्यासिनश्चतुर्थ्याश्रमिण इत्यादिस्वस्वरूपानुरूपं
शास्त्रीयं व्यपदेशमर्हन्तीति निरूपकाः ।

ये पुनर्लिप्समाना धनिकाननुविबृत्सवः, विबृत्सवो व्यवहार-
ेषु देशाद्वेशान्तरम्भृगमटन्तो नाटयन्ति चतुर्थ्याश्रमं केवलं दण्डमा-
दाय दृष्टादृष्टाभीष्टमिष्टार्थम्ययत्नमाना मिष्टमिष्टमश्नन्तो रसानपि
यदुपभुज्य तृप्तिमनाप्रव्रन्तो नवस्वपि रसेषु व्यसनिनः सपरिग्रहाः सि-
प्रवृत्तयस्ते काममभिधीयन्तां स्वामिन इति तेषां तादृशव्यपदेशस्य
स्यानुरूप्यनिबन्धनत्वादिति ।

यस्तुतस्तु स्वामिन्नेश्वर्ये । अ० ५ । पा० २ । सू० १२६ ।

इति यतेरननुरूपार्थादेश्वर्यशब्दकात्स्वयशब्दान्मत्यर्थे आ-
मिनश्चप्रत्ययः पाणिनिनापि सम्मरे । तस्माद्गृहस्था धनधान्यापत्य-
कलषधन्तो षण्मन्तः श्रोत्रियाः ये ब्राह्मणवर्षियाः शास्त्रानुसारिषु-
तयश्चातुर्वर्ण्यव्यवस्थापकास्ते स्वामिन इति प्रथिविब्रुते विवेचकाः ।

अथोपनिषद्भ्यः स्मृतिभ्यामन्यान्तरेभ्यश्च श्रुतिस्मृतिवच-
नानि समाहृत्य यतिधर्मान् प्रस्तुतः ।

तत्र बोधायनः—

उपः काले समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि ।

दन्तान् विमृज्य चाचम्य पर्ववले यथाविधि ।

स्नात्वा चाचम्य विधिवन्निष्ठनासीन एव धा ।

विभज्जलपवित्रं वाऽऽव्यदसूचं करद्वये ।

तद्वत् पवित्रे गोघालेः कृते दुष्कृतनाशने ।

उदये विधिवत् सन्यामुषास्य चिकजप्यवान् ।

मित्रस्य चर्षणीत्यादौरुपस्थाय परिषमिः ।

पूर्ववत् तर्पयित्वाऽथ जपेत् सम्यक् समाहितः । इति,

मनुरपि ।

यस्य एव चरेन्नित्यं सिद्धयर्थमसहायकः ।

सिद्धिमेकस्य सम्पश्यन् न जहाति न ह्रीयते ॥ इति,

एकस्यासहायस्य विचरेत् रागद्वेषादि-प्रतिबन्धाभावात् चा-
नलक्षणां सिद्धिं निश्चिन्वन् तां सिद्धिं न जहाति तस्यां सिद्धावप्र-
त्युद्भूतेन प्रवर्तते प्रयत्नश्च तस्याः सिद्धेर्न ह्रीयते किन्तु पार गच्छति ।
यदा तु द्वितीय तृतीयपुरुषसहायवान् विचरेतदा रागद्वेषसम्भवाद्-
क्तसिद्धेर्ह्रीयते ।

अत एव दत्तः—

एकोभिद्युग्येयोक्तस्तु द्वावेव मिथुनं स्मृतम् ।

चये। यामः समाख्याता जर्द्धन्तु नगरायते ॥

नगरन्तु न कर्तव्यं यामोऽपि मिथुनं तथा ।

यत्तत्रयं प्रकुर्व्याणः स्वधर्माच्च च्यवते यतिः ॥

राजयानं हि तेषाञ्च भिक्षाशानं परस्परम् ।

स्नेह-प्रेम-गुण्य मात्सर्यं सन्निकर्षाच्च सशयः ॥ इति,

यदा तु श्रवणादि-सम्पत्त्यभावादात्मज्ञानसिद्धौ स्वयमशक्तः

स्यात् तदा तत्र शक्तेन द्वितीयेन सह विचरेत् । यथाऽऽह श्रुतिः ।

पर्याप्तु ध्रुवशीलोऽष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरेत् द्वे वा । चरेतामित्यर्थः ।

एकाकी विचरेत् सर्व्यभूतेभ्यो हितमाचरेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः ।

सर्वभूतहितः शान्तः चिद्वशी सक्रमयद्वन्तुः ।

एकारामः परित्यज्य भिक्षाये याममाविशेत् ॥ इति,

हिताचरणं नाम हिंसाऽननुष्ठानमात्रं न पुनरुपकारेषु प्रयु-
तिः । हिंसाऽनुष्ठयोऽनारम्भः । इति गोतमस्मरणात् । अत एवा-

हिंसादीनाहाभिः ।

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्योपरिग्रहो ।

मायशुद्धिर्हरेर्भक्तिः सन्तोषः शौचमार्जवम् ॥

आस्तिशयं ब्रह्मसंस्पर्शः स्वाध्यायः समदर्शनम् ।

अनोद्धृत्यमदीनत्वं प्रसादः स्वेय्यमार्दवे ॥

सखेहो गुरुशुभ्रया श्रद्धा ज्ञान्तिर्दमः शमः ।

उपेक्षा धैर्यमाधुर्यं तितिक्षा कस्यथा तथा ॥

ह्रीस्तपो ज्ञानविज्ञाने योगोलङ्घयनं धृतिः ।

ज्ञानं मुरार्ध्वनं ध्यानं प्राणायामो वलिः स्तुतिः ॥

भिच्छाऽटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च ।

एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम् ॥ इति,

प्रव्रज्यां कृत्वाऽपि गुरोः समीपे ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं निश्चेत् ।

तदुक्तं लिङ्गपुराणे ।

आश्रमचयमुक्तस्य प्राप्स्य परमाश्रमम् ।

ततः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ॥

अनुज्ञाप्य गुरुञ्चैव चरेद्दि पृथिवीमिमाम् ।

त्यक्तसङ्गे जितक्रोधो लज्जालहारो जितेन्द्रियः ॥

विधाय बुद्ध्या द्वात्रिंशि ध्यानेनेकमना भवेत् ॥ इति,

मत्स्यपुराणेऽपि—

गुरोरपि हिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ।

नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥

प्राप्य ज्ञान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।

अविरोधेन धर्मस्य चरेत् पृथिवीं यतिः ॥ इति,

संवत्सरमित्युपलक्षणं यावज्ज्ञानं तावन्नियमेत् गुरुसमीपवा-
सस्य ज्ञानार्थत्वात् । पृथिवीविचरणे विशेषमाह कण्वः—

यकराचं वसेद् यामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥ इति,

मत्स्यपुराणेऽपि—

अष्टौ मासान् विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् ।

एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः ॥

अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।

न दोषो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रं पुरातनम् ॥ इति,

धातुर्मास्यनिवासे दृष्टमपि प्रयोजनमाह मेधातिथिः—

संरक्षणीयं जन्तूनां वसुधातलधारिणाम् ।

आषाढादींश्च चतुर आमासान् कर्त्तिकान् यतिः ॥

धर्माख्ये जलसम्पन्ने यामान्ते निवसेच्छुचिः । इति,

अन्यानपि यतेर्ह्येवानुषादेयैश्च धर्मान् संगृह्याह स एव—

अद्भुता परयोपेतः परमात्मपरायणः ।

स्थूलसूक्ष्मशरीरेभ्यो मुच्यते दशषट्कवित् ॥

षिदण्डं कुण्डिकां कन्यां भैरवाजनमासनम् ।

कौपीनाच्छादनं घासः पठेतानि परिगृहेत् ॥

स्थावरं अङ्गुलं बीजं तेजसं विषमायुधम् ।

पठेतानि न गृह्णीयादतिर्मूर्खपुरीषवत् ॥

रसायनं क्रियावादं ज्योतिषं क्रयविक्रयम् ॥

विधिधानि च शिल्पानि वर्जयेत् परदारवत् ।

मिघाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् ॥

कर्त्तव्यानि पठेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् ।

नटादिप्रेक्षणं दूतं प्रमदां सुहृदं तदा ॥

भक्ष्यं मोक्ष्यमुदक्यां च पण् न पश्येत् कदाचन ।
 स्कन्धावारे खले सार्धे पुरे यामे च सदृहे ॥
 न वसेत् यतिः पट्सु स्थानेष्वेतेषु कर्हिचित् ।
 राग द्वेष मदं मायां दम्भं मोहं परात्मसु ॥
 पठेतानि यतिर्नित्यं मनसाऽपि न चिन्तयेत् ।
 मञ्जुकं शुक्रवस्त्रं च स्त्रीकथां लौल्यमेव च ॥
 दिवास्वापञ्च यानञ्च यतीनां पतनानि पट् ।
 संयोगञ्च वियोगञ्च त्रियोगस्य च साधनम् ॥
 जीवेश्वरप्रधानानां स्वरूपाणि विचिन्तयेत् ।
 आसनं पाचलोपश्च सञ्चयाः शिष्यसंग्रहः ॥
 दिवा स्वापो घृथा जल्पः यतेर्बन्धकराणि पट् ।
 एकाहात्परतोयामे पञ्चाहात् परतः पुरे ॥
 वर्षाभ्योऽन्यत्र तत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् ।
 उक्तानां यतिपात्राणामेकस्यापि न संग्रहः ॥
 भित्तोर्मैत्रमुजश्चापि पाचलोपः स उच्यते ।
 गृहीतस्य चिदण्डादेर्द्वितीयस्य परिस्रहः ॥
 कालान्तरोपभोगाद्यै सञ्चयः परिकीर्तितः ।
 शुभ्रपालाभपूजाऽयै यशोऽयै वा परिस्रहः ॥
 शिष्याणां न तु कारुण्यात् सस्त्रेहः शिष्यसंग्रहः ।
 विद्या दिवा प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ॥
 विद्याऽभ्यासे प्रमादो यः स दिवा स्वाप उच्यते ।
 आध्यात्मिकीं कथा मुक्ता मेवचर्यां सुरस्तुतिम् ॥
 अनुग्रहप्रदः प्रश्नो घृथा जल्पः ॥ उच्यते ।
 अजिह्वः परहकः एहुरन्धोर्बधिर एव च ॥

मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः पङ्क्तिरेतेन संशयः ।
 इदं मृष्टमिदं नेति योऽश्नन्नपि न सज्जति ॥
 हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ।
 सदोजातां यथा नारो तथा षोडशवार्षिकीम् ॥
 शतवर्षाञ्च यो दृष्ट्वा निर्व्विक्कारः स पण्डितः ।
 भिक्षार्थमटनं यस्य विष्णुसूचकरणाय च ॥
 योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्क्तिरेव सः ।
 निष्ठते। व्रजते। वाऽपि यम्य चक्षुर्न दूरगम् ॥
 चतुर्पुंगवद्वयं त्यक्त्वा परित्राट् सोऽन्य उच्यते ।
 हिताहितं मनो रामं वचः शोकावहं यतिः ॥
 श्रुत्वा यो न शयोतीव वधिरः स प्रकीर्तितः ।
 सान्निध्ये विषयाणां यः समर्थोऽधिकलेन्द्रियः ॥
 सुप्रवद्वर्त्तते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ॥ इति ।

भिक्षाऽटनविधिमाह मनुः—

यत्कालं चरेद् भैक्ष्यं न प्रसज्येत विस्तरे ।
 भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जते ॥
 विधूमे सन्नमुपले व्याहारे भुक्तवर्जिते ।
 वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षा नित्यं यतिश्चरेत् ॥
 अलाभे न विपादो स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
 प्राणयाचिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥ इति,

मीयन्ते—इति मात्रा विषयास्तेषां सङ्गाद्विनिर्गते। यतस्ततो

न हर्ष—विपादो कार्यो । यमोऽपि—

स्नात्वा शुचिः शुचो देशे कृतजप्यः समाहितः ।
 भिक्षाया प्रविशेद्दामं रागद्वेषविषयज्जितः ॥

चरेन्माधूकरं भेषं यतिस्त्रैच्छकुलादपि ।
 यकात्रं न तु भुञ्जीत बृहस्पतिसमो यतिः ॥
 मेध्यं भेषं चरेन्नित्यं सायाह्ने घाग्यतः शुचिः ।
 एकपासा विशुद्धात्मा मन्दगामी गुणान्तदृक् ॥
 यथास्त्वयं तथाऽश्नीयादाज्यसंस्कारवर्जितम् ।
 भेषं माधूकरं नाम सर्वपातकनाशनम् ॥ इति,

योथायनोऽपि—

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवर्जिते ।
 काले पराहुभूयिष्ठे मित्राऽटनमयाचरेत् ॥
 रुद्धे ज्ञान्योरधो नाभेः परिधायैकमम्बरम् ।
 द्वितीयमान्तरं घासः पाचो दण्डो च घाग्यतः ॥
 सद्ये चादाय पाचन्तु चिदण्डं दक्षिणे करे ।
 उपनिष्ठेन मूर्ध्यन्तु ध्यात्वा चेकत्वमात्मना ॥
 सक्ता विराजनं मन्यमाकूप्येन प्रदक्षिणम् ।
 कृत्वा पुनर्जपित्वा च ये ते यन्थान इत्यपि ॥
 योऽसौ विष्णुवाक्य आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः ।
 सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् ॥
 मित्राणाञ्चादिशुद्धयर्ममममुद्याप्युपानहो ।
 ततो यामं व्रजेन्मन्दयुगमावावलोक्तकः ॥
 ध्यायन् हरिञ्च तच्चित्त इदं च समुदीरयेत् ।
 विष्णुस्तिर्यगधोद्धे मे वेकुष्ठोविदिशन्दिशम् ॥
 पातु मां सर्वतो रामो धन्वी चक्री च केशवः ।
 अभिगम्य गृहाद्विवां भवत्पूज्यं प्रचोदयेत् ॥

गोदोहमाचं तिष्ठेच्च धाम्यतोऽधो मुखस्ततः ।
 दृष्ट्वा मित्रां दृष्ट्विपूतां दातुश्च करसंस्थिताम् ॥
 चिदगडं दक्षिणे त्वङ्गे ततः सन्धाय बाहुना ।
 उत्पाटयेच्च कवचं दक्षिणेन करेण सः ॥
 याचं वामकरे क्षिप्त्वा श्लेषयेद् दक्षिणेन तु ।
 प्राणयाचिकमन्नन्तु मित्रेण विगतसृष्टः ॥ इति,

भैक्षस्य पञ्चविधत्वमाहोचना—

माधूकरमघन्नम् प्राक्प्राणीतमयाचितम् ।
 तात्कालिकोपपन्नञ्च भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
 मनःसङ्कल्परहितान् गृह्णांस्त्रीन् सप्त पञ्चकान् ।
 मधुषदाहरणं यत्तु माधूकरमिति स्मृतम् ॥
 शयनोत्थापनात् प्राग् यत् प्राथितं भक्तिसंयुतैः ।
 तत्प्राक्प्राणीतमित्याह भगवानुशना मुनिः ॥
 मित्राऽऽटनसमुद्योगात् प्राक् केनापि निमन्त्रितम् ।
 अयाचितं हि तद्भैक्षं भोक्तव्यं मनुरन्नवीत् ॥
 उपस्थाने च यत्प्राक्तं मित्रायै ब्राह्मणेन ह ।
 तात्कालिकमिति ख्यातं तदतव्यं सुमुमुक्षा ॥
 सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मठं प्रति ।
 सपपन्नं तदित्याहुर्मनयो भोक्तकाद्विषः ॥ इति,

मित्रान्नं प्रयच्छति यमः—

यश्चरेत् सर्ववर्णेषु भैक्षमभ्यषहारतः ।
 न स किञ्चिदुपाशनीयादापो भैक्षमिति स्थितिः ॥
 अध्विन्दुं यः कुशायेण मांसि मांसि चयं पिबेत् ।
 न्यायतो यस्तु मित्रायो पूज्योक्तातु विधिप्यते ॥

तत्प्रकाश्वनवर्णनं गद्यां सूचेषु यावत्कम् ।

पिबेद् द्वादशवर्षाणि न तद्वैशं समं भवेत् ॥

शाकभक्षाः पयोमक्षा येऽन्ये यावत्कमलकाः ।

सर्वे भैतभुजस्तस्य कनां नाहन्ति योऽशीम् ॥

न भैतं परणकात्रं न च भैतं प्रतिग्रहः ।

सोमपानसमं भैतं तस्माद्वैशेष्यं वर्जयेत् ॥ इति,

अथ सर्वैशेष्येऽपि व्यापद्विषयम् । अत एव बोधाद्यनेऽपि—

ग्राह्यव्यवस्थित्यां मेध्यानामन्नमाहरेत् ।

असम्भवे तु पूर्वस्याप्याददीतोत्तरोत्तरम् ॥

सर्वैशामप्यभावे तु भवद्वयमनश्नया ।

भैतं शूद्रादपि ग्राह्यं रक्ष्याः प्राण्या विज्ञानता ॥ इति,

न च भिक्षां लब्धमुत्क्रापाताद्युत्पातकचर्नं सहदोः स्यात्-

द्विकथनमन्यं वा कश्चिदुपाधिं सम्पादयेत् । तदाह बोधाग्रहः ।

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।

नानुशासनशब्दाभ्यां भिक्षां निष्येन्न कश्चिद्वित् ॥ इति,

वर्ज्यमन्नमाद्यादिः ।

हितं मित्रं सदाऽशनीयाद्यात्सुविनेत्रं शीर्यति ।

धातुः प्रकुप्यते येन तदन्नं वर्जयेद्यतिः ॥

उदक्या चोदितं चात्रं द्विजात्रं शूद्रोद्योदितम् ।

प्राप्यङ्गे चापि संकृष्टं तदन्नं वर्जयेद्यतिः ॥

पिबेद्यं कल्पितं पूर्वमन्नं देयादिकारणात् ।

वर्जयेत्तादृशीं भिक्षां परबोधाकर्तृं तथा ॥ इति,

परयाधाप्रसक्तिमेवामिप्रेत्य मनुराह

न तापसैर्ग्राह्यैर्वा ययोमिरथवा श्वमिः ।

आकीर्णं भिक्षुकेर्वाऽन्येरागारमुपसंव्रजेत् ॥ इति,

यस्तु भिक्षां दातुं शक्नोऽपि नास्तिक्वचित् प्रयच्छति तद्गृहं
वर्जयेदित्याह बोधायनः—

भिक्षां न दद्युः पञ्चाहं सप्ताहं वा कदाचन ।

यस्मिन् गृहे जना मोर्ष्यात् त्यजेन्नायकालवेश्मयत् ॥ इति,

अनिन्द्यगृहस्य वर्जने बाधमाह स यथ—

साधुं चापतितं विप्रं यो यतिः परिवर्जयेत् ।

स तस्य सुकृतं दत्त्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यते ॥ इति,

यस्तु दरिद्रः शृङ्खलुतया स्वयमुपोष्यापि भिक्षां प्रयच्छति
तस्य भिक्षा न ग्राह्या । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे

आत्मानं पीडयित्वाऽपि भिक्षां यः संप्रयच्छति ।

सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया नादद्यात्तादृशीं यतिः ॥ इति,

भिक्षार्थे बहुषु गृहेषु पर्यटितुमलसम्पत्त्याह बोधायनः—

यकच लोभाद् यो भिक्षुः पाषाणमिच्छति ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भुञ्जीत किलियमस्—इति,

यतिपात्रं विधिनक्ति मनुः—

अतेजसानि पाषाणि तस्य स्युर्निर्वणानि च ।

तेषामद्विः स्मृतं शेषं चमसानामिवाध्यरे ॥

अलायुं दारुणं वा मृन्मयं घेणवं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्यायम्भुवोऽग्रवीत् ॥ इति ।

यमोऽपि—

हिरण्यमयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च ।
यतीनां तान्यपात्राणि घर्जयेत्तानि मित्रुकः ॥

बोधायनोऽपि—

स्ययमाहृतपर्येषु स्वयं शीर्षेषु वा पुनः ।
भुञ्जीत न घटाश्चत्यकरञ्जानान्तु पर्येके ॥
कुम्भीतिन्दुकयोर्वाऽपि कोविदारार्कयोस्तथा ।
आपद्यापि न कांस्ये तु मलायी कांस्यभोजनः ॥
सौधर्षे राजते ताम्रमये वा चपुसीसयोः—इति,

भोजननियममाह स एव । भिक्षाचर्यादुपावृत्तो हस्तो पादौ
च प्रक्षाल्याचम्यादित्यस्याये निवेदयन्नुदुत्यं विचमिति ब्रह्मयज्ञान-
मिति च उद्वयं तमसस्परिति च जपित्वा भुञ्जीत इति । नृसिंहपु-
राणेऽपि—

ततो निवर्त्य तत्पात्रं संस्थाप्याचम्य संयमी ।
चतुरङ्गुलेषु प्रक्षाल्य यासमात्रं समाहितः ॥
सर्व्वव्यञ्जनसमुक्तं पृथक्पात्रे निवेदयेत् ।
सूर्यादिदेवभूतेभ्यो दत्त्वाऽन्नं प्रोक्ष्य चारिणा ॥
भुञ्जीत पर्येषुटके पात्रे वा वाग्यतो यतिः ।
मुक्त्वा पात्रं यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्व्वकम् ॥
न दुष्येतस्य तत्पात्रं यज्ञेषु चमसा इव ।
अथाचम्य निरुद्धासुरूपतिष्ठेत भास्करम् ॥
जपध्यानविशेषेण दिनशेषं नयेद्बुधः ।
कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिं नयेद्वेङ्गुहादिषु ॥

हृत्पुण्डरीकनिलये ध्यात्वाऽऽत्मानमकल्मषम् ।
यतिधर्मैरतः शान्तः सर्वभूतसमो वशी ॥
प्राप्नोति परमं स्थानं यत्प्राप्य न निवर्तते-इति,

कूर्मपुराणेऽपि

आदित्ये दर्शयित्वाऽन्नं भुञ्जीत ग्राह्मुखो यतिः ।
हुत्वा प्राणाहुतीः पशु यासानष्टो समाहितः ॥
आचम्य देवं ब्राह्मण ध्यायीत परमेश्वरम् ।
प्रायाचेऽपरराचे च मध्यराचे तथैव च ॥
सन्ध्यास्वह्नि विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम्-इति,

अथान्ये यतिधर्माः ।

तथाहाचिः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि आचारो यो यतेः स्मृतः ।
अभ्युत्थानप्रियालापैर्गुरुवत्प्रतिपूजनम् ॥
यतीनां व्रतवृद्धानां स्वधर्ममनुवर्तिनाम् ।
विष्णुरूपेण वै कुर्यान्नमस्कारं विधानतः ॥ इति,

मंनुरपि-

कृतकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥
नामिनन्देत मरणं नामिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निद्रैश्च मृतको यथा ॥
दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादं वस्त्रपूर्तं पिबेच्च क्षलम् ।
सत्यपूर्तां वदेद्वाचं मनःपूर्तं समाचरेत् ॥

अतिशार्दूलस्तितिक्षेत नायमन्येत कञ्चन ।

न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥

क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुद्धेदाक्रुष्टः कुशलं घटेत् ।

सप्रद्वारायकीर्णोऽप्य न वाचमनृतां घटेत् ॥

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामयः ।

आत्मनैव सहायेन सुखार्थं विचरेदिह ॥

संरक्षणीयं भूतानां राक्षसहनि वा सदा ।

शरीरस्यात्थये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥

अल्पात्राभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।

द्विगमाणानि विषयेरिन्द्रियाणि निश्चर्तयेत् ॥

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयण च ।

अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ इति,

ब्रह्मचर्याद्याश्रमिषु विशेषमाह मदनपारिजाते अङ्गिराः

गृहस्थोक्तानि शपानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि ।

शोचयच्छोचनं कुर्मुरर्वाग् ब्रह्मनिदर्शनात् ॥ इति,

ब्रह्मनिदर्शनादर्वाग् ब्रह्मसाक्षात्कारात्पूर्वमित्यर्थः, अथ शो-

चयच्छोचनं कुर्मुरित्युक्तं तच्च शोचे विशेषमाह अङ्गिराः ।

एतच्छोचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ इति,

अयमर्थः—यथा शोचमाश्रमिणां गृहस्थापेक्षयाऽधिकं तथा

तेषां प्रायश्चित्तमपि पादवृद्ध्याऽभिवर्द्धते ।

नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ।

यत्तेः सर्वैः सुनिष्पन्नो यतिर्मेयति नेतरः ॥ इति,

घृहस्पतिरपि—

न किञ्चिद्वैपवादन्यदद्याद्वा दन्तघावनात् ।

पिना भोजनकालन्तु भक्षयेदात्मशान् यतिः ॥

नैषाददीत पाथेयं यतिः किञ्चिदनापदि ।

एकमापत्सु गृहीयाद्यावदद्वेषमुज्यते ॥

न तीर्थयात्री नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ।

न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत् ॥ इति,

नाथ्येतव्यामित्येतत् कर्मकारणडादिविषयम् । अन्यथा उपनि-
षदमावर्तयेत्—इति श्रुतिर्वाथ्येत—न श्रोतव्यामित्येतद् ब्रह्ममीमां-
साव्यतिरिक्त-विषयम् । श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः इति
तन्मीमांसाया विहितत्वात् उपवन्नश्च तीर्थोपवासाध्ययन-व्याख्यान-
तात्पर्य-निषेधः निवृत्तिधर्मप्रधानत्वात् कैवल्याश्रमस्य । यतः स
एवाह—

यस्मिन् पाचः प्रविष्टाः स्युः कूपे प्राप्ताः शिला इव ।

न यत्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥

यस्मिन् कामाः प्रविशन्ति विषयेभ्योऽपसंहृताः ।

विषया न पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥

यस्मिन् क्रोधः शमं याति विफलः सम्यगुत्थितः ।

आकाशेऽसिरेषा सिप्रः स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥

यस्मिन् चान्तिः शमः शोचं सत्यं सन्तोष आर्जयम् ।

आकिञ्चन्यमदम्भश्च स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥

पृथाप्रलापी यो न स्यान्न लोकाराधने रतः ।

नान्यविद्याऽभियुक्तश्च स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥

अतीतान्न स्मरेद्भोगैस्तथैवानागतानपि ।

प्राप्ताश्च नाभिनन्देत स केवल्याश्रमे वसेत् ॥

अन्धधन्मूकवत् यद्बुधधिरक्लीबवच्च यः ।

आस्ते व्रजति यो नित्यं स केवल्याश्रमे वसेत् ॥

वक्तव्यमपेक्षं यतिं प्रशंसति दशः—

सञ्चितं यद्गृहस्थस्य पापमामरणान्तिकम् ।

निर्दहिष्यति तत्सर्व्वमेकरात्रेपितो यतिः ॥

संन्यसन्तं द्विजं दुष्टा स्थानाचलति भास्करः ।

एष मे मण्डले मित्वा परं स्थानं प्रयास्यति ॥

तदेवं संशेषतोयतिधर्मा निरूपिताः ।

यद्गृहस्थोऽर्पति प्रण-
यमुपासितुम् ।

संन्यासिनां जप्यमन्त्रेषु भगवन्नारायणपरा द्वादशा-

ष्टाक्षरोद्भोकारादिमन्त्राः प्रधानतमास्तत्र मितमतयः केचन प्रणवोपा-

सनां गृहस्थादेर्नानुमन्यन्ते तदगुह्यं तथा हि छान्दोग्ये ओमित्येत-

दक्षरमुद्गीथमुपासीतितुद्गीथोपासनायाः सामान्येनेवामिधामात्सर्वा-

श्रमिण एव वैशर्णिका भवन्त्यधिकारिणः प्रणवोपासने, अत एव त्विहैव

प्रकरणे आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमु-

पास्ते इति यजमानकामावाग्निहेतुत्वमुद्गीथोपासनायाः अभिधीयते, न

हि यजमानार्थमुपासना संन्यासिनः सम्भवति, अत एव त्विह आपा-

इत्यनभिधाय आपयिता इति प्रयोजकविजन्तप्रयोगपुरस्कारः ।

एवमेव त्विह—आपयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एत-

दक्षरमेवाग्निगुणघट्टुद्गीथमुपास्ते इति शङ्कराचार्यो अपि ब्राह्मः । अत

एव स एव पूर्व्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्, तस्य वाचकः

प्रणयः, तज्जपस्तदर्थमायनम्, इति योगविभूत्याऽपि प्रणवोपासना

आयमविशेषनैरपेक्षेण वैवर्णिकानां बोध्यते—प्रणवेन परं ब्रह्म ध्या-
यीत नियतो यतिः इत्यादिवचनेषु यतिपदं प्रायिकत्वाभिप्राय
तस्य त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य ब्रह्मानुचिन्तनेकतानचित्ततायाः सुसम्भ-
वात् अत एव ।

व्याप्ताध्यक्ते च पुरुषस्तिष्ठो मायाः प्रकीर्तिताः ।

अर्द्धमाचारं ब्रह्म त्रैयमध्यात्मचिन्तकैः ॥

इत्यादिपुराणवाक्येषु सामान्यतोऽध्यात्मचिन्तकैरित्येवातं
न तु यतिमिरिति प्रणवपुरःसरोपासनायाः सर्वानामस्यवैवर्णिकसाधा-
रणत्वात् अत एव ।

तस्मादोमित्युदाहृत्य यच्चदानतयः*क्रियाः ।

प्रयत्नं विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥

अथ ब्रह्मवादिनामित्युक्तम्, न हि यच्चदानयोर्मैववोऽ-
धिकुर्वते, यथा हि श्रीरामकृष्णादिशब्दानामविकलसर्वसम्पत्स-
म्पन्नभगवद्व्यतिरिक्तत्वं तथाऽव्यतिरिक्तशक्तत्वं प्रणवे, तेन
च परमप्रियप्रणवपदेनावतारी भगवान् प्रसीदति यथाऽऽहुः पुरा-
णाचार्याः ।

अदृष्टविग्रहो देवो भाषणाहो मनोमयः ।

तस्योद्धारः स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रसीदति ॥ इति,

स्वयं भगवानपि चोन्तात्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः
स्मृतः । इति प्रणवस्यावतारिनिर्देशकत्वलक्षणपेलक्षणं पुरस्कृत्यैव
यत्र वैविध्यमभिदधौ, अन्यथा परःसहस्रनाम्नोऽनन्तस्य तिष्ठोऽभिधा
इत्यतिकदर्थितमेवापद्येत ।

श्रोमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥

इति गीतासु यः प्रयातीत्यादिसामान्यनिर्देशपुरस्कारेण गीताचार्यस्य गृहस्थादिद्विजपाधारण्यं तात्पर्यविषयीभूतमिति न सुगुप्तम् । अत एव त्वन्यथापीतिहासपुराणेषु ब्राह्मणवर्षियाणां गृहस्थधानप्रस्थाद्यवस्थानां प्रणवोपदेष्टृत्वमुपदेश्यत्वं च श्रूयते इति कृतं नो विस्तरेण ।

उक्तानां ब्रह्मचर्यादीनां संन्यासान्तानां चतुर्थोमाश्रमाणां प्रत्येकमयान्तरभेदाश्चतुर्विधाः । तदुक्तं महाभारते—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च धानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः एकेकस्य चतुर्विधाः ॥ इति,

तत्र चतुर्विध्यं कात्यायनस्मृतेश्चावक्षते । ब्रह्मचारिगृहस्थानप्रस्थपरिव्राजकाश्चत्वार आश्रमाः षोडशभेदा भवन्ति । तत्र ब्रह्मचारिणश्चतुर्विधा भवन्ति गायत्रौ ब्राह्मः प्राजापत्यो बृहन्निति । उपनयनादूर्ध्वं चिराचमचारलवणाशी गायत्रीमधीते स गायत्रः । अष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्ये चरेत् प्रतिषेढं द्वादश द्वादश वा यावद्दृष्टान्तं वा वेदस्य स ब्राह्मः । स्वदारनिरतः ऋतुकालगामी सदा परदारवर्जितः स प्राजापत्यः । आप्रायणाद् गुरोरपरित्यागी स नेष्ट्रिको बृहन्निति । गृहस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति धार्ताकवृतयः शालीनवृतयो यायावरा घोरसंन्यासिकाश्चेति । तत्र धार्ताकवृतयः कृपिगोरववाणिज्यमगर्हितमुण्युज्ज्वानाः शतसंशत्स-
रामिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । शालीनवृतयो यजन्तो न याजयन्तेऽधीयाना माध्यापयन्तो ददतो न प्रतिगृह्णतः शत-

संवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । यायावरा यज-
न्तो याजयन्तोऽधीयाना अध्यापयन्तो ददतः प्रतिगृह्णन्तः शतसंव-
त्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । घोरसंन्यासिका उट्टु-
त परिपूताभिरद्विः काय्यै कुर्वन्तः प्रतिदिवसमास्तृतोऽङ्कश्रुतिमुपगु-
ह्जानाः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । यान-
प्रस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति वैखानसा औदुम्बरा घालखिल्याः
फेनपाश्चेति । तत्र वैखानसा अकृष्टपञ्चोपधिवनस्पतिभिर्यामव-
हिष्कृताभिरग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चयज्ञक्रियां निर्वर्तयन्त आत्मानं
प्रार्थयन्ते । औदुम्बरा घटरनीवारश्यामकैरग्निपरिचरणं कृत्वा
पञ्चयज्ञक्रियां निर्वर्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । घालखिल्या
जटाधराश्चौरचर्मवल्कलपरिवृताः कार्तिक्यां यौर्णमास्यां पुष्पफल-
मुत्सृजन्तः शेषानष्टौ मासान् घृत्युपार्जनं कृत्वेऽग्निपरिचरणं
कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रियां निर्वर्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ।
फेनपा जीर्णपर्णफलभोजिनो यत्र तत्र वा घसन्तः । परिव्रा-
जका अपि चतुर्विधा भवन्ति, कुटी*चरा बहूदका हंसाः परमहंसा-
श्चेति । कुटीचराः स्वपुत्रगृहेषु भैक्ष्यवर्ग्यं चरन्त आत्मानं प्रार्थय-
न्ते । बहूदकास्त्रिदण्डकमण्डलुजलपवित्रपादुकाऽऽसनशिखायज्ञोप-
वीतकापायवेधधारिणः साधुश्रुतेषु ब्राह्मणकुलेषु भेषं चरन्त आ-
त्मानं प्रार्थयन्ते । हंसा एकदण्डधराः शिखायज्ञोपवीतधारिणः कम-
ण्डलुहस्ता यामेकरात्रवासिनो नगरे तीर्थेषु पञ्चरात्रम् एकरात्रं द्वि-
रात्रं कृच्छ्रचान्द्रायणादि चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । परमहंसा नाम
एकदण्डधराः मुण्डाः कन्या-कोपीनवासयो व्यक्ताव्यक्तलिङ्गा अ-
मुन्मता सन्मतयदाचरन्तस्त्रिदण्डकमण्डलुशिखपट्टजलपवित्रपादु-

काऽऽसन-शिखायज्ञोपवीतत्यागिनः शून्यागारदेवगृहवासिनो न
तेषां धर्मेनाद्यर्मेनाद्य न सत्यं नापि चानृतं सर्वसहाः सर्वसमाः
समलोप्याश्मकाञ्चनाः यथोपपन्नचातुर्वर्ण्यं भेदचर्याश्चरन्त आत्मानं
भेदयन्ते ॥ इति, अथापरे धर्मोः ।

भिक्षां सत्कृत्य योदद्याद्विष्णुरुपाय मित्तवे ।

कृत्स्नां वा पृथिवीं दद्यात्तस्य तुल्यं न तत्फलम् ॥

हारीतः—

सर्वेयामपराधानां यतिनिन्दा गरीयसी ।

यतिनारायणः साक्षात्स्मात्ता परिवर्जयेत् ॥

बौधायनः—

यतावागते स्वागतमित्युक्त्वाऽभ्युत्थायाऽऽसनं पादशौचम-
भ्यञ्जनं च दत्त्वा कुशलमभिमाप्योपासीत । काले त्वन्नं भेदमुपाह-
रेत् स तस्योपचार इति ।

ब्रह्मसंहितापुराणे—

काले वा यदि वाऽकाले श्राद्धं कुर्यादतन्द्रितः ।

पितॄणां तृप्तिकामस्तु यतीश्याप्य द्विलोतमः ॥ इति,

दशः—

विना मसिन मधुना विना दक्षिणयाऽधिषा ।

परिपूर्णं भवेच्छ्राद्धं यतिषु श्राद्धभोजिषु ॥

स्कन्दपुराणे शिववाक्यम् ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सप्ताध्या महत्तस्तथा ।

सकृद्भुक्तेन यतिना पितृदेवाः सप्ताध्याः ॥

सर्वे ते तृप्तिमायान्ति दशवर्षाणि पञ्च च ।

जन्मकोटिसहस्रेषु पूजितस्तेन शङ्करः ॥

गृहे यस्य समायाति महाभागवतो यतिः ।
 यतयः पूज्यमानास्तु सर्वे देवाः सुपूजिताः ॥
 अथमाने कृते तेषां देवाः सर्वे ऽवमानिताः ।
 सदोषं निर्गुणं चापि यतिः पुत्रं न कीर्तयेत् ॥
 अज्ञानात्कीर्तयेद्यस्तु स याति नरकं ध्रुवम् ।
 येनावमानितो मिथुस्तेनाहं चापमानितः ।
 हरिब्रह्मादयो देवाः पितरो मुनिपुङ्गवाः ॥
 तीर्थानि कृतवः सर्वे मिथुके गृहमागते ।
 यतिर्यस्य गृहस्यस्य सन्तुष्टो वसते गृहे ॥
 तुष्टो भवति दैत्यारिषोऽपदाभूतसंप्रभम् ।
 ये नमन्ति यतिं दूराद् दृष्ट्वा काणयषाससम् ॥
 राजसूयफलावाप्तिस्तेषां भवति पुत्रकाः ।
 यतिरूपेण सर्वत्र विष्णुः पश्यन्ते महीम् ॥
 भक्तानामनुकम्पाये महद्भक्त्युद्भवे ।
 यदा कारयति स्नानं यतीनां यो द्विलोतमः ॥
 स्नानजं लभते पुण्यं गङ्गायाः शतवार्षिकम् ।
 कोपीनाऽऽच्छादने दण्डं यदिवाश्रय पादुकाः ॥
 यो ददाति यथा शक्या पुण्यं तस्य पदाम्बुजम् ।
 दत्तं याजिसहस्रन्तु मातङ्गानां शतत्रयम् ।
 गोऽयुतस्य सहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 कोपीनाच्छादनं शतं मिथुकेभ्यः प्रपद्यति ॥
 याजयेद्यस्य पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य यत्कृते ।
 ध्यानमिधुमतिरूप्य यद्यन्यं भोजयेद्गृही ॥
 तत्कृते समवाप्नोति सयै गोत्रं प्रतापयेत् ।

मुहूर्तं यतेन्द्रियं शान्तं ध्यानमिष्टुमकल्मषम् ॥
 तान्नित्यं भोजयेच्छ्राद्धे देवे पित्र्ये च कर्मणि ।
 अग्निचित् कपिला सची राजा मिष्टुर्महोदधिः ॥
 दृष्ट्वाभाः पुनन्त्येने तस्मात्पश्येत नित्यशः ।
 पक्वान्नस्वामिको मिष्टुर्गदि तस्मै न दीयते ॥
 चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादिति च स्मृतिशासनम् ।
 यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ॥
 तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 लघुलघाणि यो दद्याद् ब्राह्मणे वेदपारणे ॥
 तथा तन्वविदे भिक्षां तयोस्तुल्यफलं भवेत् ।
 संन्यासदिवसे यस्य यतिर्भक्ष्यं समाचरेत् ॥
 पुषं च लभते नेष्टुं सफलं तस्य जीवितम् ।
 द्वितीयादिवसेऽप्येवं तृतीयेऽप्येवमेव हि ॥
 अतस्त्रिदिनमध्ये तु यतिर्भोज्यः प्रयत्नतः ।

पराशरः ।

अकृते वैश्वदेवे तु मिष्टुके गृहमागते ।
 हृष्टुष्य वैश्वदेवात्रं मिष्टुकं तु विधर्जयेत् ॥
 यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थः गृहपोषकः । -
 अध्यगः शीणवृत्तिश्च पठेते मिष्टुकाः स्मृताः ॥
 वैश्वदेवकृतं दोषं मिष्टुः शक्नो व्यपोह्यितुम् ।
 न हि मिष्टुकृतं दोषं वैश्वदेवे व्यपोह्यति ॥
 नित्रेश्येतु यः श्राद्धे पितृकर्मणि मिष्टुकम् । -
 आकल्पकालिको तृप्तिः पितृणामुपजायते ॥ -

वैधायनः ।

ब्रह्मनिष्ठे च संन्यस्ते पितर्युपरते श्रुते ।
सपिण्डीकरणं नैव कर्तव्यं तु सुतादिभिः ॥
सद्यःसंन्यसनादेव प्रेतत्वं नैव जायते ।
एकोद्विष्टं न कर्तव्यं संन्यस्तानां कदाचन ॥

शौनकः ।

ब्रह्मभूते च संन्यस्ते ताते च निधनं गते ।
न तस्य सूतकं कार्यं न च पिण्डादकक्रिया ॥
ब्रह्मभूतस्य तस्याच कर्तव्यं नैव विद्यते ।
दशाहे तु व्यतिक्रान्ते पुनः कुर्याच्च पार्वणम् ॥
प्रत्यब्दं पार्वणं कुर्यादेव धर्मः सनातनः ।
द्वादशाहमनाध्यायं कुर्याच्छिष्यः समाहितः ॥
जननं बह्वर्णं स्पृशे संस्कुर्वन् शुद्धिमिच्छति ।
ज्ञानमात्रेण लभते अश्वमेधं यदेष्टे ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं चिरजीविनमुत्तमम् ।
निषेकादिस्मशानान्ता विधयो ब्राह्मणश्रिताः ।
तस्माद्यतेस्तु संस्कारं मन्त्रधित्कुहते गृही ॥
यतिदेहं गृही स्पृष्ट्वा ज्ञानमात्रेण शुद्ध्यति ।
अश्वमेधफलं सर्वे सम्यग्योति यदेष्टे ।
असंस्कृतं विशीर्येत यत्र देशे कलेवरम् ।
धर्मलोपो भवेत्तत्र दुर्भिक्षं मरणादिकम् ॥

तथा चेत्तं पितृमेधपटुतो

सन्निकृष्टो यतेः पुत्रो यदि स्वपितृनाशनम् ।
कृत्वापि वपनं स्नात्वा शुद्धात्मा अतिसत्त्विक्याम् ॥

कुर्यादिति शेषः ।

असन्निकृष्टश्चेत्पुनः सिद्धिवातां पितृन्तदा ।
 स्नात्वा घपनपूर्वं तु शुक्रायां तदनन्तरम् ॥
 दशम्यामेव कुर्यात्तु नारायणबलिं ततः ।
 पार्वणं सिद्धिदिवसे कुर्यादक्षान एव चेत् ॥
 पार्वणं शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां मार्गशीर्षके ।
 आराधनं ततः कुर्याच्चयोदश्यां भस्मेगुरोः ॥
 गुरुबुद्ध्या यतीन् शिष्टान् ब्राह्मणान् पूजयेत्ततः ।
 स्वगुरुं परमगुरुं परमेष्ठिगुरुं तथा ।
 परात्परगुरुं चैव तत्तन्नाम्नाऽर्चयेत् क्रमात् ॥

उचना ।

यतो मृते न घपनं नोदकं नैव च क्रिया ।
 नाशोचं नैव शोकश्च बन्धुना गोचिणामपि ॥
 वृषोत्सर्गं न दाहं च विपन्ने स्याद्गुरो यतो ।
 सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतेन तु ॥
 एकोद्विष्टं न कुर्वीत यतीनां तु कटाघन ।
 मृते न दहनं कार्यं परमहंसस्य सर्वदा ॥
 कर्तव्यं खननं तस्य नाशोचं नोदकक्रिया ।
 अश्वत्थस्थापनं कार्यं तद्वेशेऽध्वर्युणा मुने ! ॥
 अश्वत्थः स्थापितस्तेन स्थापितो हि महेश्वरः ।
 दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य सर्वे नश्यन्ति यातकम् ॥
 कुटीचकं सम्पदहेद्ब्रह्मदकं जले विधेत् ।
 हंसं चैव तु निविध्य परमहंसं विकीरयेत् ॥

बोधायनः ।

यतीनां प्रेतसंस्कारविधिं व्याख्यास्यामः । गृहस्थः शुद्धा-
त्मा विशेषतः स्नपयित्वा गन्धपुष्पादिभिरलंकृत्य शिख्ये शरीरमा-
रोप्य घोषितं जयशब्दैश्च दुन्दुभीनां स्वरैरपि । यामात्राचीमु-
बीचीं च गत्वा शुद्धदेशं समाश्रयेत् । नदीतीरेऽथवा वृक्षस्य ब्रह्म-
वृक्षस्याधस्ताद्वेद्यजनं दण्डायमानप्रमाणं खनित्वा लघणं प्रक्षिप्य
दर्भान्संस्तौर्यं गायत्र्या शरीरं प्रक्षाल्य पुरुषसूक्तेन स्नपयित्वा शङ्खेन
प्रणवेन शतसंख्येन स्नाप्य षोडशोपचारैर्गन्धपुष्पैरलंकृत्य विष्णो हव्यं
रक्षस्वेति शरीरकुण्डे निधाय इदं विष्णुर्विचक्रमे इति दक्षिण-
हस्ते दण्डं भङ्क्त्वा निधाय हंसः शुचिपदिति हृदयदेशे जपेत् ।
ब्रह्मजज्ञानमिति मूर्ध्नि देशे जपेत् पुरुषसूक्तं भुवोर्मध्ये जपेत् ।
ॐ भूमिर्भूमिमंगान्मागान्मामप्यतरमप्यगात् । भूयास्म पुत्रैः पशु-
भिर्घा नो द्वेष्टि समिन्धतमिति मन्त्रेण मूर्धानं भिन्द्यात् अश्मना
परशुना वा । ॐ भूर्भुवः स्वरोमित्यभिमन्त्र्य दर्भैराच्छाद्य मध्ये
लघणेन घनतरेण सव्याहृतिभिः प्रणवेन देवयजनं पूरयेत् । अग्नि-
नाऽग्निः समिध्यते इत्यनुमन्त्रयेत् । न तत्र शेषसंस्कारोऽस्ति ।
अन्यथा याम्यादिभक्षणेऽनावृष्टिर्भवति । तस्मादुमिं मृशं खात्वा
मृदा ह्याऽऽच्छादयेद्भृशम् ।

सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च ।

न तस्य टहनं काय्ये नाशेषं नोदकक्रिया ॥

निदध्यात्प्रणवेनेव ध्यानमिषोः कलेवरम् ।

प्रासवं खननं चैव सर्वथा नैव कारयेत् ॥

यतीन् बहन् स्पृशंश्चैव स्नानमात्रेण शुध्यति ।

अश्वमेधफले सर्वं प्राप्नुयन्ति पृथक्पृथक् ॥

एकोद्विष्टं जलं पिबेत् नाशौचं प्रेतसंस्क्रिया ।
न कुर्यात् शर्वणादन्यद् ब्रह्मीभूताय कल्पते ॥

कपिलः ।

यद्दे तीर्थे च संन्यस्ते ताते च शस्तिरे तथा ।
येभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यात्सुतः स्वयम् ॥
यतेः कार्यं क्रिया यस्य यतो ब्रह्मणि संस्थितः ।
ब्रह्मीभूतस्य यतेर्न दाहाद्याः कथञ्चन ॥

पुत्रादिभिः साधनावस्थस्य कुटीचकस्य त्वब्रह्मविदो दह-
नादिकः क्रियाकलापः कार्यं एव कुतः ।

संनिकृष्टो यतो तस्य पितर्युपरते सुतः ।
दहनं तस्य कर्तव्यं श्राद्धं पिण्डोदकक्रिया ॥

शति स्मृतेः ।

अनानेर्दहनं कार्यं पूर्वमित्येयं विधिः ।
विदुषस्तु न तत्कार्यं नैकोद्विष्टादि कश्चित् ॥

पूर्वमित्युः कुटीचकः । बोधायनः

नारायणवलिं तस्य कुर्यात् द्वादशेऽहनि ।
कुर्याद्विष्णोर्महापूजां शायसं च निवेदयेत् ॥
अमी दुत्वा तु तच्छेषं व्याहृतिभिः समाहितः ।
यतीन् गृहस्थान् साधून् वा निमन्त्र्य द्वादशायरान् ॥
अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्मन्त्रैर्द्वादशनामभिः ।
सम्भोज्य हव्येनान्नेन दक्षिणां च निवेदयेत् ॥
चयोदस्यां द्विजश्रेष्ठमात्मसंसं चित्तेन्द्रियम् ।
विष्णुं यथा तथाऽभ्यर्च्य पादाद्यैश्च विधानतः ॥

दद्यात्पुरुषसूक्तेन गन्धपुष्पादिकं क्रमात् ।
 घृष्टालङ्कारादीनि यथाशक्ति प्रदापयेत् ॥
 ठच्छिष्टसन्निधौ तस्य दर्भानास्तीर्य्य भूतले ।
 उँभूः स्वधाउँभुवः स्वधाउँस्वः स्वधेति वलीन् हरेत् ॥
 यश्च यः कुरुते विद्वान्नारायणबलिनतः ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥

अथ द्विषेय ब्रह्मचर्ये विनाऽऽश्रयमान्तरायलम्बनासम्भवात्
 सर्वाश्रमप्रकृतिभूतब्रह्मचर्यधर्माः प्रसङ्गतो निरूप्यन्ते । तत्र द्वेषो
 ब्रह्मचारिविषये आह ।

स्थीकरोति यदा वेदोऽश्चरेद्वेदव्रतानि ॥
 ब्रह्मचारी भवेतायदुद्धे स्नातो भवेद् गृही ॥ इति,
 योगीश्वरः ।

मधुमांसाज्जनोच्छिष्टशुक्लस्त्रीप्राणिहिंसनम् ।
 भास्करालोकनास्नीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥
 भास्करालोके मनुना विशेषेऽभिहितः ।
 नेचेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
 नेपरक्तं न वारिस्थं न मर्ध्यं नभसो गतम् ॥
 मनुः ।

वर्जयेन्मधुमांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।
 शुक्तानि चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥
 अभ्यङ्गमज्जनं वाऽऽक्षोरुषानच्छाधारणे ।
 कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतयादनम् ॥
 दानं च धनपादं च परिवारं तयाऽनुतम् ।
 स्त्रीणां च प्रेक्षयात्मादमुपघातं परम्य ये ॥

यकः शयीत सर्वेषु रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ।
योगीश्वरः ।

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ।
ब्राह्मणेषु चरेद् भैक्षमनिन्दोप्यात्मवृत्तये ॥
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।
ब्राह्मणवर्च्यविशां भैक्षवर्च्यः यथाक्रमम् ॥
कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतेः गुर्वनुश्रयाः ।
आपोशानक्रियापूर्वे सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥
ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।
ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छाद्धे व्रतमपीडयन् ॥

अयमर्थः—ब्राह्मचारी अनापदि व्याध्याद्याभावे एकान्नं न
भुञ्जीत, ब्राह्मणः पुनः आहुतेऽभ्यर्चितः सन् काममश्नीयात् व्रत-
मपीडयन् मधुमांसादिपरिहर्षणेत्यर्थः । उच्यते ब्रह्मचारिणः आ-
हुतभोजननिषेधार्थं ब्राह्मणग्रहणम्, राजन्यदेश्ययोश्चैव नैतत्कर्म
प्रचक्षते इति स्मरणात् ।

मनुः ।

अध्येषमाणः स्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।
प्राञ्जलिश्च कृतोऽध्याप्यो लघुवासा वितेन्द्रियः ॥
ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ याह्ये गुरोः सदा ।
व्यात्यस्तयाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ॥
सञ्चयेन सञ्चयः शृण्वेन दक्षिणेन तु दाक्षिण्यः ।
ब्रह्मणः प्रणयं कुर्यादादायन्ते च सर्वदा ॥
सवत्यनोद्धूतं पूवं परस्तात् विशीर्षते ।
प्राञ्जलिः पर्युपासीत यद्यिच्छेत्तच्च पाथितः ॥

प्राणायामेऽस्त्रिभिः पूतस्तन ओङ्कारमहेति ।

पाणिनीयशिक्षायाम् ।

हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंग्रहम् ।

अङ्गुल्युःसामभिः पूतो ब्रह्मनेके महीयते ॥

हस्तहीन तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । इति,

चातुराश्रम्यावलम्बनपक्षे ब्रह्मचर्यगृहस्थाश्रमे क्रमेणाऽऽल-
भ्य तृतीय धानप्रस्थाश्रममथलम्बेत तत्कालस्तु शङ्केनाभिहितः ।

गृहस्थास्तु यदा पश्येद्वृत्तीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्येव चापत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत् ॥

धानप्रस्थधर्माश्चाभिहिताः शङ्केन-

पुत्रे दारान् विनिक्षिप्य तथा चानुगतो वने ।

आनीनुपाचरेन्नित्यं घन्यमाहारमाहरेत् ॥

यदाहारो भवेत्तेन पूजयेत्पितृदेवताः ।

तेनेव पूजयेद्विद्वानतिथिं समुपागतम् ॥

यामादाहृत्य याऽऽश्नीयादष्टौ यासान् समाहितः ।

स्याध्याय च तथा कुर्याज्जटाश्व विभूषास्तथा ॥

तपसा शोधयेन्नित्यं त्यक्त चेव कलेवरम् ।

आर्द्रशपास्तु हेमन्ते शीष्मे पञ्चतपास्तथा ॥

प्राप्याकाशशायी च एकाग्रो च सदा यचेत् ।

चतुर्युक्तालिको वा स्यात् पृष्ठकान्तिक यथ वा ॥

कुच्छेनाऽपि नयेत्कालं ब्रह्मचर्ये च धानयेत् ।

यथं नीत्वा वने कानं द्विजो ब्रह्माश्रमी भवेत् ॥ इति,

इति संक्षेपतो धानप्रस्थधर्मनिरूपणम् ।

अथ प्रसङ्गतो धार्मीकवृत्त्यादिषुतुर्षधभेदमिन्नानां गृहस्थानां
साधारणधर्माः । तथाह याज्ञवल्क्यः—

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्द्विजः ।

प्रातःसन्ध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

आवश्यकौ शरीरचिन्तां दिवासन्ध्यासु कर्णस्यग्रहसूत्र उद-
हृतम् । इत्याद्युक्तविधिना निर्वर्त्य गन्धलेपपञ्चकर्मित्यादिनोक्तेन
विधिना कृतशौचविधिर्द्विजः दन्तधावनपूर्वकं प्रातःसन्ध्यामुपासीत ।
दन्तधावनरूपादिविधिरथ ।

कण्टकक्षीरपृचोत्थं द्वादशाङ्गुलसंमितम् ।

कनिष्ठिकाग्रयत् स्थूलं पर्वार्द्धकृतकूर्चकम् ॥

दन्तधावनमुद्विष्टं जिह्वेल्लेखनिक्ता तथा । इति, -

अथ पृचोत्थमित्युक्त्या तृणलोष्टाङ्गुल्यादिनिषेधः फलति,
ततश्च रोगेणावस्थया वा दन्तेषु अदृढिमानमुपेयिवत्सु शौचध-
योगार्थमङ्गुलिप्रयोगो न दोषाय दन्तशुशोषविषया त्वनुग्रीयमानो-
ऽङ्गुल्यादियोगः प्रत्यघायाय भवतीति, पलाशाश्वत्थादिकाण्यनिषे-
धश्च स्पृत्यन्तरोक्तो वेदितव्यः ।

आमूर्ध्वलं यशो वर्चः प्रज्ञाः यशुःसूनि च ।

ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वज्ञो देहि वनस्पते ! ॥

इति दन्तधावनमन्त्रः । प्रातःसन्ध्यामनुष्ठाय आहवनीयादी-
नानीन् यथोदितविधिना समुपास्य किं कुर्यादित्याह याज्ञवल्क्यः—

हुत्वाऽग्नीन् सूर्यदेवत्यान् जपेन्मन्त्रान् समाहितः ।

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥

उदृत्यं जातवेदसमित्यादीन् सूर्यदेवत्यान् मन्त्रान् समा-
हितचित्तेन जपेत्, तदनन्तरं पूर्वोत्तरकाण्डभेदमिन्नमीमांसादिद्वारा

स्मृतियुक्तिनिरुक्तादिसाहाय्येन च वेदार्थान् ऐहिकामुष्मिकाद्यर्थसाध-
नभूतानारभ्य अध्यात्माधिगमसाधनपर्यन्तान् जानीयात् । शास्त्रा-
णि त्रिविधानि चेति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थे । यथाऽधिकारं सर्वेषामेव
चक्षि-वैश्यादीनां स्वाधिकाराविरोधेन शस्त्रास्त्रशिल्पवाणिज्यवि-
विधयन्त्रकलानृत्यगीतवादिवादिरूपेहिकार्यबोधकशास्त्राभ्यासं बो-
धयति, अत एव त्विह त्रिविधानि चेति वैविध्यमभिहितम् । प्राये-
धर्मशास्त्रेषु ब्राह्मणग्रामुल्लेख धर्मादेशादाह योगीश्वरः—

उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।

स्नात्वा देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥

अयमर्थः—गृहस्थो ब्राह्मणश्चेश्वरं भिषेकादिगुणयुक्तं चक्षिं रा-
जानमन्यं वा यथासम्भवं कञ्चनेश्वरं धार्मिकं वा निर्व्राह्मण्यमुपेयात्—
चक्षिणादिस्तु स्वस्ववर्णानुसारेण निर्व्राह्मण्यमात्रमालभ्येत । अत्रोपेया-
दित्युक्त्या आगन्तुकोपाधिनिबन्धनसामान्याभिधानेन नियतोपाधि-
कश्चेतननिमित्तकस्त्वेवं प्रत्याख्याति, सेशयाः स्वयुतित्वेन न स्व-
युत्या कदाचनेति द्विजमात्रस्य शेषयुतेरनापुह्यत्वात् ।

ततो मध्याह्ने शास्त्रोक्तविधिना यथासम्भवं महानदीदेवपा-
रादिषु स्नात्वा ऋग्यजुःसाममूक्तेर्देवान् स्मृत्तेऽभ्यर्च्यत्वेनाभिमतान्
हरिहरादीन् पितॄन्, चकारेण ऋगंश्च तर्पयेदर्चयेद् यथायथम्,
अथ पूजाऽनुक्रमेण न्यान्तरादवगन्तव्यः । तदनन्तरं कार्यमाह ।

वेदायर्थपुराणानि सेतिह्यमानि शक्तितः ।

जपयज्ञसिद्धये विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥

यत्किमेत्यधाहोमस्याध्यापतिविपत्क्रियाः ।

भूतविषमरघ्नसमनुष्याणां महामघाः ॥

बलिकर्म भूतयज्ञः, स्वधा पितृयज्ञः, होमो देवयज्ञः, स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः, अतिथिसत्क्रिया मनुष्ययज्ञः, एते पञ्च महा-यज्ञा द्विजानामाद्यश्वका नित्यत्वात् । क्वाचित्कमेषां फलश्रवणं तु पावनत्वबुद्धतिशयाधानाय, न तु फलाध्यानाय तेन नैषां काम्य-त्वम् । तत्रैव विशेषमाह—

देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेदाद् भूतयज्ञे हरेत् ।

अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् ॥

स्यगृह्योक्तविधिना वैश्वदेवहोमं कृत्वा तदवशिष्टाग्नेन भूते-भ्यो बलिं हरेत् । अन्नान्नमित्युक्तिरदनीयमुपस्थापयतीत्यपक्वं व्युद-स्यते । तदनन्तरं यथाशक्ति भूमायन्नं श्वचाण्डालवायसेभ्यो निक्षि-पेत् । अशब्दः कृमिपापिरोगिपतितसमुच्चायकः । यथाऽऽहमनुः ।

शुनां च पतितानां च श्वपक्षां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीणां च शनकेर्निक्षिपेद् भुवि ॥ इति,

अथ सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्याश्वलायन-स्मरणेन प्रातस्तनपाकादिव सायन्तनपाकादपि बलिदैश्वदेवं कुर्या-त् । गृहस्थस्य कर्तव्यान्तरं चाह योगीश्वरः—

अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्यहं बलम् ।

स्वाध्यायं चान्यहं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने ॥

प्रत्यहमन्नं पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति देयम् । अन्ना-भावे कन्दमूलफलादि । तस्याप्यभावे बलं देयम् । स्वाध्यायोम-न्त्रब्राह्मणात्मकोवेदसः यथाशक्ति अधीयीत येनाधीतविस्मरणं न स्यादन्यथाऽधीतविस्मरणे प्रायश्चित्ती स्यात्, न चान्नं स्वहेतोः पचे-त्किन्तु देवतोद्देशेन यथाह स्मृतिः न पचेदन्नमात्मार्थम् । मगवा-

नपि गीतासु भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् इति, ।
गृहस्थस्य शेषभोजनम् ।

बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

सम्भोज्यातिथिभृत्याश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

स्ववासिनी या परिणीता सती पितृगेहे वसति सा । अय-
शिशुं निगदव्याख्यातम् ।

आपोऽग्नेनोष्णरिष्टादधस्तादग्नेना तथा ।

अनग्नममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥

इदं च द्विजत्वनिवन्धनमिति उपनयनप्रभृति सर्वेभ्यमसा-
धारणम् ।

अतिथित्वेन चर्यानां देयं शतयानुपूर्वशः ।

अप्रयोद्योऽतिथिः साममपि यत्प्रभृत्योदकेः ॥

प्रातःकाले इव सायंकालेऽपि अतिथिरप्रयोद्यः अप्रत्या-
ख्येयः । तथा चाह मनुः ।

लृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थो य मूत्रता ।

यतान्यपि सतां गेहे नाच्छिद्यन्ते कदाचन ।

सत्कृत्य मिदमे मिदा दातव्या मुद्रताय च ॥

भोजयेद्वायतान् काले सप्तसंवन्धिवान्धवान् ॥

मिदा च याससम्मिता, यासश्च मयूरस्यपरिमाणः ।

शतातपश्चाह ।

यासमाणा भवेद् मिदा पुष्कलं तप्तुमुण्डम् ।

हन्तस्तु तैश्चतुर्भिः स्यादयं तत्पिण्डं भवेत् ॥ इति,

बलिकर्म भूतयज्ञः, स्वधा पितृयज्ञ, होमो देवयज्ञ, स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञ, अतिथिसत्क्रिया मनुष्ययज्ञ, एते पञ्च महा यज्ञा द्विजानामाघश्यका नित्यत्वात् । काचित्कमेव फलश्रवणं तु पावनत्वमुद्भूतिशयाधानाय, न तु फलाख्यानाय तेन नैवा काम्य त्वम् । तत्रैव विशेषमाह—

देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेदाद् भूतघर्षिं हरेत् ।

अन्न भूमौ श्वचारडालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् ॥

स्यगृह्योक्तविधिना चैश्वदेवहोमं कृत्वा तदवशिष्टात्नेन भूतेभ्यो बलिं हरेत् । अचान्नमित्युक्तिरदनीयमुपस्थापयतीत्यपक्व व्युदस्यते । तदनन्तरं यथाशक्ति भूमायन्नं श्वचारडालवायसेभ्यो निक्षिपेत् । चशब्दः कृमिपापिरोगिपतितसमुद्वायकः । यथाऽऽहमनु ।

शुना च पतितानां च श्वपक्षा वापरोणिषां ।

वायसानां कृमीणां च शनकेर्निक्षिपेद् मुवि ॥ इति,

अथ सायनात् सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्याश्वलायनस्मरणेन प्रातस्तनवाकादिव सायन्तनवाकादपि बलिचैश्वदेव कुर्यात् । गृहस्थस्य कर्तव्यान्तरं चाह योगीश्वर—

अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्यहं क्षलम् ।

स्वाध्यायं चान्यहं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने ॥

प्रत्यहमन्नं पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति देयम् । अन्नाभावे कन्दमूलफलादि । तस्याप्यभावे क्षलं देयम् । स्वाध्यायमन्त्रब्राह्मणात्मकोवेदसः यथाशक्ति अधीयीत येनाधीतविस्मरणं न स्यादन्यथाऽधीतविस्मरणे प्रायश्चित्ती स्यात्, न चान्नं स्वहेतोः पचेत्किन्तु देयतोद्वेगेन यथाह स्मृतिः न पचेदन्नमात्मन्यहम् । मगधा

नपि गीतासु भुञ्जते ते त्वयं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् इति, ।
गृहस्थस्य शेषभोजनम् ।

बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

सम्भोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

स्ववासिनी या परिणीता सती पितृगेहे वसति सा । अथ-

शिशुं निगदव्याख्यातम् ।

आपोशनेनोपरिष्ठादधस्तादश्नता तथा ।

अनश्नममृतं चैव क्षार्यमन्नं द्विचन्मना ॥

इदं च द्विजत्वनिषन्धनमिति उपनयनप्रभृति सर्वोपमसा-

धारणम् ।

अतिथित्वेन घर्षणानां देयं शतपदानुपूर्वशः ।

अप्रणोदोऽतिथिः सायमपि घातुभूतृणोदकेः ॥

प्रातःकाले इव सायंकालेऽपि अतिथिरप्रणोदः अप्रत्या-

ख्येयः । तथा चाह मनुः ।

तृणानि भूमिरुदकं घक्चतुर्यो य सूनृता ।

यतान्यपि सतां नेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ।

सत्कृत्य मिशवे मिवा दातव्या सुप्रताय च ॥

भोजयेद्यायतान् काले घण्टिचञ्चन्धिवान्धवान् ॥

मिवा च याससम्मिता, यासरथ मयूराण्डपरिमाणः ।

शास्रातपरवाह ।

यासमाणा भवेद् मिवा पुष्कलं तप्ततुण्डम् ।

हन्तस्तु तैश्चतुर्भिः स्यादयं तत्त्रिगुणं मयेत् ॥ इति,

प्रतिसंवत्सरमर्चनीयानाह योगीश्वरः ।

प्रतिसंवत्सरं त्वर्घ्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः ।

प्रियो विवाह्यश्च तथा यच्च प्रत्यृत्वजः पुनः ॥

स्नातको विद्यास्नातकः, व्रतस्नातकः, विद्याव्रतस्नातकः, आ-
चार्यः पार्थिवो राजा प्रियो मित्रं विवाह्यो जामाता । चकारः श्वशु-
रपितृश्रमातुलादीनां संपादकः । यथा सस्माराश्वलायनः ।

कृत्वितो घृत्वा मधुपर्कमाहरेत् । स्नातकोपस्थिताय राक्षे
चार्याय च श्वशुरपितृश्रमातुलानां च ॥ इति,

अध्वनीनोऽतिथिर्घ्नः । आचियो वेदपारगः ।

मान्यावेतो गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीष्यतः ॥

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ।

पाक्पाणिपादपापत्वं दर्शयेद्वाग्निभोजनम् ॥

अतिथिं आचियं तृपमासीमान्तमनुग्रहेत् ।

अहःशेषं समासीत शिष्टेऽष्टेऽष्टे च यन्मुनिः ॥

उपास्य परिव्रज्यं सन्ध्यां हुत्वाऽग्नींस्तानुपास्य ॥

भृत्यैः परिपूतो भुङ्क्ता नातिपूष्याय संविशेत् ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय विनयेदात्मनो हितम् ।

धर्मार्थकामान् स्वे काले यथाशक्ति न दापयेत् ॥

विद्याक्रमं वयोवन्धुवितेर्मन्या यथाक्रमम् ।

यतेः प्रभूतेः शूद्रेऽपि पादुके मानमर्हति ॥

पृष्ठभारिन्पुण्यस्त्रीरोगिणश्चक्रियाम् ।

पन्था देवो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेः ॥

इदानीं परंविशेषे गृहस्थधर्मानाह ।

इज्जाध्ययनदानानि वैश्यास्य क्षत्रियस्य च ।

प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।
 कुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥
 शूद्रस्य द्विजशूयूपा तथाऽजीवन् घणिग् भवेत् ।
 शिल्पेर्वा विविधैर्जीवेद् द्विजातिहितमाचरन् ॥
 भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञात्त ह्यापयेत् ॥
 सर्ववर्णोऽश्वमसाधारणधर्मोऽश्वाह योगीश्वरः ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥
 धनोऽनुद्वयार्थवाग्देवश्रुताभिजनकर्मणाम् ।
 आचरेत्सदृशीं धृतिमजिह्वामशठां तथा ॥

भारते भीष्मः ।

अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।
 प्रजनं स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च ॥
 आर्जवं भृत्यभरणं नवेते सार्ववर्णिकाः ।

व्यासः ।

धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पशुमः ।
 पञ्च यश्च न विद्यन्ते चिरं तश्च न संययेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

जितामित्रो नृपो यश्च बलवान् धर्मतत्परः ।
 तश्च नित्यं वसेत्प्राज्ञः कुतः कुनृपतो मुनयः ॥
 यस्मिन् कुषीबला राष्ट्रे प्रायशो नातिभोगिनः ।
 यथोपधान्यशेपेण वसेत्तश्च विचक्षणः ॥

प्रीयमाणो नरो यश्च प्रयच्छेद् गुरुयाचितम् ।
 सुस्यचित्तो धमेतश्च कृतकृत्य इवात्मवान् ॥
 दण्डो यथाविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ।
 वसेतश्च धमेन्नैव धर्मशीलेषु साधुषु ॥

विष्णुः ।

धर्मात्पादेषु च्छरी दण्डो राक्षस्येषु च ।
 शरीरबाणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥
 नाधो न तिर्यगूर्ध्वं वा निरीक्षन् पर्यटेद् ध्रुवः ।
 शुगमाश्च महीपृष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन् ॥
 न दुष्टं यानमारोहेद् भ्रष्टृच्छायां न संगमेत् ।
 नैकः सुप्याद्वनं गच्छेन्न तु शून्यगृहे वसेत् ॥
 नासहायो व्रजेद्वाचो नेत्ययेन चतुष्यये ।

बृहस्पतिः ।

सख्यं समाधिकेः कुर्यादुपेयादीश्वरं सदा ।
 धैरं निर्हेतुकं वादं न कुर्यात्केनचित्सह ॥

वसिष्ठः ।

आहारनिहारविहारयोगाः सुसंवृता धर्मविदा तु कार्याः ।
 यागबुद्धिगुणानि नयस्तथैव धनयुषी गुप्ततमे च कार्ये ॥

येठीनसिः ।

अनिन्द्यं ब्राह्मणा गावः सलिलं काष्ठानं स्थिरम् ।
 पृथिवी च पदेतानि यो निन्दति स निन्दितः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

वेद्वेदध्वजजातीनां साधुसत्पतपस्विनाम् ।
 गुरोः पतिघ्नतायाश्च तस्या यघ्नतपस्विनाम् ॥

परिषादं न कुर्वीत परिहासेऽपि पुषकाः ।

कुर्वतामविनीतानां श्रोतव्यं न कथञ्चन ॥

हारीतः ।

विषादं वर्जयेद्विप्रैः सर्वेषां चैव सूचनम् ।

परिभोगं यथोक्तेषु मत्सरं पुषशिष्ययोः ॥

तथा च परच ।

तस्मान्नैव परिवदेद्यजन्तं याज्यमीश्वरम् ।

आदत्ते सुकृतं तेषां ये च परिवदन्ति तम् ॥

मनुः ।

कृत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ।

वृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिवान्धवैः ॥

मातापितृभ्यां ज्ञामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।

दुहित्रा दासधर्मैश्च विषादं न समाचरेत् ॥

न च धार्चं धदेद् दुष्टां न दीनां न च कर्कशम् ।

योगीश्वरः ।

देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराक्षां छायां परस्त्रियः ।

नाक्रामेद्रक्तविष्णुपृथिव्योद्वर्तनानि च ॥

मनुः ।

मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च आर्द्धं भुक्त्वा च सामिपम् ।

सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥

उद्वर्तनमणस्त्रानं विष्णुचै रक्तमेष च ।

श्लेष्मनिष्प्लूतघान्तानि नाद्यतिष्ठेत् कामतः ॥

वेरियं नोपसेवेत सहायं चैव वेरिणः ।

अधार्मिकं तत्स्वरं च परस्येव च योषितम् ॥

समसूचत्, मामिति एतेन सदादिपदनिर्देश्यावतारित्वस्यैव-
 मखिलाविकलपाङ्गुल्ययुतमवतारं मामित्यर्थविशेषः । एकमित्यनेन
 देवतान्तरव्यावृत्तिस्तेषां जीवकोटिनिश्चितया स्वयं तर्तुमद्यम
 इति न्यायेनाशरण्यत्वात्, अत एव यजन्त्यविधिपूर्वकमिति मुमु-
 चोर्देवतान्तरयागस्यावैधत्वमाह । अहं त्वामित्युक्तिश्च सविशेष-
 प्रविभिन्नानन्तात्मव्यक्तिबोधयिषया, मोक्षयिष्यामीति च एष एव
 साधु कर्म कारयतीति श्रुत्यर्थोपबृंहणमत एव ददामि बुद्धियोगं तं
 येन मामुपयान्ति ते । इति स्पष्टमाचष्टे स्वयम् । एतेन संसार-तन्नि-
 वृत्त्योऽसत्यत्वमपि सिध्यति । जात-जायमान-जनिष्यमानानिष्ट-
 म्भावनाजन्योमानसो हृतिविशेषः शोकस्तादपनुत्सयाऽऽह मा गुह्य
 इति, भगवदपितानां भ्रष्टधीनकल्पकर्मणां नादुरकरणकल्पतेति कृतं
 शोककलिलेनेति विवक्षितोऽर्थः । ततश्च भक्तिरूपापन्नज्ञानं मोक्ष-
 मुप्योपाय इति सिध्यति, अत एव ।

मन्मना मय मदभक्तो मद्याजो मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥

इति ज्ञानपुरःसरीं भक्तिं पुरश्चकार भगवान् । गीता-
 शास्त्रस्य चेदमेव गुह्यतममुपदेष्टव्यं सारस्यरूपमत एवेह ।

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि ये दृढमिति ततो यद्व्यामि ते हितम् ॥

इति प्रतिज्ञाय भक्तिः परमोपाय इत्युपदिदेश, गीतासु
 भक्तेरेवोपायमायस्य भगवन्ना भृगमभिहितस्याद् भूय इति, यतेनात्र
 शास्त्रे भक्तिरेवामिहितेति न पाश्चिपदितं प्रविहितचेतसाम् ।

ये पुनरनुवचः कर्मनेपेक्षेण ज्ञानमात्रमोक्षमामनन्तो बो-
 धायनस्य परमर्षमेतनिराकरणात् यदृच्छावाच्यजातमुपाददाना उच्य-